

आदिवासी संशोधन पत्रिका **TRIBAL RESEARCH BULLETIN**

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. X No. II]

Price . Rs. 3-80

[March 1988]

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the nineteenth issue of the Bulletin. In an overview of the role of social forestry in the upliftment of tribals Dr. Jha concludes that rapid promotion of social forestry in tribal belt is helpful in meeting the rapidly growing requirements of the country. Mrs. Vijaya Pande and Mrs. Rohini Devi present an enlightening cross sectional study on socio-economic aspects of tribals in Kinwat. In an evaluation of Ashram schools in Paderu block in Andhra Pradesh, Yadappanavar concludes that so as to give maximum benefit to the tribal students, the existing condition of these schools should be improved. Shri Shravan, Dr. Gare, and Shri Mishra in their comprehensive paper discuss all aspects of the crucial problem of environmental pollution in the country. Bajaj and Nayak express an urgent need that the co-operative institutions should make the tribals aware of the economic infrastructure created for their welfare. The speech delivered by Honorable Governor of Maharashtra at the Adivasi Sevak Awards distribution function has been specially included in this issue. In the Marathi section an emphasis has been given on tribal literature that needs a lot of encouragement.

We hope that the material presented in this issue will be useful to the general readers, Government, Administrators and Executives and to the scholars too. The Bulletin is plying an important role in diffusing information on tribal development. It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the papers are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. X No. II March 1988

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

Regd. No. RN-37438-79

CONTENTS

	Page
Editorial	
Role of Social Forestry in the Upliftment of Tribals.	5
<i>Dr. L. K. Jha</i>	
A Cross Sectional Study on Certain Socio-Economic Aspects of Tribals in Kinwat.	11
<i>Mrs. Vijaya Pande and Mrs. Rohini Devi</i>	
An Evaluation of Ashram Schools in Paderu Block of Vizag District.	15
<i>A. V. Vadappanavar</i>	
Scrutiny of Scheduled Tribes Certificates : Why and How ?	18
<i>S. V. Deshmukh</i>	
Credit Needs of Tribal Farmers ...	28
<i>S. S. Bajaj</i>	
महाराष्ट्राचे प्रभारी राज्यपाल मा. श्री. चित्ततोष मुकर्जी यांचे "आदिवासी सेवक पुरस्कार" वितरण समारंभ प्रसंगीचे भाषण	32
आदिवासी सेवक पुरस्कार वितरण समारंभ प्रसंगीचे मा. मंत्रिमहोदयांचे भाषण.	33
आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था परिचय.	36
डॉ. गोविंद गारे	

Editor : Dr. G. M. GARE

Publisher : Dr. G. M. GARE
Director

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State
Pune 411 001

Printer : Manager
Yeravda Prison Press
Pune

आदिवासी सेवक राज्य पुरस्कार : १९८७-८८	..	43
आदिवासी सेवक संस्था राज्य पुरस्कार : १९८७-८८	..	46
आदिवासी संशोधन संस्थेचा रौप्य-महोत्सव	..	48
मनोज कुलकर्णी		
आदिवासींचे कलाविश्व	..	50
डॉ. गोविंद गारे		
अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी	..	53
शं. वि. देशमुख		
लोकसाहित्याचे जतन व संवर्धन	..	59
डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर		
'माडिया' वैशिष्ट्यपूर्ण आदिवासी जमात	..	62
रत्नम गोडले		
'पावरा' भिल्ल जमातीचा होलिकोत्सव	..	65
दिलीप एस. इंगळे		
आदिवासी संस्कृती—एक चिंतन	..	67
गोपालसिंग परदेशी		
आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने पाठ्यपुस्तकांचा विचार	71	
डॉ. भा. व्यं. गिरधारी		
वृत्तविशेष	..	73
संस्था परिचय	..	79

Editor: Dr. G. M. GARE
 District
 Tribal Research and Training Institute
 Maharashtra State
 Pune-411 001
 Printer: Maheshwar
 Tribes Press
 Pune

Role of Social Forestry in the Upliftment of Tribals

Dr. L. K. JHA,
Deppt. of Extension and
Social Forestry,
Faculty of Forestry,
B. A. U., Ranchi. (Bihar).

Tribals occupy an important place in our country from several points of view. Burman (1986) stated that in 1971, the tribal population in India was approximately 40 million and at present it is estimated that their population would be between 50 to 60 million. Majority of tribals are found in Eastern, Central and Western plateau regions of the country. About one fourth tribal population is found in South India (Table-1). Tribals prefer to live in villages. The Harisingh Committee stated that about sixty per cent are on the fringe and they also depend on forests to a great extent. Traditionally, tribals are associated directly or indirectly with forests. In 1982, Government of India Committee on Forests and Tribals observed that forests not only provide to the tribals food, fodder and fruits but also satisfy their deep rooted sentiments. The Scheduled Area and Scheduled Tribes Commission headed by U.N. Dhebar had strongly recommended that the future forest policy should be based on the recognition and restoration of the rights of the tribals. Needless to say that by creating popular enthusiasm amongst tribals, the tempo of development in the sphere of social forestry may be easily accelerated. Vyas (1981) felt that there is an urgent need to review and define the relationship of forest tribals.

At present, the role of tribals in social forestry is more important. According to the forest policy 1952, 60 per cent land of plateau area should be covered by forests. But Table-I give very clear picture of the depletion of

forest cover in the different States and Union Territories of India. The data reveals that nearly 18 per cent of the forest cover has been depleted in 7 years (Table II).

Pathan (1986) reported that (Table III, IV) the tribals of Andaman Nicobar Islands have the highest tribal capita forest of about 10 ha., the lowest being in Dadra Nagar Haveli, which is as low as 0.31 hectares per tribal capita. The per tribal capita forest is the measure of resources available to the tribal community. The tribals of Andaman and Nicobar Islands have 103 time more resources than that of Dadra and Nagar Haveli.

The critical ratio of per capita forest and per tribal capita forest of each State shows that the tribal culture is facing serious challenge for its substance in almost all of the States (Table-III). The overall pressure on the forest resources and the forest dwellers is very high.

Thus above mentioned target can be attained by rapid progress in the field of Social Forestry. The rapid progress in plateau areas can be a reality only when there is mass involvement of tribals in it. They possess capacity to participate actively in the various activities of Social Forestry programmes.

Tribals may plant trees in their marginal and submarginal lands. They may be allowed by the Government to plant trees in the degraded forest areas lying near their villages. They may adopt Agro-Forestry in their lands to meet the rapidly growing

requirements of fuel, fruits, fodder, foodgrains, tubers, small timbers etc. It becomes the duty of extension staff to examine the Social conditions of tribals and motivate to adopt Agro-Forestry so that their income may rise rapidly. The extent of participation of tribals in Agro-Forestry depends on the nature of motivation by the extension staff.

The role of tribals in Tassar culture, Lac culture, Apiculture is important. Jha (1985) stated the tribals can intensively participate in Tassar culture if they are enthused properly. They should be convinced that the block plantation of *Terminalia arjuna* (ARJUNA) and *Terminalia tomentosa* (ASAN) on scientific basis can provide an income of Rs 4 to 5 thousand per ha. per rearing season after three years of plantation. Tassar culture provides fine silk clothes for internal consumption as well as for export. In 1979, by export of Tassar silk, India earned foreign exchange for the tune to Rs. 6.12 crores. The earning of foreign exchange may be increased by properly motivating the tribals to participate in it.

Apiculture is very gainful for tribals. Nectar and Pollen are required for the sustenance and growth of the young ones of honey bees. Farm trees like *Leucana leucocephala* (SUBABUL) and *Momga Oliefera* (DRUM-STICK TREE) yield Nectar and Pollen almost throughout the year. Moreover, their leaves are used as fodder and branches are used as fuel. There are other farm trees which provide

nectar and pollen in two to three months in a year and they also provide small timber, fuel and fruits. The tribals may be trained to plant trees in such a way that Nectar and Pollens are available throughout the year.

Moreover, other grains like fruits, fuel, fodder, small timber will also be available from those trees by the tribals. No doubt regular guidance by the experts, timely availability of cheap input and credit and facilities for marketing of honey at a responsible rate are to be provided to the participants. Thus the production of honey will be largely increased, which will be much gainful for the tribals and nation.

According to Saxena (1986) tree cultivation, multi-plantation, Kisan Nurseries, planting trees around tribal huts may be undertaken in Individual Tribal Beneficiary oriented Scheme. Multi-plantation scheme has been practised in Gujrat since 1978-79, in the hills. The family earn and wages if they come to work. In addition, Rs. 250 per ha. per year are paid to the tribal for the rotation period of 15 years. This will improve the socio-economic condition of the poor tribal by earning Rs. 7000 to Rs. 8000 per ha. Tree cultivation scheme is practiced in Rajasthan in the tribal subplan area. This tree planting has been taken in by the tribals of Rajasthan. Each tribal family gets a cash incentive of Rs. 5 in the first year, Rs. 3 in the second year and Rs. 2 in the third year. The tribal farmer is also allowed to cultivate inter-cropping for 3 years by growing suitable agricultural crops/grass in between the rows.

By rapidly promoting Social Forestry in tribal belts, pilfering of wood from traditional and Social Forestry may be reduced to a large extent. Due to unemployment and extreme poverty, some tribals pilfer wood and sell for subsistence, which promote degradation of forest. Social Forestry is job-intensive. It raises the income of the tribals and

reduce the probability of pilfering activities. Moreover, frequent movement of stray cattle of tribals harm the promotion of social as well as traditional forestry. Rapid promotion of Social Forestry is bound to reduce the movement of stray cattle and must be beneficial for traditional as well as Social Forestry.

The ruthless destruction of forest have disturbed the ecological balance in tribal belts, which adversely affects the general health of the inhabitants. By rapidly promoting various developmental programmes of Social Forestry, ecological balance can be restored. That will definitely be a great achievement for the happy life of tribals.

For the first time, in the Fifth Five year plan separate fund was earmarked for the welfare of tribals. Now we have tribal sub-plans to help persons, who are economically depressed. In tribal sub-plans, greater emphasis should be given for promotion of Social Forestry as it can rapidly ameliorate the economic conditions of tribals. Thus, it will help in the formation of egalitarian social order in India. Moreover, tribals will be emotionally integrated in the main stream of national life.

Tribals are industrious, simple and possess inner spirit of co-operation but, on the other hand, many of them suffer from illiteracy, ignorance, conservatism and fatalism. Consequently, for their mass involvement in Social Forestry, following measures are to be adopted by managing camps and by meeting individual tribals.

The extension staff must explain clearly the Social Forestry, Programme so that the tribals may be able to know answers to following questions:

- (1) What is Social Forestry?
- (2) What are the techniques of plantation of the important species?
- (3) What are their economic and other gains?
- (4) What are Government helps to participants?

(5) How can products of Social Forestry be sold at reasonable prices?

Regular discussion of the problems of Social Forestry at grass root levels is absolutely necessary. It can create spirit of popular enthusiasm and voluntary participation among the tribals. Tribals are very famous for simplicity. Hence it becomes the duty of the educated conscious tribals, who enjoy respectability in the society, to lead them towards achieving the goal of SOCIAL FORESTRY. Moreover, Panchayat Samitees, should be strengthened in the tribal belt, so that involvement of Panchayats in Social Forestry Programme will automatically promote voluntary participation of tribals. Majority of tribals are very poor. Hence institutional credit should be provided to them at a nominal rate of interest. Input should be supplied to them at a very cheap rate. Products should be purchased from them at reasonable rates. In short, provisions of these incentives will promote popular enthusiasm amongst tribals in a short period.

Presently there are several hurdles due to which voluntary participation of tribals are not found in most of the developmental programmes of Social Forestry.

Main hurdles are as follows :

1. A large percentage of tribals are below the poverty line. They are fatalist and ignorant and possess the spirit of contentment. Moreover, inspite of the efforts made during our five year plans, infrastructure in our tribal belts is not upto the mark. The facilities for education, drinking water, transport and communication, institutional credit etc., are lagging far behind. Under these circumstances we cannot expect voluntary involvement of tribals in the development of Social Forestry. Thus it may be considered a serious hurdle. Maximum efforts should be made during present Five Year Plan (7th plan) to make infrastructure in tribal belts.

upto the mark and remove traditional social misconception.

2. Processing of products of Social Forestry is bound to provide higher income to participants of Social Forestry. In tribal villages processing work is rarely performed. Moreover, tribals do not get proper price of their products in the absence of organised marketing system. Intermediaries purchase fruits, fuel, foodgrains, fodder tubers, honey, silk cocoons etc., from them at a very cheap rate. Tribals do not get incentives for voluntary participation due to these deficiencies. Such hurdles are to be removed by the Government by setting processing units in tribal belts and by providing proper marketing facilities for the products of Social Forestry.

3. Majority of tribals do not possess sufficient land to participate fully in Social Forestry programme. Needless to say that hurdle is to be removed by the Government whenever it is feasible. In West Bengal, the Government provides each tribal family with 2 ha. of degraded land or waste land. The various State governments of India may follow this example, so that the tribal may be able to get Government land and play active role in the execution of developmental programmes of Social Forestry.

4. Tribals incentive for betterment of their economic condition is adversely affected due to their habit of consuming liquor. On account of this habit they take avail loan from private agencies and pay exorbitant rate of interest. They fall in the various circle of poverty. Psychological hurdle is created in their desire to participate with real in any programme of development, including Social Forestry. Concerted efforts are to be made so that tribals may drink only their customary wine, popularly known as 'HARIYA' which is prepared from rice.

5. In India due to the simplicity of tribals, some political parties, due to vested interest misguide them and consequently adverse atmosphere is created for development. At few places, tribals have recently raised slogans for ousting non-tribals from their belt. This violent situation created which puts hurdles in the development of Social Forestry. Strong action of the Government is required to maintain peace and harmony in tribal belt. Awareness is to be created amongst the tribals. Moreover, rapid improvement in the conditions of tribals is urgently required, so that they may not be misled easily.

6. Tribals are at time harassed by the Government personnel while obtaining the benefits granted by the Government for the promotion of Social Forestry. At times, greating the palm of the Government staff also become necessary. Such harassments should be considered as an important hurdle in the mass involvement of tribals in Social Forestry. Most of the extension staff in tribal belt consists of non-tribals. Tribals as yet consider them outsiders. In Bihar tribals call a non-tribal officer as "DIKU", which means outsider. They consider most of such officer of exploiting and ruling class.

Following measures may be adopted for removing misunderstanding to harassment of the tribals :—

(1) Attempts should be made to include at least 25 per cent tribal employees in the extension staff of the Government working in tribal belt, for developmental programmes of Social Forestry.

(2) Non-tribal extension staff, working in a particular tribal area, must have basic ideas of tribal language, culture and customs.

(3) Vigilance cell consisting of tribals representatives, should be formed from district to block level in tribal belt. So that tribals may avail themselves of timely benefits granted by the Government. They must be protected from the practice of greating the palm of corrupt staff, who consider tribal belt a good grazing ground. Moreover, any member of the staff found in dereliction of duties must be punished. These actions will promote Social Forestry rapidly in Tribal belts.

(4) Frequent transfer of Senior Officers, who direct developmental programmes including Social Forestry in tribal belts, should be stopped. Such practice adversely affects the execution of Social Forestry programmes.

(5) It has been expressed by some experts that for all round development of tribal belt, a support cadre of All India Tribal Service and State Tribal Service should be created. These officers may discharge their duties with dedication and may sincerely promote tribal welfare. Such officers will have to perform arduous task and hence they must be given comparatively better emoluments, promotional avenues, housing, conveyance facilities etc. As a matter of fact, these special benefits should be given to all extension staff, who work for the welfare of tribals. Needless to say that dedicated extension staff can play a pivotal role in promotion of Social Forestry.

Rapid promotion of Social Forestry in tribal belt is helpful in meeting the many rapidly growing requirements of the country. We cannot offer to neglect it. Concerted efforts are to be made by all concerned to enthuse tribals for voluntary and mass involvement, so that growth with stability may be reality in the field of Social Forestry.

REFERENCES

- VYAS, N. N. (1981).—*Tribals and Forests Social Forestry in Tribal Development* (N. N. Vyas eds) Page-1-8.
- BURMAN, B. K. R. (1986).—*Key Note address on Forest and Tribal Social Forestry and Tribal Development* (Deshbandhu and Gargeds.) Page-6-12.
- JHA, L. K. (1985).—*Tassar culture and its impact on generation of income and employment on My Forest vol. (v).*
- SAXENA, V. S. (1986).—*Social Forestry and Tribal Development Workshop on Social Forestry, Indian Environmental Society.* Page-38-50.
- PATHAN, R. S. (1986).—*Tribal Population vis-a-vis forest resources. Social Forestry and Tribal Development* (Deshbandhu and Garg eds) Pages-119-125.

TABLE I

Statewise Tribal Population

Source : Social Forestry and Tribal Development, I. E. S. (1986)

Serial No. 1	State 2	Total population in Lakhs 3	Total population in Lakhs 4	Percentage 5
1	Andhra Pradesh	435-03	16-58	3-8
2	Assam	146-25	16-07	10-99
3	Bihar	563-53	49-33	8-75
4	Gujrat	266-97	37-34	13-99
5	Haryana	100-37	—	—
6	Himachal Pradesh	34-60	1-42	4-10
7	Jammu and Kashmir	46-17	—	—
8	Karnataka	292-99	2-32	0-79
9	Kerala	213-47	2-69	1-26
10	Madhya Pradesh	426-54	83-87	20-13
11	Maharashtra	504-12	29-54	5-86
12	Manipur	10-73	3-34	31-13
13	Meghalaya	10-12	8-14	80-43
14	Nagaland	5-16	4-58	88-76
15	Orissa	219-45	50-72	23-11
16	Rajasthan	257-66	31-26	12-13
17	Punjab	135-51	—	—
18	Sikkim	2-10	—	—
19	Tamil Nadu	412-60	3-12	0-76
20	Tripura	15-56	4-51	29-98
21	Uttar Pradesh	883-41	1-00	0-23
22	West Bengal	443-12	25-33	5-72
23	A. N. Islands	1-15	0-18	15-65
24	Arunachal Pradesh	4-68	3-69	78-85
25	Chandigarh	2-57	—	—
26	Dadra and Nagar Haveli	0-74	0-64	86-49
27	Delhi	40-66	—	—
28	Goa, Daman and Diu	8-58	0-07	0-82
29	Lakshadweep	0-32	0-30	93-75
30	Mizoram	3-32	3-13	94-28
31	Pondichery	4-72	—	—
Total		5481-60	380-15	6-94

TABLE II

Forest cover in different States and Union Territories of India (as has been seen from National Remote Sensing Agency, Hyderabad)

Source : Paryavaran Vol. 1, No.2, 1984

Sr. No.	State/Union	Total Forest Area (in sq. km.)		Change in forest area in seven years (sq. km.)	
		1972-75	1980-82		
1	2	3	4	5	
1	Andhra Pradesh	..	49,049	40,435	(—) 8,614
2	Assam	..	21,055	19,796	(—) 1,259
3	Bihar	..	22,687	20,139	(—) 2,548
4	Gujarat	..	9,459	5,057	(—) 4,402
5	Haryana	..	757	401	(—) 356
6	Himachal Pradesh	..	5,075	9,130	(—) 5,945
7	Jammu and Kashmir	..	22,335	14,361	(—) 7,974
8	Karnataka	..	29,480	25,655	(—) 3,825
9	Kerala	..	8,611	7,376	(—) 1,235
10	Madhya Pradesh	..	1,08,568	90,215	(—) 18,353
11	Maharashtra	..	40,682	30,350	(—) 10,332
12	Manipur	..	15,090	13,572	(—) 1,518
13	Meghalaya	..	14,390	12,458	(—) 1,932
14	Nagaland	..	8,154	8,095	(—) 59
15	Tripura	..	6,330	5,138	(—) 1,192
16	Orissa	..	48,383	39,425	(—) 8,958
17	Punjab and Chandigarh	..	1,120	499	(—) 621
18	Rajasthan	..	11,294	5,972	(—) 5,322
19	Tamil Nadu	..	16,676	13,187	(—) 3,489
20	Uttar Pradesh	..	25,869	21,822	(—) 4,847
21	West Bengal	..	8,347	6,483	(—) 1,864
22	Sikkim	..	1,761	2,883	(+) 1,122
23	Arunachal Pradesh	..	51,438	58,104	(+) 666
24	Delhi	..	18	10	(—) 8
25	Goa, Daman and Diu	..	1,221	1,135	(—) 82
26	Mizoram	..	13,860	11,971	(—) 1,889
Total ..		5,51,709	—	(—) 1,03,404	

TABLE III

Per Capita Forest per Tribal

Source : Tribal Population—R. S. Pathan (1986) I. E. C.

Sr. No.	State	Forest area in 1000 hac.	Tribal Population in Lakhs	Per capita forest area per tribal in hac.
		3	4	5
1	Andhra Pradesh	..	6409-2	16-58
2	Assam	..	3070-7	16-07
3	Bihar	..	2923-2	49-33
4	Gujarat	..	1952-5	37-34
5	Haryana	..	163-7	—
6	Himachal Pradesh	..	2119-0	1-42
				14-92

TABLE III—contd.

7	2	3	4	5
7 Jammu and Kashmir	..	2183-6	—	—
8 Karnataka	..	3786-6	2-32	16-32
9 Kerala	..	1112-0	2-69	4-13
10 Madhya Pradesh	..	15379-0	83-87	1-83
11 Manipur	..	5515-15	3-34	16-57
12 Meghalaya	..	854-8	8-14	1-05
13 Nagaland	..	287-6	4-58	0-58
14 Orissa	..	6767-3	50-72	1-33
15 Punjab	..	242-8	—	—
16 Rajasthan	..	3491-9	31-26	11-69
17 Sikkim	..	9360-0	—	—
18 Tamil Nadu	..	2179-1	3-12	6-983
19 Tripura	..	593-2	4-51	1-31
20 Uttar Pradesh	..	5139-2	1-00	5-139
21 West Bengal	..	1183-7	25-33	0-46
22 A. and N. Island	..	714-5	0-18	39-69
23 Dadra and Nagar Haveli	..	19-9	0-64	0-31
24 Arunachal Pradesh	..	5154-0	3-69	13-96
25 Delhi	..	—	—	—
26 Goa, Daman and Diu	..	105-3	0-07	15-04
27 Mizoram	..	712-7	3-13	2-27
Total ..		74-743.2	379-85	—

TABLE IV

Ratio of per capita forest and the per Tribal Forest

Sr. No	Name of State	Per capita forest (based on the population) total in hac. 3	Per tribal capita forest in hac. 4	Ratio of Column 2 and 3 5
1	2	3	4	5
1 Andhra Pradesh	..	0-1280	3-86	0-033
2 Assam	..	0-1543	1-91	0-081
3 Bihar	..	0-0419	0-59	0-071
4 Gujarat	..	0-0575	0-52	0-111
5 Haryana	..	0-0127	—	—
6 Himachal Pradesh	..	0-5001	14-92	0-034
7 Jammu and Kashmir	..	0-3659	—	—
8 Karnataka	..	0-1022	16-32	0-606
9 Kerala	..	0-0438	4-13	0-011
10 Madhya Pradesh	..	0-2952	1-83	0-161
11 Manipur	..	1-0570	16-51	0-064
12 Meghalaya	..	0-6439	1-05	0-613
13 Maharashtra	..	0-1022	—	—
14 Nagaland	..	0-3719	0-58	0-641
15 Orissa	..	0-2576	1-33	0-194
16 Punjab	..	0-0146	—	—
17 Rajasthan	..	0-1024	11-69	0-009
18 Tamil Nadu	..	0-0451	6-983	0-006
19 Tripura	..	0-0464	1-31	0-035
20 Uttar Pradesh	..	0-0464	5-139	0-009
21 Sikkim	..	0-8236	—	—
22 West Bengal	..	0-0217	0-46	0-047
23 A. N. Island	..	3-7954	39-69	0-096
24 Dadra and Nagar Haveli	..	0-1920	0-31	0-619
25 Delhi	..	—	—	—
26 Arunachal Pradesh	..	8-2064	13-96	0-588
27 Goa, Daman and Diu	..	0-0973	15-04	0-006
28 Mizoram	..	1-4611	2-27	0-644

A Cross Sectional Study on Certain Socio-Economic Aspects of Tribals in Kinwat

Mrs. VIJAYA PANDE and
Mrs. ROHINI DEVI Department
of Foods and Nutrition, College
of Home Science, Marathwada
Agricultural University,
Parabhani-431 402 (Maharashtra)

ABSTRACT

[A cross sectional survey was conducted among 147 families belonging to Gond (45), Andh (38), Pradhan (43) and Kolam (21) tribes in the tribal area of Kinwat tahsil (Nanded district, Maharashtra State). The study revealed that majority of the Kinwat tribes had a small family comprising of 2 or 3 children. Farming and labour were the major means of earning among Kinwat tribal families and majority of them (48.7%) had a monthly income of Rs. 201 to 400. In general, the socio-economic status of Gonds, Andhs and Pradhans was better than the Kolam tribe.]

In our country there are about 40 million tribals, scattered in every State, forming about seven per cent of the total population (Gupta 1972). In the State of Maharashtra there are sizeable tribal pockets in Nanded, Yeotmal, Chandrapur, Amravati, Ahmadnagar, Dhule, Nasik and Thane districts. The present study was conducted among tribal communities in Kinwat tahsil of Nanded district.

The Kinwat tahsil consists of 206 villages with Kinwat as headquarters. Out of these, 143 villages spreading over 1,150 square kilometers having a population of around 2 lakhs are identified as tribal areas. The important tribal communities of Kinwat tahsil are Gond, Andh, Pradhan and Kolam which respectively constitute 47, 36, 9 and 3 per cent of the total tribal

population of the area. Tribals almost live according to the nature's law completely isolated from the general population. Therefore, it is quite natural that they differ in several socio-economic aspects from the people in developing or developed areas. Therefore, a cross sectional survey was conducted among Kinwat tribes to throw light on their socio-economic life.

Materials and Methods :

Kinwat tahsil is situated in the north-eastern part of Nanded district. Fig. 1 shows the geographical location of Kinwat tahsil and its villages included for the present study. A total of 147 tribal families belonging to the four major tribes, as shown in table 1, were randomly selected for the study from each family. The head of the family (wife/husband) was personally interviewed to obtain the data on their socio-economic aspects as per a pre-planned survey schedule. The information in relation to type and composition of their families, educational level of head of the family, agricultural land holding per family, occupational pattern and monthly income was obtained.

Results and Discussions :

The tribals in Kinwat live in simple huts with or without a partition inside. They keep their houses and its surrounding clean by plastering with cowdung. The Gond, Pradhan and Andh tribes speak Gondi language, which has no script. The Kolam also have their own language

Kolami. However, all of them also speak and understand Marathi though not fluently.

Table 2 shows the type and number of members of tribal families of Kinwat tahsil. The majority of Gond, Andh, Pradhan and Kolam families (83.3 to 95.3 per cent) was nuclear type. The meagre joint family set up (4.7 to 16.7 per cent) may be due to early marriage and setting up of separate to earn individual livelihood among Kinwat tribals. However, in contrast to this study Kamala Devi (1978) recorded joint family pattern among Gonds in Madhya Pradesh.

It is also evident (Table 2) that majority of Kinwat tribes had less than five members in a family (35.6 to 76.2 per cent). However the proportion of small families was more among Pradhans and Andhs (44.4 per cent). Hence, it may be presumed that Kinwat tribals mostly have small size may be due to typical housing pattern, suitable for a limited members.

From the average of all the tribes in Kinwat, it is also apparent that the tribal families mostly comprised of nuclear type 90 per cent with less than five members (53.0 per cent.)

The occupational pattern and monthly income levels in Kinwat tribal families are shown in table 3. Among Gonds (62.2 per cent) and Andhs (69.5%) farming was the major occupation. Whereas, the Pradhan and Kolam tribes engaged themselves in labour works (52.4 to 53.6 per cent) for their livelihood. A small proportion

among the tribes except Kolam were also engaged in other jobs, (2.3 to 6.6 %) like primary teachers, postmen, clerks and peons. A very high proportion, of Pradhan (69.8 %) and Kolam (57.2 %) had a monthly income of Rs. 201 to 400 though majority of Gond (37.7 %) and Andh (30.2 %) families were also in this income slab, a sizeable proportion of these tribes also had high income levels of Rs. 601 to 800 (22.2 %) and Rs. 1000 (27.7 %) respectively. From all the tribes average it is evident that farming was the major

occupation (55.9 %) followed by labour (40.5 %) and least (3.6%) families earned on other jobs among Kinwat tribes. Further, 67.3 per cent of Kinwat tribes had a monthly income of Rs. 400 or below, suggesting majorities of low income groups.

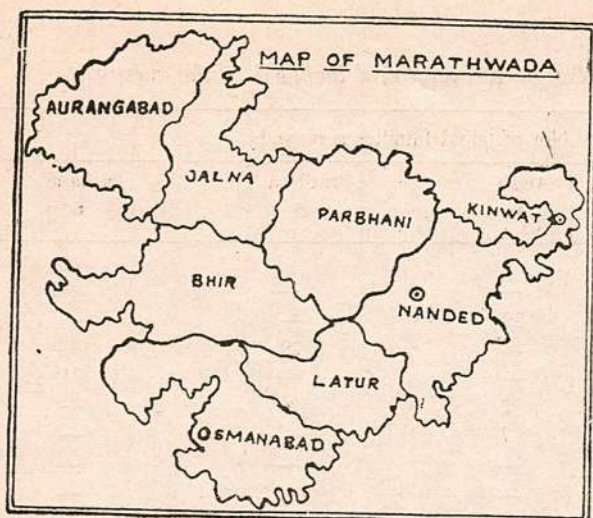
Among Gonds, Andhas and Pradhans (62.2 to 69.8 %), also had agricultural land of their own. Whereas, among Kolams there was only a marginal difference in families holding land (47.6 %) and families without land (52.4 %) this may be the

reason of higher income groups (Rs. 601 and above) among Gonds, Andhas and Pradhans, (4.6 to 47.2 %) as compared to no Kolam family having income of Rs. 601 and above per month. In addition to this, all the families of Kolam tribes were illiterate ; whereas, a small proportion of other three tribes (21.0 to 38.8 %) had education, mostly of primary school level.

REFERENCES :

Kamala Devi C. (1978)- Tribalism in India, Vikas Publishing House Pvt., Ltd., New Delhi, pp-1 to 5.

MAP OF KINWAT TEHSIL DIST. NANDED

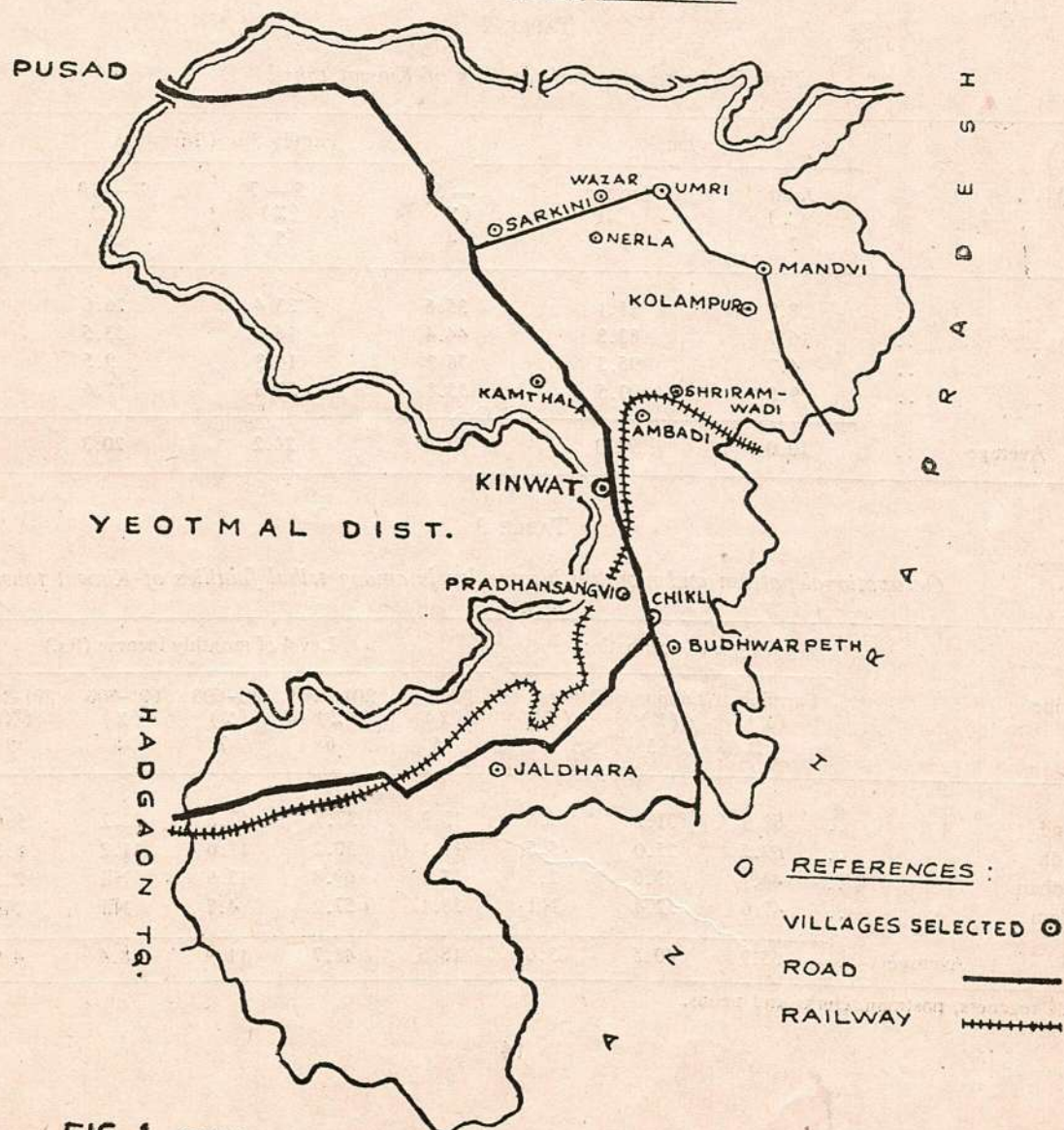

FIG. 1. GEOGRAPHICAL LOCATION OF KINWAT TEHSIL AND THE TRIBAL VILLAGES SELECTED FOR THE STUDY

TABLE 1

Information on the villages and number of tribal families of Kinwat tahsil included in the survey

Sr. No. 1	Tribal village 2		No. of tribal families surveyed			
			Gond 3	Andh 4	Pradhan 5	Kolam 6
1	Budhwar peth	..	30	—	—	—
2	Jaldhara	..	—	29	—	—
3	Kamthala	..	—	—	29	—
4	Kolampur	..	—	—	—	21
5	Nerla	..	2	2	14	—
6	Pradhan Sanghvi	..	1	7	—	—
7	Sarkini	..	6	—	—	—
8	Shriramwadi	..	6	—	—	—
Total ..			45	38	43	21

TABLE 2

Type and size of tribal families of Kinwat tahsil

Tribe 1	Family type		Family Size (Members)			
	Joint (%) 2	Nuclear (%) 3	— 5 (%) 4	5 — 7 (%) 5	8 — 10 (%) 6	— 10 (%) 7
Gond ..	8.9	91.1	35.6	33.4	26.6	4.4
Andh ..	16.7	83.3	44.4	16.6	33.5	5.5
Pradhan ..	4.7	95.3	76.2	14.3	9.5	Nil
Kolam ..	9.5	90.5	55.8	32.6	11.6	Nil
Average ..	10.0	90.0	53.0	24.2	20.3	2.5

TABLE 3

Occupational pattern and monthly income levels among tribal families of Kinwat tahsil

Tribe 1	Type of occupation			Level of monthly income (Rs.)					
	Farming (%) 2	Labour (%) 3	Others* (%) 4	200 (%) 5	201-400 (%) 6	401-600 (%) 7	601-800 (%) 8	801-1000 (%) 9	1- 1000 (%) 10
Gond ..	62.2	31.2	6.6	13.3	37.7	17.8	22.2	9.0	Nil
Andh ..	69.5	25.0	5.5	11.1	30.2	11.0	11.2	8.3	27.7
Pradhan ..	44.1	53.6	2.3	11.7	69.8	13.9	Nil	2.3	2.3
Kolam ..	47.6	52.4	Nil	38.1	57.2	4.7	Nil	Nil	Nil
Average ..	55.9	40.5	3.6	18.6	48.7	11.9	8.4	4.9	7.5

*Include teachers, postman, clerks and peons.

An Evaluation of Ashram Schools in Paderu Block of Vizag District

A. V. YADAPPANAVAR
Faculty of Women Studies,
NIRD, Rajendranagar,
Hyderabad-500 030 (AP).

Introduction

One of the most important reason for the slow progress of education among Scheduled Tribes is lack of residential facilities, whose homes are generally far off from schools. Provision of residential facilities helps in arresting the problems of drop-outs resulting in increasing enrolment of Scheduled Tribe students. Renuka Ray Committee, Elwin Committee and Dhebar Commission suggested Ashram Schools as an improvement over the existing pattern of education.

To attract large number of tribal children, Ashram Schools have been started in Andhra Pradesh in the year of 1961, and there were 22 Ashram Schools in 1968. Ashram Schools provide free boarding and lodging facilities to the Scheduled Tribe students. The students of Ashram Schools do have a facility to get free supply of books, writing material and dress etc. This has helped both parents and children towards education. They are not of ancient and traditional typed described in ancient literature, unlike the other ordinary elementary schools. The curricula of Ashram Schools includes teaching of handicrafts, like weaving, bamboo work, tailoring, carpentry, blacksmithy, cane work, gardening, clay modelling etc., which are intended to make the tribal students self-sustained. Facilities of Ashram School are expected to work as incentive to motivate both tribal parents and children, towards education, besides creating conducive atmosphere for better studies. Thus, the Ashram Schools, while giving relief to poor

tribal parents create the much needed congenial environment for development of education in the tribal society.

Objectives

(a) To assess the performance of Ashram Schools in reducing wastage and stagnation among tribal children by measuring their magnitude in these schools;

(b) To study the structure and functioning of the schools;

(c) To find out the financial implications of Ashr and,

(d) To study the shortcomings if any, in the programme.

The objective of the present paper is to evaluate selected Ashram Schools in Paderu Block of Vizag district of Andhra Pradesh.

Study Area and Sample

The selection of the State of Andhra Pradesh has been chosen on purposive sampling method. Vishakhapatnam district has been chosen for the present study for its poor enrolment of school going tribal children compared to the tribal concentrated districts in Andhra Pradesh.

Paderu Samithi has been selected for intensive study on the basis of its historical significance in the area of tribal development, wherein Paderu was the first among four blocks of National Extension Service (1956). Paderu Block has 93 per cent of tribal population and is completely rural and a female literacy of 3.00 per cent. It is the headquarters of the tribal division and is about 150 km. from the district headquarters.

The nearest town is about 74K m Integrated Tribal Development Agency (ITDA), which is set up by the government for bringing economic development for the tribal area has its headquarters at Paderu.

Methodology

Anth-opological field methods such as observation and interview technique were employed for collection of data. To have a representative picture of the whole Paderu block seven villages were selected, wherein, these Ashrar Schools were located, and a detailed questionnaire was used for this. Key informant study method and non-participant observation method was also adopted to the qualitative type of information.

On the basis of information collected through these methods, this paper has been written.

The enclosed table indicates the total number of students, teachers, and expenditure on Ashram Schools in the year 1984-85. The table reveals that nearll 1,800 tribal boys and girls are receiving education and the totae expenditure on four Ashram Schools is Rs. 1,42,207.67. lakhs.

Results and discussions

1. *Buildings.*—In the surveyed nine Ashram Schools, all schools had buildings, and eight schools had Pakka and only one school had Kachha building. The average number of room was three.

There were none of Ashram schools having rooms as per the standard of the Education Department. In three Ashram Schools there was a separate room for teachers, and only in two schools,

there was a separate room for tes Library. From the above statistic it is observed that 66 per cent of Ashram Schools do not have rooms as per the standards of the Education Department, and 78 per cent of Ashram Schools have no room for the Library. Thus, the available accommodation for teachers, students and Library does not seem to be satisfactory. As none of the schools have prescribed rooms of accommodation, that is of 8 sq. ft. space per student.

2. *Teachers.*—(a) It has been observed that the percentage of tribal teacher was even hardly two per cent.

(b) The number of teachers as not satisfactory. In 77 per cent of Ashram Schools teachers were less than the sanctioned strength.

(c) Out of 49 teachers, 32 (65.30 per cent) teachers were trained.

(d) Out of 49 teachers, only nine teachers used the tribal dialects in teaching to the pupils. Ray believed that, teaching students at primary level in their dialects than regional language (Telugu) helps in better understanding of subjects. Thus, there is an urgent need to use tribal dialects at least in first and second standards of the schools and Balwadis for better understanding of the subjects by the students.

3. *Classes.*—Out of the nine Ashram Schools surveyed there were three upto Vth Standard, three were upto VIIth Standard, two were upto Xth Standard, and one was upto Intermediate.

4. *Playground and games.*—In 25 per cent of Ashram Schools,

there were no play grounds and students in these schools could not play various games for lack of facility of play ground.

5. *Debates.*—Out of nine Ashram Schools, only in three Ashram Schools, there were debates being held. On the whole, it was observed that this activity is lacking in majority of Ashram Schools.

6. *Medical aid, recreational facilities and physical checking.*—Out of nine Ashram Schools, none of the schools were equipped with recreation facilities, and medical check-up was done once in a year.

7. *Educational material.*—In four Ashram Schools (nearly 44 per cent), it has been reported that, educational (teaching-aid) material is not supplied adequately and supply of adequate furniture was also poor.

8. *Records and Registers.*—It has been observed that in all the schools, necessary records and registers were maintained and their accounts are audited once in a year.

9. *Hostels.*—On an average, there are two rooms for the hostel purpose, which are not sufficient from the point of view, good accommodation for students. In eight Ashram Schools, the accommodation facilities are not satisfactory. In 89.00 per cent of Ashram Schools, there are no lavatories and urinals for the inmate. In seven schools, there are no separate rooms for kitchen. In two Ashram Schools, there is no residential facility for the warden. It was also reported that, Ashram School did not have required utensils. The inmates

were a so not provided with sufficient blankets, wooden boxes or trunks, plates and tumblers etc.

10. *Drop-outs.*—In the standards Is to Vth 184 students left the school out of which 122 were boys, and 62 were girls. It was also observed that the percentage of drop out among boys and girls is more in 1st standard.

11. *Garden facilities.*—Nearly 80 per cent of the Ashram Schools had garden facility, and they raised the garden with flower plants and fruit trees.

12. *Drinking water facilities.*—Only 22 per cent of the Ashram School premises, whereas rest of the schools depended on hill stream.

13. *Sanitation.*—Regarding the environmental sanitation and upkeep of surroundings, the condition is far from satisfactory in 90 per cent of the schools.

Conclusion

With a view to give maximum benefit to the pupils of Scheduled Tribes, the existing condition of these schools should be improved. Commission for Scheduled Caste and Scheduled Tribe (April 1981 to March 1982), recommended that voluntary organisations should come ahead for running schools with residential facilities. Fourth report also recommended that at least there should be one residential school, each for Scheduled Tribes boys and Scheduled Tribes girls at every Panchayat level for opening new Ashram Schools in tribal areas. The scheme of establishment and maintenance of Ashram Schools has been included in the tribal sub-plan.

The author is grateful to Dr. T. Lakshmaiah, DD (6A) in the preparation of this Article.

PARTICULARS OF ASHRAM SCHOOLS

Serial No.	Name of the village	Day Scholar			Hosteller			No. of teachers	Amount of expenditure
		Boys	Girls	Total	Boys	Girls	Total		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
									Rs. Ps.
1	Digumudaputtu	.. 48	10	58		—	60	2	71,724.83
2	Malkapolam	.. 47	27	74			70	2	23,79,60.25
3	Boithilli	.. 16	—	16	140	—	140	9	N.A.
4	Kinchumanda	.. 162	25	187			150	6	74,332 55
5	Sukuru	.. 109	38	147			120	2	N.A.
6	Kandamamidi	.. 77	14	91			90	4	N.A.
7	Peddagaruvu	.. —	—	13			67	3	N.A.
8	Hukumpet	.. —	—	209			127	9	N.A.
9	Talarsingi	.. 50	22	72			89	12	10,31,190.04
				867			913		

N.A.—Not available.

○ ○ ○

Scrutiny of Scheduled Certificates: Why & How?

SHRI S. V. DESHMUKH,

Research Officer,
Tribal Research and
Training Institute,
Pune-1.

Acquaintance with the subject

Under Article 342 of the Constitution of India, the first Presidential Order notifying the Scheduled Tribes was issued in the year 1950. Prior to this, certain concessions to different sections of Backward Classes, may be under the different title, were granted by the British Government. These concessions were for the first time regulated by the Parliamentary Act, of 1935. *vide* Government of Bombay, General Administration Department, Resolution No. 9330, dated 29th May 1933, the Backward Classes are subdivided into 3 classes, such as—

(a) "Depressed Classes" which should consist of untouchables' class only;

(b) "Aboriginal and Hill Tribe" which should consist of caste, a large portion of which inhabit or did inhabit until recent times the forest areas;

(c) "Other Backward Classes" which should include the wandering tribes who may not be aboriginal or live in forest areas but who needs special care as being very backward.

As per Government of Bombay, Political and Services Department, Resolution No. 1673/34, dated 23rd April 1942, in supersession of the Government Resolution, dated 29th May 1933, the Backward Classes are classified in Schedule 'A' and 'B' as 'Intermediate' and 'Backward' respectively. While explaining the Aboriginal and Hill Tribe, in ordinary sense the word 'caste' has been used,

it does not mean that certain castes were included under the category of Aboriginal and Hill Tribes. If this particular word though used in ordinary sense is viewed with reference to context of the remaining sentence, it automatically comes that it concerns with the tribe and not to the caste. The certificate issued to a tribe, in routine and ordinary sense, it is termed as 'caste certificate'. Apart from this, these instructions for the definitions of "Aboriginal and Hill Tribe" stand superseded in view of the provision under Article 342 of the Constitution of India. The definition of Scheduled Tribe given under Article 342 (1) reads out as follows:—

"...The President may with respect to any State or Union Territory and where it is a State after consultation with the Governor thereof, by public notification, specify the tribes or tribal communities or parts or groups within tribes or tribal communities, which shall for the purposes of this Constitution be deemed to be the Scheduled Tribes in relation to that State or Union Territory as the case may be".

The emphasis is to be given that the word 'caste' is to be absent in the said definition and as such in no way this part is an aspect of inclusion of any caste in the list of Scheduled Tribes can be disputable.

As approved by the Government of India, the following norms are made applicable while determining the tribe:—

- (a) Primitive traits,
- (b) Distinct culture,
- (c) Geographical isolation,
- (d) Shyness of contact and backwardness.

Taking the aforesaid norms in view, certain tribes or tribal communities or groups within tribal communities are declared as Scheduled Tribe under Article 342 of the Constitution and they are given special facilities and protection. In accordance with these provisions, the Government of India as well as the State Government have been implementing various schemes for upliftment of the Scheduled Tribes and to bring them on par with other masses, such as: reservation in Government service, reservation in promotions, grant of free scholarship, reservation in Educational Institutions, viz., Engineering and Medical Colleges etc. These concessions were being granted on the basis of a caste certificate obtained by the concerned from the competent authority. However, complaints were received by the Government that these benefits are largely being taken by persons who do not belong to Scheduled Tribe. In spite of repeated clear instructions issued by the Government from time to time, particularly in 1953, 1975 and 1979, the caste certificates still appear to have been issued to persons who do not belong to Scheduled Tribes. Government had therefore constituted a Committee *vide* Government of Maharashtra, Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department,

Resolution No. CBC-1680/43669/D-V, dated 25th July 1980 headed by Shri K. B. Srinivasan, Secretary to Government (Energy) along with other 5 members for streamlining the procedure regarding issuance of caste certificates.

The term of reference of the said committee was to enquire into the entire procedure for issuing caste certificates and make recommendations to modify the existing procedure to ensure that persons who do not belong to Scheduled Tribes do not obtain Caste Certificates as belonging to Scheduled Tribes. The said Committee submitted its Report which was carefully considered by the Government and ultimately the Government issued detailed instructions *vide* Government of Maharashtra Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department, Resolution No. CBC-1680/43669/D-V, dated 29th October 1980.

In Para 9 of the said Resolution, it was directed that the students claiming admissions against reserved seats for Scheduled Tribes to Medical/Engineering Colleges for that particular year should be given provisional admission and their caste certificates should be scrutinised by the Director of Social Welfare by entrusting the work to a responsible Deputy Director of Social Welfare. Thereafter *vide* Government of Maharashtra, Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department, Resolution No. CBC-1680/65395/(499)/D-V, dated 24th February 1981, a small Committee of Departmental Officers consisting of (i) Director of Social Welfare, (ii) Director of Tribal Research and Training Institute, (iii) Deputy Director of Social Welfare was created by the Government for scrutinising the caste certificates of the students seeking admissions in Educational Institutions under the seats reserved for the Backward Classes.

Though time and again instructions were issued for taking utmost care while issuing the caste certificates and also the

guidelines were provided therefor so as to ensure that the certificates are issued to genuine Scheduled Tribes, however, it was noticed that the certificates were issued to the persons who were not really belonging to Scheduled Tribes. Whatever instructions were issued, except the instructions contained in Resolution, dated 29th October 1980 and 24th February 1981, they had covered mainly the aspect of issuance of caste certificates by the competent authorities. These instructions could not fetch expected results and as such the Government had to constitute a High Power Committee *vide* Government Resolution, Tribal Development Department, No. CBC-1082/48535/(1051)/D-11, dated 18th June 1983 headed by the Minister for Tribal Development Department alongwith other seven members. The terms of reference of the Committee were as follows :—

(a) Procedure to be evolved for verification of caste certificates and to decide the genuineness of the candidate;

(b) To consolidate instructions issued from time to time and to reform them into rules;

(c) To prepare guidelines indicating traits, characteristics of various Scheduled Tribes so as to understand the difference between a tribe and a caste, particularly to differentiate a caste of similar nomenclature from that of a tribe.

The Committee had studied very carefully and critically the subject with all the aspects related thereto and made suggestions to the Government. Working of the Committee included the interviews with the experts, lawyers, representatives of caste associations etc. Taking in view the suggestions made by the Committee, the Government in Tribal Development Department issued instructions *vide* Resolution No. CBC-1684/2818/(291)/D-XI, dated 23rd January 1985, according to which a separate scrutiny Committee

exclusively for Scheduled Tribes has been created and *vide* Resolution No. CBC-1684/(309)/D-XI, dated 24th April 1985, providing guidelines to all concerned authorities empowered to issue caste certificates differentiating between tribes and the castes having similar nomenclature and also giving information in a nutshell about traits, characteristics, customs etc. of the Scheduled Tribes. Before creation of a separate Committee for Scheduled Tribes *vide* Resolution, dated 23rd January 1985, there was a common Scrutiny Committee for all sections of Backward Classes under the administrative control of the Director of Social Welfare, Pune. In the said Committee, the Director, Tribal Research and Training Institute, Pune was one of the members.

The anxiety of the Government of India as well as the State Government is that the concessions meant for Scheduled Tribes should get to those who are genuinely belonging to Scheduled Tribes mentioned in the Presidential Order. In the 19th Report of the Commissioner for Scheduled Caste/Scheduled Tribes which was discussed in the Lok Sabha, it was pointed out that "in many cases the non-Scheduled Caste and Tribe children are taking advantage of Educational facilities intended for Scheduled Tribes and Scheduled Castes Communities by mis-representing themselves as belonging to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes." In Chapter 16 of the 22nd Report of the Commissioner for Scheduled Caste/Scheduled Tribe for the year 1973-74, it has been mentioned that:—

"16.4 The Government of India have prescribed the form of certificate to be produced by the candidate belonging to Scheduled Caste/Tribe at the time of applying for appointment against reserved post. Instances have come to the notice about the production of

false certificates by the non-Scheduled Caste/Tribe persons to secure entry into Government service and admission into educational institutions. Scrutiny of some of the Scheduled Caste certificates issued by the authorities concerned show that at times they are not aware even of the basic fact that if a person claims to be belonging to Scheduled Caste, he should profess either "Hinduism or Sikhism".

On 27th August 1979 Shri M. A. Yeole, a Member of State Election Board, Aurangabad, had written to the Chief Secretary, Government of Maharashtra, Bombay that so many unemployed educated candidates submit their applications in response to various advertisements by the Board. It is seen most of the candidates bring false caste certificates with the intention of getting reservation seats, reserved particularly for Scheduled Tribe, Denotified Tribe/Nomadic Tribes, giving details of certain castes claiming the concessions of Scheduled Tribes on one or the other pretext such as similarity in nomenclature, adding or substrating certain alphabet in the name of the caste, etc.

Scrutiny of Tribe Certificate, Creation of Scrutiny Committee and its procedure

Prior to the creation of the Scrutiny Committee for Scheduled Tribes vide Government Resolution No. CBC-1684/2818/ (291)/D-IX, dated 23rd January 1985, the instructions issued from time to time by Government of India as well as the State Government in nutshell are mentioned below:—

(i) Government of Bombay, Political and Services Department, Circular No. 490/46, dated 30th April 1953, in which the Government has specifically mentioned that "When there is any doubt as to whether a particular community belongs to Backward Class, they should seek to advise of the Director of Backward Class Welfare. In cases in which the

certificates are granted by the Magistrates without reference to the Director of Backward Class Welfare (now the Director of Social Welfare and the Director of Tribal Welfare), the Magistrate who granted such certificates will be held personally responsible, if it is later on found that the community to which the persons who are granted such certificate belong, has not been classified as Backward Class".

(ii) Government of Maharashtra, Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department, Circular No. CBC-2174/120-J. 1, dated 20th March 1974, in which it has been mentioned that "Caste certificates should not be granted unless they are fully satisfied that the communities to which the persons belong are classified as Backward Class. When there is any doubt as to whether any particular community belongs to the Backward Class, they should seek the advice of the Director of Social Welfare or the Director of Tribal Welfare, as the case may be".

(iii) An extract taken from the enclosure of Circular to the letter No. 35/1/72 RU9SCT. V., dated April 1975 from the Ministry of Home Affairs, Government of India, wherein it has been mentioned that

"Where a person claims to belong to a Scheduled Caste/Scheduled Tribe by birth, it should be verified—

- (i) Director, ... Chairman
Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.
- (ii) Chief Research Officer, ... Member
Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.
- (iii) Deputy Director, ... Member-Secretary
Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.

(a) That the persons and his parents actually belong to the community claimed.

(b) That this community is included in the Presidential Orders specifying the Scheduled Castes and Scheduled Tribes in relation to the concerned State.

(c) That the person belongs to that State and to the area within that State in respect of which the community has been scheduled".

(iv) The Government of India, Ministry of Home Affairs, in their letter No. BC-10225/3/76-SCT-I, dated 29th March 1976 has written to the State that the authorities empowered to issue caste certificate should be informed that action would be taken against them under the relevant provisions of the Indian Penal Code, if any of them is found to have issued certificates carelessly and without proper verification, in addition to the action to which they render themselves liable, under the appropriate disciplinary rules applicable to them. These instructions were reiterated by the Government of Maharashtra, Social Welfare, Cultural Affairs, Sports and Tourism Department, Circular No. CBC-1476/11027/D. V., dated 5th May 1976.

Government of Maharashtra in Tribal Development Department vide Resolution No. CBC-1684/2818/ (291)/ XI, dated 23rd January 1985 have appointed the following Committee for verification of caste certificates of Scheduled Tribes.—

As per the said Government Resolution, the Scrutiny Committee so appointed has been assigned the following work:—

(a) To verify the caste certificates of Scheduled Tribes students seeking admissions in different educational institutions at different levels.

(b) To verify the caste certificates of Scheduled Tribes recommended by the M. P. S. C. and different selection boards appointed by the Government, for the seats reserved for Scheduled Tribes.

(c) To verify the caste certificates of the Government Servants according to the requests or complaints made by the concerned Department/ Offices.

(d) Any work entrusted by Government in respect of Scrutiny of caste certificates of Scheduled Tribes.

Presently the scrutiny is restricted to the students those who are claiming admissions to medical/engineering colleges against reserved seats for Scheduled Tribes and to the candidates recommended by the M. P. S. C. for appointment against reserved seats for Scheduled Tribes. In addition to this the Departmental cases referred to by various Departments are also attended to. In brief, by this scrutiny about 5 to 10% cases are covered. The cases which are covered by the Scrutiny the experience leads to mention that out of them in respect of more than 75 % cases it is found that the tribe certificates are obtained by non-tribals taking advantage of the similarity in nomenclature, adding or subtracting certain alphabets in the name of the castes etc. The present procedure of the verification is as follows:—

(a) The students studying in 12th Standard claiming to be belonging to Scheduled Tribes and seeking admission in medical / engineering colleges are asked to submit their

applications to the prescribed authorities for verification of their tribe certificates. Every year such notices are given through newspapers, radio, television and also by sending circulars to the concerned institutions.

(b) So far as the service matters are concerned, the candidates who submit their applications against reserved seats for Scheduled Tribes they are interviewed by the M. P. S. C. on the basis of their caste certificates and thereafter a list of selected candidates is sent to the concerned Department. The concerned Department after having received such list refer those cases for verification of their tribe claim to the Scrutiny Committee.

(c) So far as educational matters are concerned, after having received the applications from the students claiming that they belong to Scheduled Tribes, they are registered and the case number is assigned to each student. Similar is the case in respect of the service matters also.

(d) After having registered and assigned the case numbers to the cases, these cases are placed before the Scrutiny Committee and the Scrutiny Committee verify the documents furnished by the candidates/students. During the course of verification if the Scrutiny Committee finds that certain documents are required, the candidates/students as the case may be are informed for furnishing the documents within the stipulated period.

(e) If the additional documents are received or otherwise, again the cases are placed before the Scrutiny Committee. At the second round of the scrutiny it is decided as to when the candidates/students are to be called for personal hearing.

(f) So far as the students are concerned their personal hearings are held generally at all divisional headquarters.

However, in respect of service matters the personal hearing are held at Pune.

(g) Taking in view the point of natural justice invariably in each case the personal hearings are given and while calling for the personal hearing the candidates/ students are advised to bring their parents with them so that it would be easier for them to give information about traits, characteristics, customs, gods, goddesses etc. of the tribe claimed by them.

(h) During the course of personal hearing, the candidates, students are given clear understanding about the documents or the evidences required by the Scrutiny Committee. Similarly at the time of personal hearing information about the tribe claimed by the candidates/ students, their family details etc. are obtained and the statement of the parents/guardian is recorded.

(i) School and home enquiries are thereafter conducted by the Scrutiny Committee by deputing the officials/ Officers.

(j) After having completed all the aforesaid actions, finally the cases are placed before the Scrutiny Committee and thereafter the decisions are taken. The cases in which the decisions are negative, they are communicated to the candidates/students by a speaking order elaborately discussing the reasons about non-acceptance of the tribe claim. While, communicating the decision of the Scrutiny Committee, the provision of appeal is invariably brought to the notice of the candidate/student concerned.

Provision of Appeal and review of the decisions by the Government.—If the candidate is aggrieved of the decision given by the Scrutiny Committee, vide Government of Maharashtra, Tribal Development Department, Resolution No. CBC-1684/(392)/ D-XI, dated 8th March 1985

appeal has been provided to be submitted by the candidate to concerned Appellate Authority within 15 days from the date of receipt of the decision by the candidate. So far as the educational matters are concerned, there are two Appellate Authorities, viz. (i) Additional Commissioner, Tribal Development, Nasik and (ii) Additional Commissioner, Tribal Development, Nagpur. All the educational appeal cases pertaining to the territorial jurisdiction of Nasik, Pune, Bombay-Konkan, Aurangabad Divisions, they are filed before the Appellate Authority at Nasik. Similarly the educational matters pertaining to Amaravati, and Nagpur Divisions, they are filed before the Appellate Authority at Nagpur. So far as the service matters are concerned, *vide* Government Resolution referred to above all the Divisional Commissioners, Revenue Divisions, have been delegated with the powers of Appellate Authority. In furtherance, taking in view the pressure of work which the Divisional Commissioners are required to shoulder, the Government in Tribal Development Department *vide* Government Resolution No. CBC/1085/11025 (29)/ D. X., dated 11th July 1986 (in Marathi) have extended the powers of hearing appeals to the Additional Divisional Commissioner of the concerned Division.

For deciding the appeals appropriately and judiciously, the Government have provided certain guidelines to the Appellate Authorities *vide* Government of Maharashtra, Tribal Development Department, letter No. विसआ-१०८३/[१९]/का-१०, dated 5th June, 1985 and Circular No. CBC-1685/9675/(636)/D. X, dated 28th January, 1986. In these instructions, mainly the emphasis has been given that the Scrutiny Committee which has initially given the decision and the aggrieved party, both of them should be given fair and equal opportunity to submit their say in the matter. Similarly it has been emphasised that

the decision in the matter should be taken after having considered all the aspects related thereto and their impact in totality so that the decisions should not become merely technical based on a particular technical ground.

If it is found that the decisions given by the Appellate Authorities are not proper or if any appeal to that effect is submitted to the Government, the Government *vide* Resolution No. CBC-1685/519(647)/D.X, dated 11th December, 1985 have made it clear that the Government reserves the right to review such cases.

In brief, "the subject Verification or Scrutiny" includes the following things :—

(i) Obtaining tribe certificate from the Competent Authority. Authorities competent to issue caste certificates have been provided with detailed guidelines differentiating between tribe and caste having similar nomenclature, traits, characteristics, customs, gods, goddesses etc. Instructions have also been issued from time to time about the precautions to be taken and the enquiries to be made while issuing the caste certificates.

(ii) Certificates issued by the Competent Authorities are subject to verification by the Scrutiny Committee appointed for the purpose *vide* Government Resolution, dated 23rd January, 1985. If the claim is not accepted, the Scrutiny Committee has to issue a speaking order giving detailed reasons for not accepting the same.

(iii) Decisions given by the Scrutiny Committee are not final and they are subject to appeal if the candidates are aggrieved of the decisions. The provision of appeal has been provided *vide* Government Resolution, dated 8th March, 1985.

(iv) Provision of reviewing the decision given by the Appellate Authority exists *vide* Government Circular, dated 11th December, 1985.

Therefore, there is a well defined procedure and the various Government Resolutions, Circulars, issued in this regard have been held legal and valid by the Honourable High Court, Bombay while giving decision in Writ Petition No. 2088/86, combined with Writ Petition, No. 917/86.

Manipulation or Fabrication of Record :

As already pointed out, certain concessions and special facilities were already given to the Backward Classes prior to the issuance of first Presidential Order in the year 1950 notifying the Scheduled Tribes. The first Presidential Order notifying the Scheduled Tribes under Article 342 of the Constitution came into being in the year 1950 and as such the people those who were not belonging to Scheduled Tribes specified in the Schedule to the Order, but there were certain elements helping them to pretend themselves that they belong to Scheduled Tribe, become aware of concessions and benefits available to Scheduled Tribes. As these people got the awareness about the special facilities available to the Scheduled Tribes, they started their united efforts for achieving the same in the name of the Scheduled Tribes by way of adopting certain unfair means. In the stratification of caste system, there are several castes and each main caste is generally having certain sub-castes. The people those who were belonging to such sub-castes, because of similarity in their caste with that of Scheduled Tribe mentioned in the Scheduled started mentioning their sub-caste in the school and other allied records instead of writing their main caste, disowning any affiliation with the main caste. There are certain castes, which are having partial similarity in name to that of Scheduled Tribes mentioned in the Schedule. The people belonging to such caste started mentioning their caste similar to that of Scheduled Tribe by

way of adding or subtracting certain alphabets in their caste names. Initially, such efforts were on individual basis or at the most on the basis of family as a unit. However, during the course of time as these people were successful in their attempts of pretending themselves to be belonging to Scheduled Tribe, though actually they were not, these efforts resulted into a community movement and as a result of which social organisations of non-Scheduled Tribe people were formed and through these organisations united efforts took place to derive concessions of the Scheduled Tribes for the entire caste.

Primarily, the verification is conducted with reference to the school record. The caste which is recorded in the primary school record is generally treated as one of the evidences having probative value to establish the caste claim. Those who were not aware of the concessions available to the Scheduled Tribes while admitting their sons/daughters they had recorded their correct caste in the school record. But when they became aware of these concessions and special facilities and particularly when they saw that their caste people are enjoying concessions in the name of Scheduled Tribes, they got their caste changed in the school record to that of a tribe. In the Education Code of Secondary Education, there is a provision that if the caste in the school record is not mentioned or is mentioned wrongly that can be got mentioned or corrected. This provision has been misinterpreted and deriving the perverted meaning therefrom with the permission of Competent Educational Authority in some of the cases, the non-tribal people got their caste altogether changed from a caste to a tribe.

In some of the cases, the non-tribal people got their caste changed to a tribe on the basis of an affidavit and obtained the caste certificates declaring them to be belonging to Scheduled

Tribe. There are certain cases in which the caste certificates are granted of their belonging to Scheduled Tribe merely on the basis of an affidavit ignoring the school record. In fact, the affidavit is a statement of facts of an individual executed on oath before the Competent Authority. While making the affidavit, for each para and for each statement made in it one has to cite the evidences or disclose the source wherefrom he has obtained the information and then to swear the affidavit. In most of the cases, it has been observed that the affidavit sworn by the concerned does not appear as an affidavit, but it proves to be a document styled as an affidavit. By making such affidavit straightway the caste is changed to a tribe.

Removal of Area Restriction and its consequences.—The first Presidential Order notifying the Scheduled Tribes came into force in the year 1950. Thereafter, the Scheduled Castes and Scheduled Tribes List (Modification) Order was issued in the year 1956, according to which the Area Restriction was imposed by way of this Area Restriction, certain tribes living in certain areas were only notified as Scheduled Tribes. The main principle behind this was that the particular tribes were predominantly living in these areas. This was supported by the criteria of "Geographical Isolation" for determining a tribe. In the process of development certain members of the Scheduled Tribe left their original place of habitat for their livelihood, may be for the reason that they received the education and got employment elsewhere or because of education they started minor trade or business. The Scheduled Tribes those who had left their original place of habitat and had started living outside the specified areas, they were deprived of the special concessions available to the Scheduled Tribes though they really belong to the Scheduled Tribe. Taking this,

aspect in view, the Area Restriction has been removed by an Act 108 of 1976 and the Scheduled Caste and Scheduled Tribe Order (Amendment) Act, 1976 was issued. The said Act came into force with effect from 27th July 1977. As there remained no Area Restriction, it became very easier for the non-tribal people having their caste names similar to that of Scheduled Tribe, to pretend themselves as Scheduled Tribes. It would not be out of place to mention that the very purpose behind removal of Area Restriction has been frustrated as the non-tribal people belonging to a caste as a whole who had no concern ethnically, socially, culturally etc., with that of Scheduled Tribe started unitedly to pose themselves to be belonging to a particular Scheduled Tribe. In fact, there are directives regarding reading of the entries appeared in the schedule notifying the Scheduled Tribes. The Honourable Supreme Court while giving decision in the case of Dadaji alias Dina v. Sukhdeo Babu A. I. R. 1980 S. C. 150 have upheld the recommendation included in the Joint Committee's Report on the basis of which the Bill was presented to the Lok Sabha on 17th November, 1969. There was a Joint Committee of the Parliament appointed for the purpose. In so far as the amendments proposed to the schedule to the Order were concerned, the Joint Committee inter-alia observed at para 20 (ii) thus :—

"20 (ii) : The Committee feel that the proposal to specify the tribes, synonyms and the sub-tribes in three separate columns will not be appropriate as in the case of Scheduled Caste Orders. The Committee are of the view that it would be best to follow the wording of Article 342(1) of the Constitution and specify 'the tribes or tribal communities or parts of or groups within, the tribes or tribal communities.' Each of the Scheduled Tribe Order have been

modified accordingly, and in the list of Scheduled Tribes the main tribe name is written first followed by the synonyms or sub-tribes in alphabetical order."

The Hon'ble Supreme Court have further observed in the decision referred to above that :—

"A reading of the Schedule to the order also shows that where there are 2 Communities with the same name one having affinity with a tribe and the other not having anything to do with such a tribe and both are treated as Scheduled Tribes, the community which has, affinity with another tribe is shown along with it in the same group against a single entry and the other is shown against a different entry. This is illustrated by the inclusion of the 'Koya' community having affinity with Gonds in entry no. 18 and the 'Koya' community having no such affinity in entry no. 33. of Part IX of the Schedule to the Order."

Judiciary and the Appellate Authorities.—The views of the Judiciary i. e. the Hon'ble Supreme Court as well as the Hon'ble High Court are very clear that the scrutiny of the caste/tribe certificates is a must. The Hon'ble Supreme Court while giving decision in the case of *R. Pallanimuthu v. the Returning Officer and others* ..... A. I. R. 1986, S. C. 905 Para. 16 have observed that the scrutiny of the claim is wholly called for so that the benefits go to the genuine persons and are not robbed by others who are not entitled to it. Similar are the observations made out by the Hon'ble High Court Bombay in the case of *Kumari Sunanda v. State of Maharashtra* in Writ Petition No. 4026/84, decided on 11th August 1984. In the case of *State of Maharashtra v. Abhay and Others SLP (Civil) No. 7192/84* the Hon'ble Supreme Court have observed thus —

"The intending candidate may be directed to preferably make the requisite application as soon as after he gets admission in XIth standard. On receipt of the application, the enquiry may start as early as possible and the candidate will have to submit to such enquiry to obtain a regular certificate; whatever enquiry to be held must be completed at least 2 months before the result of Higher Secondary Examination is declared whereafter one becomes eligible to seek admission to a Medical College. We hope that the State of Maharashtra will devise a proper scheme in this behalf".

Prior to 1979 there was no verification of caste certificates. From 1950 to 1979 many people irrespective of their really belonging to a Scheduled Tribe or otherwise got benefits meant for Scheduled Tribes on the basis of caste certificates obtained by them. Practically, the Scrutiny Committee came into being in the year 1981, but at that time the procedure adopted for verification was not elaborate. The procedure mentioned in the foregoing paragraph is the procedure now in vogue followed by the Scrutiny Committee created vide Government Resolution 23rd January 1985. As there is no Act or Rules governing the matter, many of the cases have been decided on the grounds of concessions or have gone in default because of inadequate documentary evidences to prove them otherwise. Because of removal of Area Restriction, the criteria of original habitat does not remain effective. If a person is migrated from his original habitat long back, view is taken that his traits, characteristics, Gods/Goddesses, etc., do not remain intact and as such it would not be justified to determine his tribe claim based on this criteria. On the other hand, the fact remains that if a person really belongs to a Scheduled Tribe in-

spite of his education and socio-economic development, he does not give up all his traditional customs. For the sake of argument if it is agreed to that a person belonging to a particular tribe for e.g. 'Gond' born and brought up at Bombay may not be able to speak in his Gondi dialect. But at the same time it would be unjustified if he says that he does not know the name of the dialect spoken by his tribe or if he mentions the name of any other dialect as a dialect being spoken by his tribe.

There are certain peculiar and certain customs, traits and characteristics prevalent in the Scheduled Tribes and as such it is very difficult to accept that the tribes have undergone a radical change giving up all these customs, traits, characteristics, etc. So far as the documentary evidences are concerned, in respect of certain tribes, it becomes impossible to differentiate from the entries recorded in the record whether the particular person belongs to a caste or a tribe, being the name of the caste and the tribe as exactly the same. In some of the cases view is taken that a blood relative is accepted as a member of Scheduled Tribe, all his other relatives may also be held to be belonging to Scheduled Tribe.

On the other hand, in some of the cases observations have been made out by the Honourable Supreme Court as well as the Honourable High Court that each case is to be decided on its merits as will be evident from the following quotations :—

(i) The Honourable High Court in Writ Petition No. 2282/80 combined with Writ Petition No. 2338/80 have observed that :—

"However, we also want to clarify that this judgement is not meant as a *res judicata* between these families and Government. Even if some

other members from the family apply for admission to the College under the reserved seats for the Scheduled Tribes and if the Director of Social Welfare, Pune is able to produce more evidences, the claims of this applicant members in their petitions will be considered on merits".

(ii) While giving decision in Writ Petition No. 2088/86 combined with Writ Petition No. 917/86 the Honourable High Court, Bombay in Para 5 have mentioned that "Ultimately, the question as to whether the person or the claimant belongs to a particular tribe or not is a question of facts which must depend upon the facts and circumstances of each case and no general rule can be laid down in that behalf nor a rule of thumb can be followed".

In para 9 of the said decision, the Honourable High Court have observed that—

"Therefore, an enquiry in each case is a must and this is precisely what is contemplated by the various Government Resolutions".

(iii) The Honourable Supreme Court in the case of State of Maharashtra v. Abhay and Others in S. L. P. (Civil) No. 7192/84 have passed the order on 19th October 1984 as follows :—

"However, before we reject the same we want to make it specifically clear that the findings recorded by the High Court in the Writ Petition filed before it and from the judgement of which the present S. L. P. arises shall remain confined and be held applicable only to the Petitioner before the High Court and who is now Respondent before us and none else."

(iv) While giving decision in Writ Petition No. 261/87 the Honourable High Court, Bombay have observed (page 807, Maharashtra Law Journal 1987) that "12 : Now, each case which involves an issue or question of fact must termed on the

facts, evidences and circumstances in one case may not be there in another case. Just as an unfavourable caste decision in one matter cannot by itself affect and pre-empt a favourable order in the matter of another relation if otherwise justified, so also a favourable caste order in one case cannot by itself induce and influence a similar order in a subsequent case, may be of a relation".

The outlook of the people those who are now claiming, particularly after removal of Area Restriction, that they belong to Scheduled Tribe is that as they are in possession of a caste certificate or previously if the claim towards Scheduled Tribe of any of their relatives or family is accepted, apart from the circumstances and the position prevalent at that time should be accepted taking straight-jacket approach by the Scrutiny Committee. If this is not done, they raise a roaring voice by making appeals, representations to the Government and some of the social organisations have gone beyond that by using unfair tactics. This issue has become more complicated and critical and the social organisations of these people pose the problems in such a fashion that a third person being unaware of the details apparently starts feeling that some serious wrong is being done to these people.

Problems encountered while making scrutiny.

There are various problems having various dimensions required to be faced by the Scrutiny Committee while making verification of the tribe claim. Out of them some of the eminent problems are mentioned below :—

(i) Taking in view the point of natural justice, giving personal hearing to each candidate is a must. Therefore, each candidate alongwith his parents is invariably called for personal hearing. At the time of personal hearing, family details and

other information regarding traits, characteristics, gods/goddesses etc. about the tribe claimed by the candidate are obtained in a form. This being done with a view to minimise the time of personal hearing found to be belonging to a different caste than the tribe claimed by the candidate.

(v) During the course of personal hearing some of the candidates and their parents refuse to give their statements and in some cases though the statements are recorded they are not signed. Some of the candidates go to the extent to say that the content of the statements are not told by them but the Scrutiny Committee obtained their signatures forcibly when their cases are argued in the appeal.

(vii) The cases in which some details are furnished to the Scrutiny Committee well in advance, in such cases school enquiries are conducted before-hand and the documents are obtained. These documents are shown to the candidate and his/her parents at the time of personal hearing and their say thereon is obtained. But when such details are not furnished well in advance, they are to be obtained very tactfully by persuasion at the time of interview and thereafter the Scrutiny Committee has to conduct home and school enquiries. Because of this, much time is consumed as a result the disposal of the matter is delayed.

(viii) In almost all the cases in which the claims are rejected by the Scrutiny Committee, they are because of home and school enquiries conducted by the Scrutiny Committee.

(ix) In some of the cases, it is replied that their father and mother are illiterate and they are having no blood relatives. In such cases, it becomes very difficult to make the enquiry and thereafter to come to the conclusion in the matter.

(x) Each invalid case is to be multiplied by three. If during an academic year 500 educational cases

received, out of them on an average about 350 cases are proved to be invalid. In almost all these cases appeals are filed and in the appeal if the candidates prove to be failure these cases are converted into Writ Petitions filed in the High Court. The cases in which the decisions are against the Scrutiny Committee, such cases are referred to the Government by the Scrutiny Committee for review. Thereby the Scrutiny Committee is required to deal with about more than 1000 cases though the initial intake of the cases appears to be 500 only. Similar is the case with the service matters also. Apart from this, some of the cases are filed in the High Court, either by the Government or by the candidate. It is immaterial who has filed the matter in the High Court, but the Scrutiny Committee is required to attend to these matters also.

(xii) There are 8 (eight) Appellate Authorities, 3 Benches of High Court i. e. at Bombay, Nagpur and Aurangabad and in addition to this Supreme Court at New Delhi; which are required to be attended to by the Scrutiny Committee. It becomes physically impossible for the Scrutiny Committee to depute officer for defending the cases before the Appellate Authorities, to submit parawise replies to the Writ Petitions and to brief the Government Counsels and also to attend the matters in the Supreme Court. Resultantly, in spite of strenuous efforts, working rigorously day and night without holidays, it happens that the Scrutiny Committee falls short to fulfil the requirements for all the Appellate Authorities and also the High Courts. If these requirements, such as filing written statements before the Appellate Authorities, affidavits in the High Courts etc. are not fulfilled, the cases though meritorious go in default and ratio of such cases is tried to get by other candidates belonging to the same caste or group.

Suggestions to overcome the problems.

Whether a particular tribe is included in the Presidential Order declaring the Scheduled Tribes or not is a pure question of law. While whether a particular person belongs to a particular tribe or otherwise is a question of fact. The Hon'ble High Court while giving decision in Writ Petition have observed that the Scrutiny Committee is a fact finding body, so also it has been observed that :—

“ Ultimately the question as to whether a person or claimant belongs to a particular tribe or not is a question of fact which must depend on the facts and circumstances of each case and no general rule can be laid down in that behalf not a rule of thumb can be followed ”.

It has also been observed by the Hon'ble High Court that :—

“ Now, each case which involves an issue or question of fact must turn on the facts, evidence and circumstances of that case ”.

So far as the scrutiny is concerned, the Supreme Court as well as the High Court have precisely opined from time to time that the scrutiny is called for so that the concessions meant for the Scheduled Tribes are given to genuine and are not robbed away by non-tribals. Similarly, the instructions, circulars, resolutions, orders, letters, etc. issued by the Government from time to time including creation of Scrutiny Committee, Appellate Authorities and making provision of review all these have been held valid and legal by the Hon'ble High Court. Therefore, the matter regarding verification and also the machinery created therefor does not remain at all disputable.

Presently, the candidate who comes before the Scrutiny Committee for verification of his tribe claim, after having been

found that his/her claim invalid, the certificate issued to him/her by the Executive Magistrate is cancelled. In fact, the claim of a person towards Scheduled Tribe is verified with reference to the caste/tribe of his/her parents. The certificates of the parents of such candidates remain intact, on the basis of which there is a possibility of obtaining the fresh certificates for the candidates as well as for other members of the family.

The verification is mainly restricted to the students claiming admissions to Medical Engineering Colleges against reserved seats for Scheduled Tribes and the candidates selected and recommended by the M. P. S. C. for appointment and also to Departmental cases. Therefore, more number of certificates remain outside the jurisdiction of verification. On an exemplary basis it is mentioned that there is a scheme regarding award of Government of India scholarship being implemented by the Director of Tribal Development. These scholarships are sanctioned on the basis of caste certificates obtained by the candidates without verification. The provision under this scheme is in crores of Rupees. In Government Resolution No. CBC-1680/43669/D-V, dated 29th October 1980 it has been mentioned that :—

“ In the primary check enquiries undertaken by the Directorate of Social Welfare in respect of the caste certificates produced by the students for admissions in Medical Engineering Colleges, it was revealed that the percentage of applicants whose claims for belonging to Scheduled Tribes were doubtful, was as high as 60 % ”.

Non-application of the scrutiny to other matters, in course of times becomes obstacles in verification of the tribe claim. To make it more clear, because there is no verification of caste certificate, electric connection, water pumps and such other allied benefits are given to the concerned on the

face value of the caste certificates obtained by them. These benefits or the concessions are given by the Tribal Development Department. It does not matter much which authority from the Tribal Development Department have sanctioned these benefits. The fact remains that the particular persons are recognised by the Department as Scheduled Tribes. When his son or daughter comes forward for educational benefits, naturally he tries to take shelter of the benefits given to his/her father as Scheduled Tribe while establishing his claim towards Scheduled Tribe. Particularly this aspect creates a log when these cases go in appeal. These cases create a very ridiculous position for the Scrutiny Committee particularly on the floor of Judiciary.

We being in Democracy, the process of election is a must in every field. As per Constitutional provisions and also the provisions under different Acts, seats are reserved for the Schedule Tribes. The persons those who contest the election against the reserved seats for Scheduled Tribes, their nomination forms are accepted merely on the basis of their declaration before the Returning Officer. There are certain pockets, wards or Zilla Parishad constituencies in which the population of pseudo tribals is more. From such constituencies the nomination forms remain unchallenged so far as the caste claim is concerned and these non-tribals are elected as tribal

candidates. Even if defeated candidates prefer the appeal against the successful candidates, they do not become successful in litigation on the technical grounds that the nomination form was not challenged at the appropriate time and secondly it becomes very difficult for a layman to prove that the candidate so elected does not belong to Scheduled Tribe. However, at the time of scrutiny, the candidate take resort of such documents and such documents are assigned probative value of evidence by the concerned authorities.

Taking in view the aforesaid factors and all other allied factors into consideration, the following suggestions are made :—

(a) The scope of the scrutiny needs to be expanded. So far as the education matters are concerned, the scrutiny may be made applicable from 10th standard onwards. This would be in consonance with the directives given by the Hon'ble Supreme Court in the case of State of Maharashtra v. Abhay.

Moreover, the Scrutiny needs to be made applicable in respect of all matters in which the concessions are claimed on the basis of tribe certificate.

(b) If the exploitation of the Scheduled Tribes which is being made by adopting this new methods is to be stopped, the legislation and the rules thereunder will have to be enacted. This law will cover only the aspect of

verification of tribe claim which appears to be within the powers of the State Government being the Executive authority to implement the various constitutional provisions as per the directives and the instructions issued by the Government of India. If this is done, the matters would get specific dimensions and all the authorities concerning to the said matter will have to move within the provisions of law. Moreover, it would be possible to extend the powers and jurisdiction of the authorities concerned relating to this field.

(c) The provision under the Education Code which is being interpreted at present that this provision allows the person altogether to change his caste and to adopt a caste which is beneficial to him to get the concessions meant for Scheduled Tribe needs either to be amended suitably or changed.

(d) There are certain castes/communities in respect of which always the disputes are made that they are belonging to the Scheduled Tribes having partially or wholly similarity in the names of their castes and to that of certain tribes included in the list of Scheduled Tribes. For these communities it would be proper to appoint Expert Committees as has been done in the matter of Halba Koshtis/Koshtis.

If this is not done, the time has come that the matter would go out of reach depriving the Scheduled Tribes from their legitimate rights.

○ ○ ○

Credit Needs of Tribal Farmers

S. S. BAJAJ,

Principal, Gramsevak Training Centre, Manjri Farm, District-Pune.

H. S. NAYAK,

Asstt. Professor (Journalism), Directorate of Communication, Mahatma Phule Agricultural University, Rahuri, District Ahmednagar.

The tribals in India are termed as "Territorial Communities" living in the relative isolation of hills and forests. The tribals constitute small percentage but an important element in Indian population. They contribute variety and richness to the culture of country. With a distinct style of life and cultural ethos, the tribals stand out in sharp contrast to the general village population of the country. With significant differences among the tribes themselves, different tribal groups represent different levels of techno-economic development and social organisation. There are wide variations in their customs and institutions.

In Maharashtra the tribal community is spread over in Dhule, Thane, Nasik, Pune, Ahmednagar, Amaravati, Yeotmal, Chandrapur and in Gadchiroli districts. The tribals by tradition are co-operative. Co-operation at various levels is reflected differently among different tribals. It was realised that no development activity could benefit the tribal population unless credit-cum-marketing facilities are provided in the tribal sub-plan area. Thus, the co-operatives were introduced in the tribal area to improve the socio-economic conditions of the tribals and to save them from the exploitation by the moneylenders. The Adivasi co-operative societies have been set up since 1974 (during the Fifth Five Year Plan Period) in the tribal area of the

country with a view to supply the various requirements of tribals under one roof. Their credit cum marketing needs are particularly looked after by the Large Agricultural Multipurpose Societies (LAMPS). The Principle of LAMPS is "each for all and all for each." The human factor is very important in the working of the co-operatives, particularly the office-bearers who are responsible for the success or failure of co-operatives. It was intended to study the functioning of these co-operative societies in the tribal areas of Maharashtra since these societies have been established for the tribals, they may have their own problems. The present study was undertaken with the following specific objectives.

Objectives

(i) To study the functioning of the Adivasi Co-operative Societies in tribal subplan area.

(ii) To study the problems faced by the members in working of Adivasi Co-operative societies.

Location of the study and methodology.

The study was carried out in a typical tribal area viz Nawapur taluka of Dhule district, in Maharashtra. Dhule District constitute nearly 40 per cent of the tribal population. The tribal

population in the district is concentrated in Sakri, Nawapur, Nandurbar, Dhadgaon, Akranimahal, Shahada, Taloda and Shirpur talukas. These tribals live in the hilly terrain. As per the 1981 census population of Nawapur taluka was 1,54,656 out of which the tribal population was 1,28,748 i. e. 83.25 per cent. There were 10 Adivasi co-operative societies in Nawapur taluka against total number of 59 societies in the district.

In all 144 members from these 10 co-operative societies were selected for the present study. An interview schedule designed to cover the objective of the study was used for collecting the data. The members were interviewed personally to get the information. The data thus obtained were processed and analysed.

Findings

The main function of the co-operative society is to undertake the developmental activities for the uplift of the tribals as stipulated by the Government of India. The activities carried out by the Adivasi Co-operative Societies were studied and the data regarding their functions is presented in table 1.

TABLE 1

Distribution of Adivasi Co-operative Societies according to their functions performed.

Sr. No.	Name of the function	Number of societies (N = 10)	Percentage to total
1	2	3	4
1	Distribution of loan in cash (crop loan)	10	100.00
2	Distribution of loan in Kind	6	60.00
3	Recovery of loan	10	100.00
4	Distribution of subsidy	10	100.00
5	Sale and purchase of Agricultural and forest produce	8	20.00
6	Organization of the annual meetings	10	100.00
7	Technical guidance to members	2	20.00
8	Supply of consumers good	0	0.00

It can be revealed from the table that the distribution of loan in cash recovery of loan, distribution of subsidy and organising of the annual meetings were performed by all the societies. Whereas sale and purchase of agricultural and forest produce was effected by only 8 societies (80 per cent). While the distribution of loan in kind was effected by only six societies (60 per cent). None of the societies in this adivasi area carried out the important function of supply of consumers goods at reasonable price to the members. The information regarding working of adivasi co-operative societies was also collected, taking into account different items of progress.

On the basis of the positive and negative score, the societies were grouped as active and inactive respectively. It was also observed that the only 50 per cent of the selected societies (5 societies) were active in performing their functions.

The problems faced by the members of the Adivasi co-operative societies were also studied and summarized in table 2.

TABLE 2

It can be seen from table 2 that 59.72 and 56.74 per cent of the members expressed that the crop loan was received late and the amount of loan supplied was

also less. The loan should be sanctioned and distributed in time. About 78.00 per cent of the members told that the inputs like seeds, fertilizers, insecticides were not received in time while 72.22 per cent of the members expressed that due to famine conditions they faced the difficulty to repay the loan. It was interesting to note that nearly 80 per cent of the members had no knowledge about the subsidy, whereas 68.00 per cent opined that the subsidy was sanctioned to the specific persons. Majority of farmers (81.94 per cent) faced the difficulty in selling the agricultural produce as the procedure of payment is lengthy.

TABLE 2

Distribution of the members according to the problems faced by them.

Sr. No.	Particulars	No. of members (N = 144)	Percentage to total
1	2	3	4
(A) Difficulties to obtain the credit in cash			
(i)	The amount of loan supplied was inadequate	82	56.94
(ii)	Crop loan is sanctioned and received late	86	59.72
(iii)	Bank reduced the amount proposed by the society while sanctioning the loan	21	14.58
(iv)	Agricultural labourers only received the palemodi eradication loan (Khavati tagai)	10	6.94

TABLE 2—*contd.*

1	2	3	4
(B) Difficulties in obtaining the credit in kind (inputs like seeds, fertilizers etc.)			
(i) Inputs i. e. seeds, fertilizers were not received in time	..	112	77.78
(ii) The quantity of inputs received was less than the requirement	..	62	43.05
(iii) Inputs received from the Society were costly	..	78	54.16
(iv) Required inputs were not available	..	97	67.36
(C) Difficulties faced in repayment of the loans			
(i) Famine conditions	..	104	72.22
(ii) Religious reasons	..	35	24.30
(iii) Domestic reasons	..	57	39.58
(D) Difficulties faced by the members in obtaining the subsidies from Government through societies			
(i) Member had no knowledge about the subsidy	..	115	79.86
(ii) Subsidy was sanctioned to the small farmers	..	98	68.05
(iii) Amount of the subsidy was less than the demand	..	56	38.86
(E) Difficulties and bottlenecks faced while selling the produce through societies			
(i) Amount of the produce sold to the Tribal Development Council through society was not received immediately due to hundi procedure.	..	118	81.94
(ii) Prices paid to the producers for the produce sold to the TDC were lower than the market prices.	..	123	85.41
(iii) Tribal Development Council did not purchase the forest produce except the Mahua flowers.	..	83	57.63
(iv) Grading of the agricultural produce was not done properly	..	94	65.27
(F) Supply of consumers goods to the members by the co-operative societies			
(i) Adivasi co-operative society did not perform this function properly and did not supply the consumers goods to the members.	..	139	96.52
(ii) Consumer goods are required to be purchased from the long distance markets	..	120	83.33

About 86 per cent members suggested that the Tribal Development Council should give more price to the produce. Though the supply of consumers goods is the responsibility of the Adivasi Co-operative Societies, 96.52 per cent of the members told the societies did not perform this function and as a result they had to travel a long distance (83.33 per cent) markets for purchasing the consumer goods.

Conclusion

In spite of the realisation of the importance of the co-operative movement in tribal area, for its development, these co-operative societies have not performed their functions to the fullest extent. Moreover the benefits of the Adivasi Co-operative Societies have not reached to the ordinary members.

There is an urgent need that these institutions should also concentrate to educate the tribals regarding activities, so that they will be aware of the economic infrastructure created for their welfare. The crop loan should be made available before the commencement of the season. The inputs should also be made available in sufficient quantity and as per the demand at proper time. The present scale of finance is low, it needs to be increased taking into account the cost of cultivation of different crops. This will save the Tribals from the exploitation in purchasing the Agricultural inputs by the private businessmen.

References

1. Bhati J. P. (1976) : Small scale farming in Tribal Areas Eastern Economist 67 (19), 893-894.
2. Bhupinder Singh (1981) ; Tribal Development Strategy and Approach in " Tribal Development and its Administration" Concept Publishing Company, New Delhi.
3. Pawar H. S. (1983) : A study of Tribal Farming System and constraints in the tribal agricultural development of Sargana Taluka of Nasik district unpublished, M.Sc. (Agri.) Thesis M. P. A. U. Rahuri.
4. Suryawanshi S. D. : Economics of arming system in a tribal area of Northern Maharashtra Land Bank Journal 18 (3) : 159-64.

Speech of H. E. The Governor of Maharashtra Adivasi Sewak Awards distribution Function, Pune 29th November 1987.

I have been the Acting Governor of Maharashtra only for a few days. However, I consider it a great privilege that during this short period I have the good fortune of associating myself with this function the first ever State function to distribute the "Adivasi Sevak Awards".

2. Ours is a vast country. We can legitimately claim notable progress in many fields during the nation's forty years of Independence. While many sections of our society have reaped the advantages of planned development, there are certain sections in our society who are yet to derive substantial benefits. The Adivasis are one of these people.

3. Admittedly, the Adivasis were and still are, the most deprived section of our society. Even though they have benefited from the overall progress of the country they still suffer from many disadvantages.

4. Realising the need to protect the interests of the weaker sections of our society, the framers of our Constitution included a very important provision in the Constitution. Article 48 enjoins upon the State to promote, with special care, the educational and economic interests of the weaker sections and in particular, of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes and protect them from social injustice and all forms of exploitation. I am glad that Maharashtra, like other States, has been striving to translate this important Constitutional directive into practice. No doubt much has been done, but we have still many miles to go in this direction in this task, as also in many

matters, governmental efforts need to be supplemented by social workers and voluntary organisations.

5. Maharashtra fortunately has a rich and long tradition of social work and it has produced several prominent social workers in the past. Many of them have devoted their lives for the uplift of the Adivasis. One of the first such social workers was the late Thakkar Bappa who, inspired by the principles of the Servants of India Society established by Gopal Krishna Gokhale, devoted his life to the service of Adivasis. It is therefore, in the fitness of things that this Award function is being held on his birth anniversary.

6. To my mind, the root cause of the backwardness of Adivasis is Illiteracy and ignorance on account of which they are exposed to all forms of exploitation. The lands of Adivasis are poor in quality and the Adivasis are yet to imbibe the modern scientific methods of cultivation. They are yet to develop proper health, consciousness and medical facilities are still poor in the tribal areas. Due to lack of education and political and social awareness, they are not united and organised.

7. The Government is no doubt doing its best to protect them from exploitation as also to provide them with educational, health and other facilities. I am sure that proper co-ordination between Government departments on the one hand and the social workers and voluntary organisation on the other can produce the desired results in the difficult task of tribal development.

8. One very important point which everybody working for the uplift of the tribals remember is that they should, as Pandit Jawaharlal Nehru said, "Allow them to develop according to their own genius". Pandit Nehru also emphasised the dangers of "over administration" of the tribal areas and advocated development of tribal areas through their own social and cultural institutions without overwhelming them with the maze of modern economic institutions. In trying to help them care should, therefore, be taken to see that their pattern and mode of living are not drastically changed against their will, their customs and traditions are preserved and that they are not exposed to the corrupting influences of modern life.

9. I am very happy that the Government of Maharashtra has introduced a scheme of conforming honour upon social workers and voluntary organisations in recognition of their self-less service to the cause of the tribals. The fact that the Central Government has commended it to other States shows the Centre's appreciation of the scheme. I have no doubt in my mind that the scheme will encourage more and more people and institutions to devote themselves in the laudable task of promoting the welfare of the tribals.

May I take this opportunity to congratulate all those who have received the awards today. I am sure these awards will spur them into work with greater vigour, greater devotion and greater dedication among the Adivasis than ever before.

Jai Hind/Jai Maharashtra

○ ○ ○

महाराष्ट्राचे प्रभारी राज्यपाल मा. श्री. चित्ततोष मुकर्जी यांचे “ आदिवासी सेवक पुरस्कार ” वितरण समारंभप्रसंगीचे भाषण

महाराष्ट्र राज्याचा प्रभारी राज्यपाल म्हणून काही दिवसांसाठीच मी हा कार्यभार सांभाळत आहे. या अल्पावधीतच “ आदिवासी सेवक पुरस्कार ” वितरणाच्या पहिल्या राज्यस्तरीय समारंभात सहभागी होण्याचे भाग्य मला लाभले आहे याचा आनंद वाटतो.

आपला देश विस्तीर्ण आहे. स्वातंत्र्याच्या चाळीस वर्षांत आपण अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. जरी नियोजनबद्ध विकासाचा लाभ समाजातील बऱ्याच घटकांनी घेतला असला तरी, काही विशिष्ट घटकांना त्यापासून अद्याप भरीव लाभ करून घ्यायचा आहे.

आदिवासी जनता ही समाजातील उपेक्षित राहिलेल्या व सध्याही उपेक्षित असलेल्या घटकांपैकी एक आहे, हे मान्य करावे लागेल. देशाच्या विकासाचा त्यांना जरी लाभ मिळाला असला तरी अजूनही त्यांना पुष्कळ अडचणींना तोंड द्यावे लागते आहे.

समाजातील दुर्बल घटकांचे हित जपण्याची गरज आहे याची जाणीव ठेवून ते जोपासण्यासाठी आपल्या घटनाकारांनी घटनेत एक महत्त्वाची तरतुद करून ठेवली आहे. भारतीय घटनेच्या कलम सेहेंचाळीस अन्वये, दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक विकासासाठी प्रयत्नशील राहणे, विशेषतः अनुसूचित जातिजमातींना सामाजिक अन्यायापासून व सर्व प्रकारच्या पिढवणुकींपासून संरक्षण देणे ही राज्य शासनाची जबाबदारी आहे. घटनेचा बरील निदेश प्रत्यक्ष आचरणात आणण्यासाठी इतर, राज्यांप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्यही शर्थीचे प्रयत्न करीत आहे याचा मला आनंद वाटतो. ह्या क्षेत्रात आपण बरेच काही केले असले तरी आपणाला अजून भरपूर वाटचाल करायची आहे. ह्या कामात व इतर अनेक बाबतींत शासकीय प्रयत्नांना समाज कार्यकर्ते व स्वेच्छा संघटना यांचे पाठबळ मिळणे जहरीचे आहे.

सुदैवाने महाराष्ट्राला सामाजिक कार्यकर्त्यांची पूर्वीपासूनच थोर परंपरा लाभली असून या भूमीत यापूर्वी अनेक महान समाजसेवक होऊन गेले आहेत. त्यांपैकी पुष्कळांनी आदिवासींच्या उन्नतीसाठी आपले आयुष्य वाहून घेतले आहे. कै. गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या “ सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी ” या संस्थेच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन ज्यांनी आदिवासी कार्याची उभारणी केली अशा दिवंगत ठक्करवाप्पा ह्यांचा आज जन्मदिवस आहे. ह्या शुभ दिनी हा सोहळा आयोजित करण्यात आला आहे ही अत्यंत उचित आणि आनंदाची बाब आहे.

माझ्या मते आदिवासींच्या मागासलेपणास त्यांची निरक्षरता व अज्ञान हीच मुख्यतः कारणीभूत असून त्यामुळेच ते सर्व प्रकारच्या शोषणास बळी पडत असतात. आदिवासींच्या जमिनी नापीक आहेत आणि त्यांना शेतीच्या आधुनिक शास्त्रशुद्ध पद्धतीची अद्याप माहितीही नाही. आरोग्याविषयीची जागरूकता त्यांच्यामध्ये अजून निर्माण व्हायची आहे आणि आदिवासी क्षेत्रांमधील वैद्यकीय सोयींचे प्रमाणही यथातथाच आहे. शिक्षणाचा आणि राजकीय व सामाजिक जागृतीचा अभाव यामुळे हे आदिवासी संघटित झालेले नाहीत.

आदिवासींचे शोषण केले जाऊ नये तसेच त्यांना शैक्षणिक, आरोग्यविषयक व इतर सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी शासन कसून प्रयत्न करीत आहे यात शंकाच नाही. शासकीय विभाग आणि सामाजिक कार्यकर्ते व स्वेच्छा संघटना यांच्या कार्यमध्य योग्य तो समन्वय साधला गेला तर त्यामुळे आदिवासी विकासाच्या कठीण कार्यमध्य अपेक्षित यश मिळू शकेल असा मला विश्वास वाटतो.

आदिवासींच्या उन्नतीसाठी झटणाऱ्या प्रत्येकाने एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवावी ती म्हणजे त्याने पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी सांगितल्याप्रमाणे, “ आदिवासींना त्यांच्या स्वभावधर्मानुसार

स्वतःचा विकास करून घेण्याची संधी दिली पाहिजे. ”

आदिवासी प्रदेशांचा विकास करताना अत्यंत काटेकोर कार्यपद्धतीमुळे त्यांच्यावर काही गोष्टींची सक्ती केली जाण्याचा धोकाही आहे यावर पंडित नेहरूंनी भर दिला होता आणि आदिवासी जनतेला आधुनिक वित्तीय संस्थांच्या गुंतागुंतीच्या कार्यपद्धतीने गोंधळवून न टाकता त्याऐवजी त्यांच्या स्वतःच्या सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थांद्वारे त्यांच्या प्रदेशांचा विकास करू द्यावा अशीही शिफारस त्यांनी केली होती. म्हणून आदिवासींना मदत करावयाची असल्यास त्यांच्या जीवनपद्धतीमध्ये त्यांच्या इच्छेविरुद्ध आमूलाग्र बदल घडवून आणले जात नाहीतना याबद्दल जागरूक राहिले पाहिजे. त्यांच्या रुढी व परंपरा जोपासल्या पाहिजेत आणि त्यांच्या निमेल मनावर आधुनिक जीवनाची दूषित छाया पडणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

आदिवासींच्या उन्नतीसाठी निःस्वार्थ भावनेने प्रेरित होऊन सेवा करणारे सामाजिक कार्यकर्ते व स्वेच्छा संघटना यांचा सन्मान करण्याची योजना महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेली आहे याचा मला अतिशय आनंद वाटतो. केंद्र सरकारनेही या योजनेची प्रशंसा केली असून अन्य राज्यांना देखील तशी शिफारस केलेली आहे. अशा स्तुत्य उपक्रमामुळे अधिकाधिक लोक व संस्था आदिवासींच्या कल्याणकार्यासाठी अविश्वांत परिश्रम करण्यास उद्युक्त होतील याची मला पूर्ण खात्री वाटते.

आज ज्यांनी पुरस्कार प्राप्त केले आहेत त्या सर्वांचे मला मनःपूर्वक अभिनंदन करावेसे वाटते. यापासून स्फूर्ती घेऊन ते यापुढेही अधिक जोमाने, निष्ठेने व समर्पित भावनेने आदिवासींमध्ये कार्य करीत राहतील याबद्दल मला तिळमात्र संदेह वाटत नाही.

जय हिंद जय महाराष्ट्र

आदिवासी सेवक पुरस्कार वितरण समारंभप्रसंगीचे मा. मंत्रिमहोदयांचे भाषण

महाराष्ट्र राज्याचे राज्यपाल न्यायमूर्ती चित्ततोष मुकर्जी, सौ. मुकर्जी, आदिवासी विकास विभागाच्या राज्यमंत्री रजनी सातव, आदिवासी विकास विभागाचे सचिव श्री. लालफक झुआला, पुणे शहराचे महापौर, आदिवासी सेवक व त्यांचे कुटुंबीय, आदिवासी सेवक संस्थांचे प्रतिनिधी, उपस्थित खासदार, आमदार, नगरपालिका सदस्य, प्रतिष्ठित नागरिक, बंधू आणि भगिनींनो,

महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजाच्या कल्याणासाठी सेवावृत्तीने काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा व सेवाभावी संस्थांच्या प्रतिनिधींचा आज येथे "आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था" हा बहुमान देऊन गौरव करण्यात येत आहे. महाराष्ट्र राज्यात ५७ लाख आदिवासी आहेत. सह्याद्री, सातपुडा आणि गोंडवन विभागात आदिवासी जमातींची वस्ती विखुरलेली आहे. हा समाज साधामोळा, गरीब आणि मागासलेला आहे. डोंगर-दऱ्या-खोऱ्यात त्यांची वस्ती असल्याने व हा समाज अनेक वर्षे दूर राहिल्यामुळे त्यांचे काही प्रश्न आहेत. त्यांच्या काही समस्या आहेत. इतर समाजांच्या तुलनेने त्यांची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती मागासलेली आहे.

भारतीय संविधानात आदिवासी लोकांच्या संरक्षणासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी काही तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. घटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वानुसार आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक उन्नतीसाठी केंद्र शासनाचे आणि राज्य शासनाचे प्रयत्न सातत्याने चालू आहेत. सन १९७६-७७ पासून आदिवासींच्या विकासासाठी शासन आदिवासी उपयोजना राबवीत आहे. तसेच आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी लक्षात घेऊन त्यांचे प्रश्न अधिक परिणामकारकपणे सोडवता यावेत या दृष्टीने उपयोजनेतील तरतुदीत टप्पाटप्प्याने वाढ करून ती एकूण नियतव्ययाच्या ९ टक्के इतकी करण्याचा निर्णय

शासनातर्फे घेतला आहे. केंद्र शासन काही प्रमाणात मदत देत आहे. उपयोजना क्षेत्रात २० एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प तयार करून या प्रकल्पांच्या अंतर्गत आदिवासींच्या विकासाच्या विविध योजना शासनाने सुरू केल्या आहेत.

अति मागासलेल्या जमातींच्या विकासासाठी खास प्रकल्प तयार करण्यात आलेले आहेत. आदिवासी भागातील लहान क्षेत्रांचे विकास खंड (माडा पॉकेट्स) तयार करून तेथेही शासन विविध योजना राबवीत आहे. चालू वर्षापासून उपयोजना क्षेत्राच्या बाहेर विखुरलेल्या आदिवासी समाजासाठी "न्यु-क्लिअर बजेट" या योजनेच्या अंतर्गत विकासाचे सर्व फायदे आदिवासी कुटुंबांना देण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासनाने स्वीकारले आहे, व त्यासाठी दोन कोटींची तरतूद महाराष्ट्र शासनाच्या १९८७-८८ च्या बजेटमध्ये करण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासींसाठी शासन ३३४ शासकीय आश्रमशाळा चालवीत आहे. सेवाभावी संस्थांच्या १०७ आश्रमशाळांना शासनामार्फत ९५ % ग्रेन्ट-इन-एड देण्यात येते. शासनाच्या आणि सेवाभावी संस्थांच्या आश्रमशाळांमधून सुमारे दीड लाख आदिवासी मुले आणि मुली शिक्षण घेत आहेत. या मुलांच्या शिक्षणासाठी महाराष्ट्र शासन दरवर्षी सुमारे २५ ते ३० कोटी रुपये खर्च करीत आहे. आश्रमशाळांतील शिक्षणाचा सर्व भार शासनाने उचलला आहे. तालुक्याच्या आणि जिल्ह्याच्या ठिकाणी आदिवासी मुलांसाठी व मुलींसाठी वसतिगृहे उघडली जात आहेत. महाराष्ट्र शासन आदिवासी शेतकऱ्यांना १०० टक्के सब-सिडीवर ऑईल इंजिने व इलेक्ट्रिक पंप देऊन त्यांची शेती सुधारण्याचा प्रयत्न करते. न्युक्लिअर बजेट अंतर्गत लहान शेतकऱ्यांसाठी व गरीब कुटुंबांसाठी औद्योगिक लाभाच्या योजनाही महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेल्या आहेत. सावकार, छोटे व्यापारी व दुकानदार यांच्यापासून

आदिवासींची पिळवणूक होत होती आदिवासींच्या मालाला योग्य भाव दिला जात नव्हता. त्यामध्ये आदिवासींचे शोषण हे फार मोठ्या प्रमाणात होत होते. या शोषणातून आदिवासींना मुक्त करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने "आदिवासी विकास महामंडळाची" स्थापना केलेली आहे. या मंडळामार्फत व आदिवासी सहकारी सोसायट्यांच्या मदतीने आदिवासींचा उत्पादित शेती माल व जंगलातून त्यांनी गोळा केलेला वनोत्पादित माल सोसायट्यांमार्फत महामंडळ खरेदी करते व आदिवासींना त्यांच्या मालाचा योग्य भाव देते. हा माल खाजगी व्यापाऱ्यांनी खरेदी केला असता तर यामध्ये आदिवासींची फार मोठी फसवणूक झाली असती. शासनाच्या या योजनांचे सर्व आदिवासींनी मनःपूर्वक स्वागत केलेले आहे. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी क्षेत्रातील गवताचे उत्पन्न महामंडळामार्फत खरेदी करून आदिवासींना गवताचे योग्य भाव शासनाकडून दिले जातात. यापूर्वी आदिवासींचे गवत हे अतिशय मामुली किमतीवर खरेदी केले जात होते. त्यापासून शासनाने आदिवासींना वाचविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केलेला आहे. या योजनांसाठी मध्यवर्ती शासनाने फार मोठ्या प्रमाणात महामंडळाला अर्थसहाय्य केलेले आहे.

अनेक आदिवासी तरुणांना उच्च शिक्षणासाठी, महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी शासनामार्फत फी, स्कॉलरशिपची मदत केली जाते. काही आदिवासी तरुणांना नोकरी आणि उद्योगधंदे करण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शनही शासनामार्फत केले जाते. तसेच आदिवासी तरुणांनी बहुसंख्येने सैन्यामध्ये, पोलिस दलामध्ये सामील व्हावे यासाठी प्रशिक्षण केंद्रेही शासनाने उघडलेली आहेत.

अनेक आदिवासी तरुण आज त्या सोयींचा लाभ घेतात. आदिवासी विकासाची ही घोडदौड अशीच चालू ठेवण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे, आणि याद्वारे आदिवासी समाजात लवकरच अपेक्षित विकास घडून येईल अशी शासनाची धारणा आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासी क्षेत्रात अनेक कार्यकर्त्यांनी मोठ्या तळमळीने, आदिवासींची सेवा केली. ह्या कार्यकर्त्यांनी अनेक सामाजिक संस्थांचे जाळे आदिवासी क्षेत्रात पसरविले. आजच्या आदिवासी प्रगतीत आणि विकासात सामाजिक कार्यकर्त्यांनी केलेले कार्य व स्थापन केलेल्या संस्था आणि संस्थांचे कार्य यांचा फार मोठा वाटा आहे, हे विसरून चालणार नाही. आदिवासींच्या सेवेचा प्रारंभ मिशनरी लोकांनी सुरू केला. त्यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन आपल्याकडील अनेक सुधारकांनी या मागासलेल्या गरीब, दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या लोकांचा विकास झाला पाहिजे असे कंकण बांधून त्यांच्या सेवेची सुरुवात केली. भारत सेवक समाजाचे संस्थापक नामदार गोखले यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन पूज्य ठक्करबाप्पांनी आदिवासींच्या सेवेला वाहून घेतले. त्यांनी महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश, बिहार आणि ओरिसा या राज्यांमधील आदिवासींमध्ये समाजसेवेची प्रेरणा चेतविली व प्रत्यक्ष अनेक संस्था स्थापन करून आदिवासी कल्याणाचे, विकासाचे कार्य सुरू केले. पूज्य ठक्करबाप्पांनी दोहद येथे "भिल्ल सेवा मंडळाची" स्थापना करून या कार्याची मुहूर्तमेढ रोवली. ठक्करबाप्पांच्या पावलावर पाऊल टाकून व ठक्करबाप्पांच्या सेवेपासून प्रेरणा घेऊन महाराष्ट्रामध्ये अनेक कार्यकर्ते उदयाला आले. अनेक संस्था स्थापन झाल्या. कै. आचार्य भिसे, श्री. वांद्रेकर, दादासाहेब बीडकर, ताराबाई मोडक, दादासाहेब सांदाणे, डॉ. मोरे, कै. नटावदकर, नारायण सिंग उडके अशा अनेक कार्यकर्त्यांना ठक्करबाप्पांच्या कार्यातून प्रेरणा मिळाली. पूज्य ठक्करबाप्पांनी भारतीय घटनेच्या जडणघडणीचे वेळी आदिवासींच्या संरक्षणासाठी भारतीय संविधानात खास तरतुदी असाव्यात यासाठी आदिवासींची बाजू भक्कमपणे मांडली. आदिम जाती सेवा संघाची देशाच्या पातळीवर ठक्करबाप्पांनी स्थापना करून संपूर्ण देशातील आदिवासींना आदिम जाती सेवा संघाच्या छत्राखाली आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. अशा या थोर

नेत्यांच्या जन्मदिनी म्हणजे दि. २९ नोव्हेंबर रोजी आपण आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना आदिवासी सेवक हा बहुमान देण्यासाठी आज या ठिकाणी जमलेलो आहोत. आदिवासी सेवकांबरोबरच आदिवासी क्षेत्रात सेवाभावी परंपरेने काम करणाऱ्या सामाजिक संस्थांच्याही कार्याचा या ठिकाणी आपण सन्मान करणार आहोत. ठक्करबाप्पांनी "भिल्ल सेवा मंडळाची" स्थापना केल्यानंतर त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून "पश्चिम खानदेश भिल्ल सेवा मंडळ, आदिवासी सेवा मंडळ, डांग सेवा मंडळ, आदिवासी सेवा समिती, गोंडी सभा" अशा अनेक लहान-मोठ्या सामाजिक संस्था महाराष्ट्रात निर्माण झाल्या. आजही ह्या संस्था त्यांच्या कुवतीप्रमाणे या क्षेत्रामध्ये काम करत आहेत. महाराष्ट्र राज्यात सामाजिक संस्थांचे जे जाळे पसरलेले आहे त्यात आदिवासी क्षेत्रातील अशा संस्थांचे कार्य हे बहुमोलचे आहे. कारण परिस्थिती अत्यंत बिकट असताना ह्या संस्थांनी झळ सोसून अतिशय अचडणीतून हे काम केले आहे. यातच या संस्थांची चिकाटी, मोठेपणा आणि सेवावृत्ती दिसून येते. एवढे सांगण्याचा हेतू एवढाच की, पूज्य ठक्करबाप्पा यांच्या कार्याची आज अनेकांना कल्पना नाही. आज त्यांचा जन्मदिवस आहे. आगला हा सेवक सन्मानाचा कार्यक्रमही त्यांच्या जन्मदिनी त्यांच्या कार्याची आठवण ठेवून या ठिकाणी साजरा होत आहे, हे आजच्या कार्यक्रमाचे खास वैशिष्ट्य आहे. आदिवासींसाठी विविध क्षेत्रांत कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांपैकी व विविध पद्धतीने काम करणाऱ्या सामाजिक संस्था यांच्यामधून मौलिक व प्रदीर्घ अशी सेवा केलेल्या संस्थांमधून काही संस्थांची आजच्या सन्मानासाठी निवड करून त्यांना हा सन्मान प्रदान करण्यात येत आहे. आयुष्यभर आदिवासींसाठी काम करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या कार्याची कृतज्ञतापूर्वक जाणीव म्हणून महाराष्ट्र शासनाने "आदिवासी सेवक पुरस्कार योजना" १९८४-८५ सालापासून सुरू केलेली आहे. सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या कार्याची वृज राहावी हा या पाठीमागील हेतू आहे. या वर्षापासून या योजनेमध्ये एक महत्त्वाचा बदल केलेला आहे. आदिवासी विकासाच्या आणि कल्याणाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींना आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना ज्याप्रमाणे शासन आदिवासी सेवक हा

पुरस्कार देऊन त्यांचा गौरव करते त्याचप्रमाणे या क्षेत्रात उल्लेखनीय काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना सुद्धा "आदिवासी सेवा संस्था" हा पुरस्कार देण्यात येऊन त्यांचा प्रतिवर्षी गौरव करणार आहे. या निर्णयाची अंमलबजावणी या वर्षापासून व आजच्या कार्यक्रमातूनच सुरू होत आहे.

आजच्या प्रसंगी आपणा सर्वासमोर सांगण्यास मला अतिशय आनंद वाटतो की, महाराष्ट्र शासनाची ही योजना भारत सरकारने गौरविलेली आहे. महाराष्ट्र राज्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही राज्यात अशी योजना राबविली जात नाही. संपूर्ण भारतात आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा गौरव करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या पावलावर पाऊल टाकून इतर राज्यांनीही आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा व सेवाभावी संस्थांचा गौरव करावा व त्यांच्या कार्याला चालना देण्यासाठी अशी योजना सुरू करावी याबाबत मध्यवर्ती शासन प्रयत्नशील आहे. यासाठी महाराष्ट्र राज्याच्या या योजनेची माहिती मध्यवर्ती शासनामार्फत इतर सर्व राज्यांना पुरविण्यात आलेली आहे.

आज देण्यात येणारा पुरस्कार हा १९८६-८७ व ८७-८८ या दोन वर्षांसाठी निवडण्यात आलेल्या आदिवासी सेवकांचा व आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या सामाजिक संस्थांचा आहे. एकूण २० सामाजिक सेवकांचा व ५ आदिवासी सेवक संस्थांचा यात अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे. यामध्ये धुळे-३, नासिक-१, पुणे-२; नगर-१, गडचिरोली-३, अमरावती-१; वर्धा-१, यवतमाळ-१, ठाणे-२, रायगड-२; जळगाव-१, मुंबई-२ या जिल्ह्यांतील सामाजिक कार्यकर्त्यांचा व संस्थांचा समावेश आहे. आदिवासींच्या विकास कार्याला अधिक चालना मिळावी आणि सामाजिक संस्था आणि कार्यकर्त्यांच्या थोर परंपरा जोपासल्या जाव्यात हा या योजनेमागील शासनाचा हेतू आहे.

आपण सर्व सेवक लोक आज शासनाचे अतिथी आहात. आपला सन्मान हा आपण केलेल्या सामाजिक कार्याचा सन्मान आहे. महाराष्ट्राच्या थोर परंपरेला साजेसे आपले काम लक्षात घेऊन शासनामार्फत आपले गौरव होत आहे. आदिवासी क्षेत्रातील

अडचणींना तोंड देऊन आपण आदिवासींच्या सेवेचे आणि विकासाचे काम करित आहात याबद्दल आदिवासी समाज आपला ऋणी आहे. आदिवासी क्षेत्रात व तेथील जनसामान्यांचा, आदिवासाचा विकास व्हावा म्हणून आपण विधायक प्रयत्न करित आलेले आहात. शैक्षणिक, आरोग्य, शेती, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, व्यसनमुक्ती, सावकारशाहीला बंदी, बेरोजगार इत्यादी अनंत ज्वलंत

प्रश्नांमधून आदिवासींची सोडवणूक करण्यासाठी आपली सेवा आपण दिलेली आहे. त्याबद्दल शासन आणि आदिवासी समाज आपला अत्यंत आभारी आहे. आपण यापुढेही उत्तरोत्तर आदिवासी सेवेचे आणि विकासाचे काम करित राहावे. शासन आपल्या मदतीला सतत उभे आहे. आदिवासी समाजही आपल्याला सहकार्य देण्यासाठी व आपल्याकडून मार्गदर्शन घेण्यासाठी

उत्सुक आहे. आपल्या सेवेचा आदर्श आणि आपले बहुमोल कार्य यासाठी नवीन पिढी आपला सतत सन्मान करील अशी मी अपेक्षा व्यक्त करतो. शासनाच्या मदतीला आणि समाजसेवेसाठी आपण सर्वांनी एकत्र येऊन या गरीब समाजाचा उद्धार करावा एवढी अपेक्षा व्यक्त करून मी माझे भाषण संपवितो.

○ ○ ○

आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवक संस्था परिचय

डॉ. गोविंद गारे

प्रास्ताविक

आदिवासींच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी कार्य करणाऱ्या समाजसेवकांसाठी महाराष्ट्र शासनाने "आदिवासी सेवक" हा राज्य पुरस्कार १९८४-८५ सालापासून जाहीर केला आहे.

आदिवासींच्या विकासासाठी प्रामाणिकपणे व निष्ठेने काम करणाऱ्या समाजसेवकांची संख्या थोडी आहे. आदिवासींच्या अनेक प्रश्नांवर विचार करण्यासाठी व त्यांची योग्य ती सोडवणूक करण्यासाठी शासन सदैव तत्पर आहे. हा एक सामाजिक जिवाळ्याचा प्रश्न समजून जनतेने पुढाकार घ्यावा व ज्यांच्याजवळ पुढाकार घेऊन आदिवासींसाठी काम करण्याची क्षमता आहे अशा कळकळीच्या कार्यकर्त्यांनी पुढे देऊन हे कार्य जोमाने करावे अशी शासनाची इच्छा आहे.

आदिवासींच्या विकासाकरिता चालना मिळावी हा या योजनेमागचा उद्देश आहे. अनंत अडचणींना तोंड देऊन आदिवासींच्या विकासाकरिता ज्यांनी उल्लेखनीय व प्रशंसनीय कार्य केले आहे त्या सेवकांचा, सुधारकांचा गौरव व्हावा व त्यांचा योग्य तो बहुमान केला जावा या जाणिवेने "आदिवासी सेवक" ही राज्य पुरस्कार योजना महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेली आहे.

आदिवासी सेवक राज्य पुरस्कार योजनेमध्ये चालू वर्षी शासनाने काही महत्वाचे बदल व नियमांत दुरुस्ती केली आहे. या बदलानुसार दरवर्षी दहा आदिवासी सेवकांना व आदिवासींसाठी आदिवासी क्षेत्रात मौलिक व तळमळीने कार्य करणाऱ्या स्वयंस्फूर्त संस्थांचाही गौरव व्हावा व त्यांच्या कार्यास गती प्राप्त व्हावी या उद्देशाने पाच संस्थांना "आदिवासी सेवक संस्था" हा राज्य पुरस्कार बहाल करण्याचे शासन निर्णय क्र. टीएसपी-१०८७/सीआर-१९/का-३, दिनांक २९ जुलै १९८७ अन्वये जाहीर केले आहे.

"आदिवासी सेवक" पुरस्कार व "आदिवासी सेवक संस्था" पुरस्कार निवडीकरिता, प्राप्त झालेले प्रस्ताव उपरोक्त शासन निर्णय दिनांक २९ जुलै १९८७ अन्वये स्थापित करण्यात आलेल्या शिफारस समितीद्वारे छाननी करण्यात देऊन १९८६-८७ सालाकरिता दहा व १९८७-८८ सालाकरिता दहा समाजसेवकांची व १९८७-८८ सालाकरिता पाच स्वयंस्फूर्त सामाजिक संस्थांची निवड करण्यात आली आहे.

"आदिवासी सेवक" व "आदिवासी सेवक संस्था" या पुरस्कारासाठी शिफारस समितीने निवडलेल्या समाजसेवकांची व स्वयंस्फूर्त संस्थांची नावे शासनाने मान्य करून निर्णय क्र. टीएसपी-१०८७-प्र. क्र. १९/का-३, दिनांक २० ऑक्टोबर १९८७ रोजी अधिसूचनेद्वारे जाहीर केली आहेत.

"आदिवासी सेवक" व "आदिवासी सेवक संस्था" हा बहुमान प्राप्त झालेल्या समाजसेवकांनी व संस्थांनी आदिवासींच्या विकासासाठी विविध क्षेत्रांत केलेल्या कार्याची संक्षिप्त माहिती या लेखात देण्यात आली आहे.

आदिवासी सेवक राज्य पुरस्कार १९८६-८७

१. श्रीमती गोदूताई परळेकर

"शामसावली", हरेकृष्ण मंदिराजवळ, सांताक्रूज (पश्चिम), मुंबई-४०० ०५४.

श्रीमती गोदूताई परळेकर या आज सुमारे ७८ वर्षांच्या आहेत. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी भागात जेव्हा कोणी पाऊल टाकण्यास धजत नव्हते, तेव्हा ४२ वर्षांपूर्वी १९४५ मध्ये गोदूताईंनी कम्युनिस्ट पक्षाच्या कामानिमित्ताने डहाणू-तलासरी या भागात प्रवेश केला. तेथील वारली आदिवासींचे परस्वाधीन व गुलामीचे जिणे पाहून तेथेच काम करण्याचे त्यांनी ठरविले. तहानभूक विसरून, उन्हा-तान्हात खपून व वेळप्रसंगी वारल्यांच्या

झोपडीतला गुळाचा चहा पिऊन त्यांनी वारल्यांच्या विश्वास संपादन केला. वेळ-बिगारीमुळ शोषल्या गेलेल्या आदिवासींना सावकारी पाशातून मुक्त करण्यात त्यांनी यश मिळविले. वारली आदिवासींची अस्मिता जागृत करून अन्याय, अत्याचार व सामाजिक-आर्थिक शोषणाविरुद्ध प्रतिकार करण्यास त्यांना सज्ज करण्याचे गोदूताईंचे कार्य ऐतिहासिक मोलाचे आहे. केसरी-मराठा ट्रस्टच्या वतीने प्रतिष्ठित मानला जाणारा लो. टिळक पुरस्कार देऊन त्यांच्या दीर्घ समाजसेवेचा व मौलिक कार्याचा उचित गौरव करण्यात आला.

२. डॉ. श्रीनिवास वसंत गोरे

१९४८, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०.

डॉ. श्रीनिवास वसंत गोरे आज ५० वर्षांचे आहेत. त्यांचे शिक्षण एम. एस. असून ते वैद्यकीय व्यवसाय करतात. सेवाधाम ट्रस्ट या त्यांच्या संस्थेमार्फत त्यांनी आदिवासींच्या सेवेची सुरुवात वडेश्वर, तालुका मावळ, जिल्हा पुणे येथे केली. वैद्यकीय सेवेसाठी महिला कार्यकर्त्या तयार करणे, कायमचा दवाखाना सुरू करणे, फिरता दवाखाना चालविणे, वैद्यकीय शिबिरे आयोजित करणे, बहुउद्देशीय कार्यकर्ते तयार करणे, वैद्यकीय केंद्रे, शाळा, महिला मंडळ, कामगारांना प्रशिक्षण देणे इत्यादी स्तरावर त्यांनी कार्य केले. स्वतःच्या उत्कर्षासाठी बाहेरील मदतीवर अवलंबून न राहता स्वतःच झटणे आवश्यक असल्याची जाणीव त्यांनी आदिवासींमध्ये निर्माण केली.

३. श्री. दत्तात्रय बाळकृष्ण ताम्हणे

५, प्राची, गावडे बिल्डिंग,

मुलूंड (पूर्व), मुंबई ४०० ०८९.

श्री. दत्तात्रय बाळकृष्ण ताम्हणे हे आज ७५ वर्षांचे आहेत. ठाणे जिल्ह्यातील वाडा तालुक्यातील आदिवासी भागात सावकार,

ठेकेदार यांचेविरुद्ध आदिवासींच्या हितासाठी त्यांनी संघर्ष केला. आदिवासींना गवती जमीन लागवडीसाठी मिळावी यासाठी १९५६ साली आंदोलन केले. भूमि-मुक्ती आंदोलनातही त्यांना तुरुंगवास सोसावा लागला. आदिवासींच्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्यात त्यांनी यश मिळविले. परनाडे येथील ८०० एकर जमीन आदिवासींना परत मिळवून देऊन त्यांनी सहकारी शेतीसंस्था स्थापन केली. आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून मासवण येथे "आदिवासी सहज शिक्षण परिवार" या संस्थेची स्थापना करण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. समाजवादी महिला सभा, सोपारकर ट्रस्ट इ. संस्थांच्या वतीने आदिवासींसाठी आरोग्य शिक्षण शिबिरे त्यांनी आयोजित केली. आदिवासी सेवा-मंडळ, महाराष्ट्र राज्य खादी ग्रामोद्योग मंडळ इ. संस्थांचे पदाधिकारी म्हणून त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. रोजगार हमी योजना विधेयक प्रवर समितीचे ते सभासद होते. १९५७-६२ विधानसभा सदस्य व १९६८-७४ विधान परिषद सदस्य होते.

४. श्री. वजीरखाँ चांदखाँ तडवी

मुक्काम पोस्ट कुंभारखेडे,
तालुका रावेर, जिल्हा जळगाव.

श्री. वजीरखाँ चांदखाँ तडवी हे तडवी या आदिवासी जमातीतील असून त्यांचे वय ८३ वर्षे आहे. १९३६ मध्ये फैजपूर येथे झालेल्या काँग्रेस अधिवेशनानंतर त्यांनी रावेर, यावल तालुक्यांतील आदिवासींसाठी सेवाकार्यास सुरुवात केली. आदिवासी मुलांसाठी शाळा सुरू करून, रात्री घरोघरी जाऊन त्यांनी प्रौढांनाही अक्षरओळख करून दिली. आदिवासींनी मंत्रतंत्रांचा अवलंब न करता आधुनिक वैद्यकीय उपचारांचा लाभ घ्यावा यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. शासकीय योजनांची माहिती मिळवून त्यांचा आदिवासींना जास्तीत जास्त लाभ मिळवून देण्यासाठी त्यांनी मार्गदर्शन केले. सातपुडा विकास मंडळ, पाल, तालुका रावेर या संस्थेचे ते उपाध्यक्ष असून आदिवासी उन्नती मंडळ, जिल्हा जंगल कामगार फेडरेशन इ. संस्थांशीही त्यांचा निकटचा संबंध आहे.

५. श्री. बापूराव कृष्णाजी देशमुख

मुक्काम पोस्ट राजूर, तालुका अकोले,
जिल्हा अहमदनगर.

श्री. बापूराव कृष्णाजी देशमुख हे महादेव कोळी या आदिवासी जमातीतील असून त्यांचे वय ६६ वर्षे आहे. स्वतःच्या गावामध्येच त्यांनी आदिवासी सेवाकार्यास सुरुवात केली. आदिवासींना शिक्षणाची गोडी लागावी म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले. लोकवर्गणी जमवून शिक्षण संस्थांना त्यांनी मदत मिळवून दिली. आदिवासींच्या हस्तांतरित व वनखात्याकडील जमिनी त्यांना परत मिळवून देऊन शेतीच्या सुधारित पद्धती, धी-बियाणे, खते व अवजारे यांचा वापर करण्याबाबत प्रचार करून आदिवासींना मार्गदर्शन केले. आदिवासींना आरोग्य केंद्रातील सोयी-सुविधांचा लाभ घेण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले व त्यांना कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व पटवून दिले. सरपंच, पंचायत समिती सभापती, जिल्हा लोकल बोर्ड सदस्य, जिल्हा परिषद, अकोले तालुका एज्युकेशन सोसायटीचे उपाध्यक्ष व १९६७-७२ विधानसभा सदस्य म्हणून त्यांनी काम केले आहे.

६. श्री. बाबूरावजी नारायण मडावी

मुक्काम पोस्ट वडसा देसाईगंज, तालुका
आरमोरी, जिल्हा गडचिरोली.

उद्याचा आदिवासी कसा असावा याचे चिंतन करून त्याला सर्व आघाड्यांवर सामर्थ्यशाली वनविण्याचा संकल्प करून तो सिद्धीस नेण्यासाठी सर्वेकष प्रयत्न करणारा ध्येयवादी नेता व आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी सतत झटणारा, धडपडणारा, तळमळीचा कार्यकर्ता म्हणून सर्वश्रुत असलेले श्री. बाबूरावजी मडावी हे आज ७० वर्षांचे आहेत. काँग्रेसचा ध्येयवादी कार्यकर्ता म्हणून त्यांनी आपल्या राजकीय व सामाजिक जीवनास सुरुवात केली. अल्पावधीतच आपल्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामुळे व कार्यकुशलतेमुळे त्यांनी लोकप्रियता मिळविली. खेडोपाडी पायी प्रवास करून त्यांनी आदिवासींना संघटित केले. आदिवासी मेळाव्याद्वारे जनजागृती केली. आदिवासींना सवलती मिळवून देण्याचे प्रयत्न केले. जागोजागी शिक्षण संस्था, वसतिगृहे, जंगल कामगार संस्था स्थापण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. महाराष्ट्र प्रदेश आदिवासी सेवा मंडळाचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून त्यांनी

महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली. महाराष्ट्रातील आदिवासी विकासाची उपयोजना तयार करणाऱ्या अभ्यासगटाचे प्रमुख या नात्याने त्यांनी महत्त्वाचे कार्य केले. १९७२ मध्ये ते विधानसभेवर निवडून आले. विगार आदिवासींनी आदिवासींच्या लुबाडलेल्या जमिनी आदिवासींना परत करण्याचा क्रांतिकारी कायदा महाराष्ट्रात झाला. त्यात बाबूरावजींनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. भिन्नभिन्न राजकीय विचारांच्या व पक्षांच्या आदिवासी आमदारांना एकत्र आणून आदिवासी विकासाकरिता योग्य निर्णय घेण्याचा उचित पायंडा त्यांनी पाडला. १९७२-८४ पर्यंत महाराष्ट्र विधानसभेत आदिवासी विकासविषयक अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्याच्या कामात त्यांनी महत्त्वाचा वाटा उचलला. काही काळ मंत्रिपदही त्यांनी भूषविले. आदिवासी समाजावर होणाऱ्या अन्यायाचा नेटाने मुकाबला करण्यासाठी त्यांनी आदिवासी युवक सैनिक दलाची स्थापना केली आहे. आदिवासी आरक्षण संरक्षण समितीच्या वतीने आदिवासींचे मेळावे आयोजित करून आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध समाजजागृती करण्याचे त्यांचे प्रयत्न सतत सुरू असतात. अखिल भारतीय आदिवासी विकास परिषदेचे उपाध्यक्ष म्हणूनही ते महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत. भद्रावती, जिल्हा चंद्रपूर येथील पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपदही त्यांनी भूषविले. आदिवासींमध्ये काम करणारे समाज कार्यकर्ते तसेच आदिवासी साहित्यिकांना ते सतत मार्गदर्शन करीत असतात.

७. श्री. रेवजीभाई पांडुरंग चौधरी

मुक्काम खरवंद, पोस्ट जामसर,
तालुका जव्हार, जिल्हा ठाणे.

श्री. रेवजीभाई पांडुरंग चौधरी हे कोकणा या आदिवासी जमातीतील असून त्यांचे वय ७७ वर्षे आहे. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात तसेच १९३२ च्या सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला व तुरुंगवास सोसला. महाराष्ट्र शासन तसेच केंद्र शासनानेही त्यांचा स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून गौरव केला आहे. ठाणे जिल्ह्याच्या जव्हार तालुक्यातील गोरठाण या गावात त्यांनी आदिवासींच्या सेवाकार्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात जव्हार संस्थानच्या लढ्यात त्यांनी भाग घेतला.

आमदार म्हणून ते बिनविरोध निवडून आले. लोकप्रतिनिधी या नात्याने त्यांनी महत्वाचे कार्य केले. सावकारांनी लुबाडलेल्या आदिवासींच्या जमिनी आदिवासींना परत मिळवून देण्यासाठी त्यांनी आंदोलन केले व त्यात यश मिळवून दिले. भूदान चळवळीत भाग घेऊन भूमिहीनांना जमिनी मिळवून दिल्या. वेठबिगारी प्रथा नष्ट करण्याचे प्रयत्न केले. डांग शिक्षण सेवा मंडळाच्या वतीने, जव्हार तालुक्यात १८ शाळा सुरू केल्या. आदिवासींनी लग्नातील अनाठायी खर्च थांबवावा तसेच दारूबंदी व अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटी, जंगल कामगार सोसायटी इ. संस्थांमधून त्यांनी महत्वाचे कार्य केले. ठाणे जिल्हा लोकल बोर्डाचे ते सदस्य होते. संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातही त्यांनी भाग घेतला.

८. श्री. सोनबाजी सीतारामजी नेहारे

मुक्काम पाडी, पोस्ट शिबला पाडी, तालुका मोरगाव, जिल्हा यवतमाळ.

श्री. सोनबाजी सीतारामजी नेहारे हे पंड गवारी या आदिवासी जमातीतील असून आज त्यांचे वय ७५ वर्षांपेक्षा अधिक आहे. त्यांनी वयाच्या २५ व्या वर्षी यवतमाळ जिल्ह्यातील पाडी येथे आदिवासी सेवा-कार्यास सुरुवात केली. आर्थिक अडचणीची पर्वा न करता त्यांनी आदिवासी भागांत पायी प्रवास करून आदिवासींच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. पुढे त्यांचे कार्यक्षेत्र

यवतमाळ, वर्धा, चंद्रपूर या तिन्ही जिल्ह्यांत विस्तारले. त्यांनी पूज्य विनोबाजींच्या भूदान चळवळीत भाग घेऊन आदिवासींना जमिनी मिळवून दिल्या. महात्माजींच्या नेतृत्वाखालील मिठाच्या सत्याग्रहातही त्यांनी भाग घेतला. आदिवासी मुलांसाठी आश्रम-शाळा, वसतिगृह सुरू करून शिक्षण घेण्यास त्यांना प्रवृत्त केले. लग्नासाठी अनाठायी खर्च करून आदिवासींना वेठबिगारीच्या दृष्टीने अडकू नये यासाठी कमी खर्चात साध्या पद्धतीने सामुदायिक विवाह मेळावे त्यांनी आयोजित केले. समाजकार्य, जन-जागृती, शेती या क्षेत्रात त्यांनी आदिवासींच्या उन्नतीसाठी बहुमोल कामगिरी केली.

९. श्री. प्रभूजी हिराजी मालचे

मुक्काम पोस्ट जामनागिरी, तालुका नवापूर, जिल्हा धुळे.

श्री. प्रभूजी हिराजी मालचे यांचे वय ४९ वर्षे आहे. धुळे जिल्ह्यातील निमखेडी येथे त्यांनी आदिवासींसाठी कार्याची सुरुवात केली. शास्त्रनामार्फत भूमिहीन आदिवासींना जमीन मिळवून देणे, आदिवासींना सुधारित बी-वियाणे मिळवून देणे, राष्ट्रीयीकृत बँकेतून आदिवासींना कर्ज मिळवून देणे, शेतीच्या कामासाठी विविध योजनांचा लाभ आदिवासींना मिळवून देणे इ. कामे त्यांनी केली. जनजागृती करून आदिवासींमध्ये अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी मेळावेही त्यांनी आयोजित केले. बालसंस्कार केंद्र, धुळे व महाराष्ट्र राज्य प्रदेश आदिवासी सेवा मंडळ, जामनागिरी, जिल्हा धुळे या संस्थांच्या

माध्यमातून त्यांनी कार्य केले आहे व करीत आहेत. शासनाने नेमलेल्या प्रौढ शिक्षण समिती व जिल्हा समन्वय समिती या समित्यांवरही त्यांनी महत्त्वपूर्ण काम केले आहे.

१०. श्री. बाबू कोंडू कातकरी

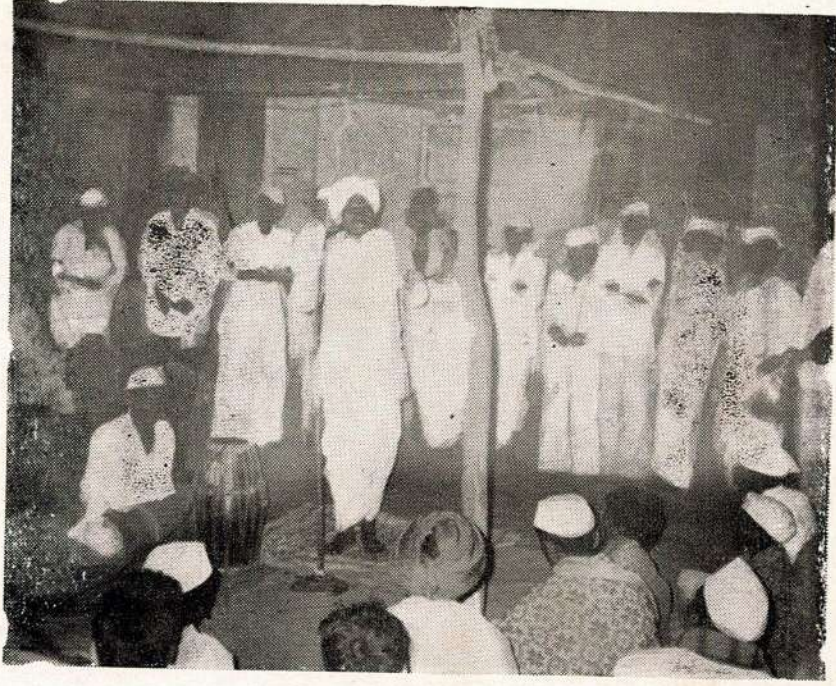
मुक्काम मोहिली, पोस्ट बीड, तालुका कर्जत, जिल्हा रायगड.

श्री. बाबू कोंडू कातकरी हे कातकरी या आदिवासी जमातीतील असून त्यांचे वय ५५ वर्षे आहे. रायगड जिल्ह्यातील मोहिली, तालुका कर्जत येथे आदिवासींच्या सेवाकार्यास सुरुवात केली. आदिवासी भागात पिण्याचे पाणी, रस्ते, बीज व शिक्षण इ. सोयीसुविधा झाल्या पाहिजेत व आदिवासींचा विंगर आदिवासी समा-जाशी संपर्क आला पाहिजे, यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आदिवासींसाठी पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी, रस्ते इ. सोयी त्यांनी उपलब्ध करून दिल्या. आदिवासींनी चांगल्या रीतीने शेती करावी यासाठी स्वतः आदर्श शेती करून दाखविली. आदिवासी समाजा-तील अनिष्ट रूढींचा बीमोड करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आदिवासी मुलांना शाळेत जाण्यास प्रवृत्त केले. १९८४ मध्ये "शेतीनिष्ठ" म्हणून त्यांचा गौरव करण्यात आला. जिल्हा परिषद सदस्य असल्यामुळे त्यांना आदिवासींसाठी यशस्वीरीत्या कार्य करता आले.

○ ○ ○

आदिवासी जागृती सप्ताह कार्यक्रम

किसन महाराज घोडे (घोटी वसईवाडी) यांनी कीर्तनातून आदिवासी बांधवांना मार्गदर्शन केले. त्यांचे समवेत त्यांचे बरेच भक्तगण

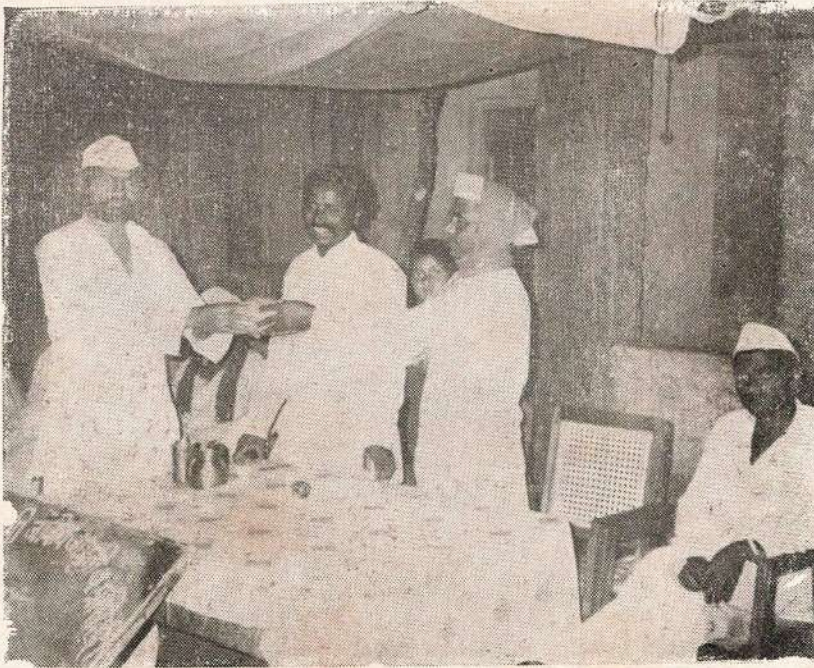

किसन महाराज घोडे (घोटी वसईवाडी) यांचे कीर्तनास जमलेली आदिवासी स्त्री पुरुष व बाल मंडळी व बाजूला शाळेचा शिक्षकवृंद.

सांगता समारोप कार्यक्रमात आदिवासी बांधवांना मार्गदर्शन करताना श्री. दादाभाऊ बगाड (उपसभापती, पं. स., जुन्नर) खुर्चीवर बसलेले (१) रामजी मेमाणे (चेअर-मन, खिरेश्वर सोसायटी), (२) श्री. बा. बा. सातपुते (मुख्या. शा. मा. आ. खिरेश्वर), (३) श्री. तुळशीराम भोईर (चेअरमन, मह. आदिवासी सोसायटी व सरपंच, पारगाव-प्रमुख पाहुणे).

श्री. दादाभाऊ बगाड (उपसभापती, पंचायत समिती, जुन्नर) यांचा सत्कार करताना प्रा. मुख्या. श्री. जगदाळे टी. एन. व मध्यभागी श्री. बा. बा. सातपुते, मुख्याध्यापक शा. मा. आ. शा. खिरेश्वर व बाजूस श्री. तुळशीराम भोईर (चेअरमन, मह. सोसायटी व सरपंच, पारगाव).

किसन महाराज घोडे (घोटी वसई) यांचे कीर्तन संपताच वीणा पूजनासाठी
शाळेचे मुख्याध्यापक हातात आरती घेऊन पूजा करताना श्री. बा. वा. सातपुते.

किसन महाराज घोडे यांनी अंधश्रद्धा, जाचक धार्मिक रूढी, आदिवासींमध्ये
असणारी संकुचित दृष्टी सोडावी व नवीन प्रगतशील जगाकडे वाटचाल करावी
असे मार्गदर्शन केले

किसन महाराज घोडे यांचा सत्कार करताना श्री. दुंदा लाडकू मेमाणे (माजी सरपंच), खिरेश्वर, मध्यभागी श्री. बा. बा. सातपुते (मुख्याध्यापक).

आदिवासी सैवक राज्य पुरस्कार : १९८७-८८

१. श्री. श्रीकृष्ण वैजनाथ तथा भाऊ-साहेब धामणकर

कुष्ठरोग निवारण समिती, शांतिवन, पोस्ट नेर, तालुका पनवेल, जिल्हा रायगड.

थोर समाजसेवक, स्वातंत्र्यसेनानी, माजी खासदार व अनेक संस्थांचे क्रियाशील कार्यकर्ते श्री. श्रीकृष्ण वैजनाथ तथा भाऊसाहेब धामणकर हे आज ८२ वर्षांचे आहेत. १९४५ पासून व्यवसायानिमित्त त्यांचे वास्तव्य भिवंडी येथे होते. भिवंडीच्या आसपासचा परिसर त्या वेळी बहुसंख्य आदिवासी भाग म्हणून ओळखला जात असे. त्यांनी प्रथम मुलांसाठी व्यायामशाळा सुरू केली व नंतर रुग्णांसाठी शुश्रूषा पथकही सुरू केले याचा आदिवासींना फायदा झाला. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली १९३० चा मिठाचा सत्याग्रह व १९४२ च्या "छोडो भारत" आंदोलनातही भाऊसाहेबांनी भाग घेतला व तुरुंगवास पत्करला. त्यानंतर विधायक सामाजिक कार्याकडे त्यांनी अधिकाधिक लक्ष पुरविले. भिवंडीतील भारतीय हरिजन-गिरिजन, समाजोन्नती मंडळाच्या महाविद्यालयाच्या स्थापनेत त्यांचा पुढाकार होता. ठाणे जिल्हा बालविकास समितीचे ते प्रमुख होते. शिक्षणक्षेत्रातील कार्यामुळे त्यांची पुणे विद्यापीठाच्या सीनेटवरही निवड झाली. सहकाराचे महत्त्व त्यांनी आदिवासींना पटवून दिले. शहापूर तालुका जंगल कामगार सोसायटीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम पाहिले. तसेच नवभारत आदिवासी गृहनिर्माण संस्थेची स्थापना केली. आदिवासी सेवा संघ, ठाणे या संस्थेत आचार्य भिसे यांच्याबरोबर त्यांनी आदिवासींच्या हितासाठी कार्य केले. आदिवासींना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून अंधश्रद्धा निर्मूलन व व्यसन-मुक्तीसाठी प्रयत्न केले. या वयातही ते कुष्ठरोग निवारण समिती, शांतिवन, नेर, तालुका पनवेल या संस्थेमाफत आदिवासी समाजाच्या आरोग्य व शैक्षणिक उन्नतीसाठी कार्यरत आहेत. १९७१-७७ ते संसद सदस्य होते. माननीय राष्ट्रपतींचे शुभहस्ते "स्वातंत्र्यसैनिक" म्हणून ताम्रपट देऊन त्यांचा गौरव करण्यात आला आहे.

२. श्री. गंगाराम जानू आवारी

मुक्काम पोस्ट बोरवट, तालुका पेठ, जिल्हा नासिक.

श्री. गंगाराम जानू आवारी हे कोकणा या आदिवासी जमातीतील असून आज त्यांचे वय ६८ वर्षे आहे. आदिवासींमध्ये कार्य करणारे ते ज्येष्ठ कार्यकर्ते असून नासिक जिल्ह्यात "आवारी गुरुजी" म्हणून प्रसिद्ध आहेत. शासकीय नोकरीचा त्याग करून पू. ठक्करवाप्पा यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी आदिवासी सेवा कार्यास प्रारंभ केला. त्यांनी २५० खेड्यांतून शिक्षणाचा प्रचार करून आदिवासींना शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. आदिवासी मुलांसाठी आश्रमशाळा व वसतिगृहे सुरू करण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले. डांगसेवा मंडळाचे प्रचारक म्हणून काम करताना त्यांनी शेती, पाटबंधारे, नाला बँडिंग इ. अनेक कामे सुरू करण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. नारू रोगास प्रतिबंध करण्यासाठी पक्क्या विहिरी बांधल्या. बंद पडलेल्या सहकारी संस्थांचे पुनरुज्जीवन केले. १४ आदिवासी जंगल सहकारी सोसायटीचा स्थापन केल्या. तसेच कृषी सहकारी सोसायटीचा सुरू केल्या.

श्री. आवारी गुरुजी हे आदिवासी समाज व संस्कृतीचे अभ्यासक म्हणूनही प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी आदिवासी लोकगीतांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. तसेच, आदिवासी भागातील ६०० औषधी वनस्पतींचे जतन करून आदिवासींच्या औषधोपचार पद्धतीवर पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. आदिवासी भागातील १२५ वर्षांतील घडामोडींचे संकलन त्यांनी केले असून वन्य प्राणी व पशुपक्षी यांच्या सवयी व स्वभाव यांचे निरीक्षण करून त्यासंबंधीची माहिती संकलित केली आहे.

डांगसेवा मंडळाचे सचिव व प्रचारक म्हणून त्यांनी महत्त्वाचे कार्य केले आहे. सर्वादय सेवा मंडळ व नाशिक जिल्हा जंगल कामगार संस्थेशीही ते संबंधित आहेत. महाराष्ट्र शासनाने १९७४ साली "दलित मित्र" पुरस्कार देऊन त्यांचा समाजसेवेचा उचित गौरव केला आहे.

३. श्रीमती कलावती शंकर करवंदे

मुक्काम पोस्ट जामसर, तालुका जव्हार, जिल्हा ठाणे.

श्रीमती कलावती शंकर करवंदे ह्या महादेव कोळी या आदिवासी जमातीतील असून आज त्यांचे वय ४८ वर्षे आहे. ठाणे जिल्ह्याच्या जव्हार तालुक्यातील जामसर येथे आपल्या कार्याची सुरुवात त्यांनी केली. वारली, कातकरी, ठाकूर, ढोर कोळी, महादेव कोळी या जमातींतील आदिवासी महिलांना जमातीची बंधने तोडून एकत्र आणण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले. आदिवासी महिलांसाठी महिला उद्योग उत्पादक सहकारी संस्था जव्हार येथे स्थापन करून त्यांनी आदिवासी महिलांना आर्थिक उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. आदिवासी महिलांना शिवणकामाचे प्रशिक्षण देऊन काही महिलांना शिवणयंत्रेही मिळवून दिली. आदिवासी महिलांमध्ये साक्षरता प्रसाराचे कार्यही त्या करीत आहेत. खादी ग्रामोद्योग मंडळाच्या सहकार्याने त्यांनी आदिवासी महिलांसाठी अनेक उपक्रम सुरू केले आहेत. १९६७-७२ त्या विधानसभा सदस्य होत्या.

४. श्री. जनार्दन राजारामजी पंधरे

मुक्काम पोस्ट तालुका देवळी, जिल्हा वर्धा.

श्री. जनार्दन राजारामजी पंधरे हे गोंड या आदिवासी जमातीतील असून व्यवसायाने शिक्षक आहेत. रोहिणी या गावात त्यांनी आपल्या कामास सुरुवात केली. आदिवासी समाजातील अनिष्ट रूढी नाहीशा करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आदिवासींना शिक्षणाची आवड निर्माण करण्यासाठी मेळावे, सभा, संमेलने, शिबिरे घेऊन त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. शासनाकडून उपलब्ध होणाऱ्या सोयी सवलती व योजनांची माहिती त्यांना करून दिली. भद्रावती येथील आदिवासी साहित्य संमेलन आयोजित करण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. महाराष्ट्र प्रदेश आदिवासी सेवा-मंडळ, अखिल भारतीय आदिवासी विकास परिषद, राष्ट्रभाषा प्रचार समिती, वर्धा या संस्थांशी ते संबंधित आहेत.

५. श्री. शंकरराव विठ्ठलराव केंगले

मुक्काम पोस्ट जांभोरी, तालुका आवेगाव, जिल्हा पुणे.

श्री. शंकरराव विठ्ठलराव केंगले हे महादेव कोळी या आदिवासी जमातीतील असून त्यांचे वय ४६ वर्षे आहे. पुणे जिल्ह्याच्या आवेगाव तालुक्यातील आदिवासी भागात त्यांनी आपल्या कार्यास सुरुवात केली. आदिवासींमधील अंधश्रद्धेचे निर्मूलन व्हावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे सुरू व्हावीत यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. सुधारित बी-बियाण्यांविषयी त्यांनी आदिवासींना मार्गदर्शन करून जमीन सुधारणा कायद्याविषयी माहिती दिली. हिरड्याला योग्य भाव मिळावा व तो बाहेर नेण्यास परवानगी मिळावी यासाठी त्यांनी आंदोलन केले.

६. श्री. डोंगर चिंतामण बोरसे

मुक्काम पोस्ट तालुका नंदुरवार, जिल्हा धुळे.

श्री. डोंगर चिंतामण बोरसे हे आज ५३ वर्षांचे आहेत. त्यांनी सुमारे २५ वर्षांपूर्वी नंदुरवार येथे आदिवासी सेवाकार्यास सुरुवात केली. आदिवासी भागात शिक्षणाचा प्रचार करणे, कलापथके, मेळावे बैठका, भाषणे याद्वारे त्यांनी आदिवासी समाजात जनजागृतीचे कार्य केले. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे आश्रमशाळा, बालवाड्या, प्राथमिक व माध्यमिक शाळा, महाविद्यालय नंदुरवार येथे सुरू झाले. मार्केट कमिटी, नंदुरवार, तालुका विधायक समिती या संस्थांचे पदाधिकारी म्हणून त्यांनी काम केले. गुजरात राज्य आश्रमशाळा अभ्यास समितीचेही ते सदस्य होते.

७. डॉ. अभय ठाकूरदास बंग (सच)

मुक्काम पोस्ट तालुका गडचिरोली, जिल्हा गडचिरोली

डॉ. अभय ठाकूरदास बंग हे उच्च शिक्षित तज्ज्ञ डॉक्टर असून त्यांचे वय ३७ वर्षे आहे. त्यांनी "चेतना विकास" या स्वयंसेवी संस्थेची स्थापना करून वर्धा जिल्ह्यातील आदिवासी भागात आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या कामास १९७७ पासून सुरुवात केली. त्यानंतर आता "सोसायटी फॉर एज्युकेशन, अॅक्शन अँड रिसर्च" (सच) या संस्थेच्या

माध्यमातून गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींमध्ये ते काम करीत आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यातील जिल्हा रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांच्या माध्यमातून त्यांनी आदिवासींना तज्ज्ञ वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली. आदिवासींमधील सिकल सेल ॲनिमिया या आनुवंशिक रोगाबाबत त्यांनी शासनाच्या मदतीने संपूर्ण गडचिरोली जिल्ह्याचे सर्वेक्षण व संशोधन करून या रोगाच्या दुष्परिणामांवर नवीन प्रकाश पाडला. आदिवासी नेते व सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या मदतीने संशोधनासाठी आदिवासींचे सहकार्य त्यांनी मिळविले. पथनाटचे व आरोग्यशिक्षण शिबिरे आयोजित करून त्यांनी गडचिरोली जिल्ह्यातील सिकल सेल ॲनिमिया या आनुवंशिक रोगाचे अस्तित्व, प्रमाण व दुष्परिणाम याविषयी व्यापक जाणीव निर्माण केली. आरोग्य-विषयक संशोधनासाठी गडचिरोली जिल्ह्यात प्रथमच त्यांनी संगणक केंद्राची स्थापना केली.

८. डॉ. सौ. मंदाकिनी प्रकाश आमटे

लोकविरादरी, हेमलकस, जिल्हा गडचिरोली.

गडचिरोली जिल्ह्यात गोदावरी, इंद्रावती व प्राणहिता या नद्यांच्या संगमाजवळ हेमलकसा हे छोटसं गाव. या घनदाट जंगल भागात गोंड व माडिया या अत्यंत मागासलेल्या आदिवासींची वस्ती. शतकानुशतके प्रगत जगापासून कायम दूर असलेला माडियांचा हा परिसर. सर्वत्र अज्ञान व दारिद्र्याचे साम्राज्य. डॉ. प्रकाश आमटे व डॉ. सौ. मंदाकिनी आमटे यांनी हे शतकानुशतकांचे आव्हान स्वीकारले. प्रथम अवघ्या तीनचार झोपड्यांतून "लोकविरादरी" हा प्रकल्प सुरू केला. त्यात प्रामुख्याने रोगजर्जर आदिवासींसाठी आरोग्य सेवा, शिक्षण व कृषिसेवा सुरू केली. माडिया, गोंड आदिवासींशी जवळीक साधली, त्यांना शेतीचे धडे दिले, विहिरी खोदल्या पंप बसविले, बियाण्यांचे वाटप केले, जमीन लागवडीखाली आणली. शेतीबरोबरच कुक्कुटपालन, मेंढीपालन, डेअरी असे पूरक व्यवसाय सुरू केले. आदिवासी मुलांसाठी आश्रमशाळा सुरू केली. शिवणकाम, वागकाम, शेतीकाम, औषधोपचार असे अनौपचारिक शिक्षणही इथे दिले जाते. घनदाट जंगलातील माडिया व गोंड या आदिवासींसाठी डॉ. प्रकाश व डॉ. सौ. मंदाकिनी आम अत्यंत मोलाचे कार्य करीत आहेत.

९. श्री. व्यंकटराव तानाजी रणधीर

मुक्काम पोस्ट बोराडी, तालुका शिरपूर, जिल्हा धुळे.

श्री. व्यंकटराव तानाजी तथा अण्णासाहेब रणधीर यांचे वय आज ६४ वर्षे आहे. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील 'चलेजाव' चळवळीत त्यांनी भाग घेतला व कारावास सोसला. धुळे जिल्ह्याच्या आदिवासी भागातील बोराडी हे त्यांचे गाव. बोराडी हे केंद्र कल्पून अनेकविध कामे त्यांनी सुरू केली. धुळे जिल्ह्याच्या शिरपूर तालुक्यातील सांगवी येथे आदिवासी मेळावा भरवून त्यांनी आदिवासी सेवाकार्याची सुरुवात केली. १९५२ साली त्यांनी आदिवासी मित्र मंडळाची स्थापना करून गावोगाव फिरून आदिवासी बांधवांच्या अडीअडचणी व समस्या जाणून घेतल्या व त्या सोडविण्याचा व आदिवासींमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा निष्ठेने प्रयत्न केला. गावागावात प्राथमिक व माध्यमिक शाळा व वसतिगृहे सुरू करून त्यांनी शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली. शिक्षणक्षेत्रात त्यांनी केलेल्या बहुमोल कामगिरीमुळे आज अनेक आदिवासी युवक आदिवासी समाजाचे नेतृत्व करण्यास पुढे येत आहेत. सावकारांच्या पाशातून आदिवासी बांधवांची सुटका करण्यात त्यांनी यश मिळविले. आदिवासी मजुरांना जंगल ठेकेदारांच्या अन्याय्य मगरमिठीतून सोडविण्यासाठी १९५२ मध्ये बोराडी येथे जंगल कामगार सहकारी सोसायटीची स्थापना त्यांनी केली. महाराष्ट्र राज्य जंगल कामगार सहकारी फेडरेशनचे अध्यक्ष असताना वनाधारित वनोद्योगांना त्यांनी चालना दिली. १९६८ मध्ये अखिल भारतीय आदिम जाती सेवक संघाचे अधिवेशन बोराडीतारख्या अति दूर व डोंगराळ भागात त्यांनी यशस्वीरीत्या आयोजित केले. १९७२ मध्ये खांडवरा येथे पंतप्रधान श्रीमती इंदिराजी गांधी यांच्या सन्मान्य उपस्थितीत झालेल्या भव्य आदिवासी मेळाव्याचे संयोजन करण्यात त्यांनी सिद्धान्त वाटा उचलला. राज्य

जंगल कामगार संस्था, धुळे जिल्हा स्कूल बोर्ड, धुळे जिल्हा परिषद, किसान विद्या प्रसारक संस्था, दूध उत्पादक संघ, कृषी उत्पन्न बाजार समिती, महाराष्ट्र राज्य जलसिंचन महामंडळ, जिल्हा नियोजन मंडळ या संस्थांमधून महत्वाच्या पदांवर त्यांनी काम करून मोलाची कामगिरी केली आहे. १९५२ ते १९६२ ते विधानसभा सदस्य होते. पुणे विद्यापीठाच्या विधिसभेचे सभासद म्हणूनही त्यांनी महत्वाची कामगिरी केली आहे. स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून ताम्रपट देऊन शासनाने त्यांचा गौरव केला. स्काऊट चळवळीतील बहुमोल कामगिरी-बद्दल माननीय राष्ट्रपतींचे शुभहस्ते "सिल्व्हर एलिफंट" हा बहुमानाचा पुरस्कार

त्यांना बहाल करण्यात आला. सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रातील त्यांच्या बहुमोल कार्यामुळे जनतेने त्यांना उत्स्फूर्तपणे "कर्मवीर" हा किताब बहाल केला आहे.

१०. श्री. रामदेवप्रसाद शिवप्रसाद पाल मुक्काम पोस्ट भोकरवडी, तालुका धारणी, जिल्हा अमरावती.

श्री. रामदेवप्रसाद शिवप्रसाद पाल यांचे वय आज ५१ वर्षे आहे. अमरावती जिल्ह्याच्या धारणी तालुक्यातील भोकरवडी या गावी त्यांनी आदिवासी सेवा-कार्यास सुरुवात केली. आदिवासींच्या उन्नतीसाठी शासनाच्या विविध योजनांची माहिती त्यांनी आदिवासींना देऊन या

योजनांचा त्यांनी लाभ घ्यावा यासाठी त्यांनी योग्य ते मार्गदर्शन केले. शाळा व महाविद्यालय सुरू करून त्यांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली. आदिवासी शेतकऱ्यांना शेतीतील नवीन तंत्राची माहिती त्यांनी दिली व शेती सुधारणेस मार्गदर्शन व सहकार्य केले. कुटुंबनियोजनासंबंधी त्यांनी केलेल्या उल्लेखनीय कार्याबद्दल शासनातर्फे त्यांचा गौरव करण्यात आला. सरपंच आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटीचा संचालक, कृषी उत्पन्न बाजार समितीचे उपसभापती, पंचायत समितीचे सदस्य, तालुका समन्वय समितीचे सदस्य इत्यादी पदांवरून आदिवासींच्या हिताची अनेक कामे त्यांनी केली व करीत आहेत.

○ ○ ○

आदिवासी सैवक संस्था राज्य पुरस्कार: १९८७-८८

संस्थेचे नाव व पत्ता

१ श्री. गाडगे महाराज मिशन,
६, त्रिभुवन रोड, विद्यार्थी भवन,
मुंबई ४०० ००४.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९५२

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) जनता व व्यक्ती यांना त्यांची उन्नती साधण्यास मदत करून मानव-सेवा करण्याचे शिक्षण देणे.

(२) धर्मशाळा, अनाथाश्रम, शैक्षणिक संस्था, आश्रमशाळा, वसतिगृहे, दवाखाने, गोशाळा, रुग्णालये, गरिबांकरिता घरे, भिकाऱ्यांकरिता झोपड्या निर्माण करणे व चालविणे.

(३) भजन कीर्तनाद्वारे शैक्षणिक प्रचार करून सांस्कृतिक व नैतिक उन्नती घडवून आणणे.

(४) वाचनालये सुरू करणे, वाङ्मय प्रसिद्ध करणे व मानवी स्वास्थ्य व अभ्युदयाकरिता प्रयत्न करणे.

संस्थेचे कार्य

संत श्रीगाडगे महाराज यांनी आपल्या हयातीत स्थापन केलेल्या संस्था व त्यांच्या निर्वाणानंतर स्थापन झालेल्या संस्थांचे संचलन करते. संस्थेचे कार्य मानवतावादी दृष्टिकोनातून चाललेले असून समाजातील दीनदुबळ्या व सामाजिक अन्याय पीडितांच्या उन्नतीसाठी संस्था, शैक्षणिक संस्था, वसतिगृहे, दवाखाने चालविते. आदिवासी भागातही संस्थेने आश्रमशाळा व वसतिगृहे सुरू केली आहेत. आदिवासी मुलांसाठी ८ आश्रमशाळा, १० पोस्टबेसिक आश्रमशाळा, १४ वसतिगृहे, ३ माध्यमिक विद्यालये, संस्कार केंद्र, ३ बालकमंदिरे, ४ धर्मशाळा, या माध्यमातून आदिवासी, अन्य मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक उन्नतीचे कार्य संस्था करते. तसेच आरोग्यविषयक शिबिरे, कीर्तने, अंधश्रद्धा निर्मूलन शिबिरेही आयोजित करण्यात येतात.

२. डांग सेवा मंडळ

शरणपूर रोड, नासिक.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९४१

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) नासिक जिल्ह्यात राहणाऱ्या भिल्ल, ठाकूर, महादेव, कोळी, कातकरी, वारली या आदिवासी जमातींचा शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विकास घडवून आणणे.

(२) आदिवासी मुलांसाठी शैक्षणिक संस्था चालविणे.

(३) आदिवासी मुलांसाठी शेतकी शाळा, पशुशाळा, कुक्कुटपालन, कुटिरोद्योग, इत्यादी शिक्षणक्रम सुरू करणे.

(४) आश्रमशाळा व वसतिगृह सुरू करणे.

(५) जंगल व त्याद्वारे निर्माण होणारे उद्योग यांचे वर्ग चालविणे.

(६) प्रौढ शिक्षणवर्ग चालविणे.

(७) आदिवासींना वैद्यकीय मदत देणे.

(८) अंधश्रद्धा निर्मूलन व व्यसनमुक्तीसाठी प्रचार करणे.

(९) आदिवासींना कायदेशीर सल्ला देणे.

संस्थेचे कार्य

संस्था आदिवासी भागात ४ आश्रमशाळा, १२ वसतिगृहे, ५ माध्यमिक विद्यालये या माध्यमातून प्रामुख्याने शिक्षणक्षेत्रात कार्य करते. महाराष्ट्रात जंगल कामगार सहकारी संघ सुरू करण्यात संस्थेने पुढाकार घेतला. संस्थेकडील शेतीवर आदिवासी मुलांकडून शेतीची प्रात्यक्षिके करून घेण्यात येतात. आदिवासी युवकांची शिबिरे आयोजित करून संस्थेचे कार्यकर्ते त्यांना मार्गदर्शन करतात.

३. आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ.

मुक्काम पोस्ट धडगाव, तालुका अक्राणी, जिल्हा धुळे.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९६३

संस्थेची उद्दिष्टे

(१) अक्राणी महाल, अक्कलकुवा, तळोदा व शहादा तालुक्यातील हरिजन, आदिवासी व इतर मागास व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या जनतेची सेवा करणे, शेती सुधारणेचे व उन्नतीचे कार्य करणे.

(२) जंगलातील रहिवाश्यांचे सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक प्रगतीसाठी आश्रमशाळा चालविणे, प्राथमिक, शारीरिक, शिक्षणशाळा चालविणे व शिक्षणाचा प्रसार करणे.

(३) जंगलात राहणाऱ्यांना व घरगुती व्यवसाय करणाऱ्यांना इतरांच्या मदतीशिवाय व्यवसाय करण्यास प्रवृत्त करणे, खादी ग्रामोद्योग मंडळाच्या योजना राबविणे.

(४) सहकारी चळवळीस उत्तेजन देणे, सेक्रेटरी ट्रेनिंग कोर्स चालविणे, आदिवासी स्त्रियांची शैक्षणिक, सामाजिक व नैतिक उन्नती करणे, त्यांना भरतकाम शिकविणे.

(५) आदिवासी जनतेच्या लहान मुलामुलींसाठी बालवाड्या चालविणे.

(६) अंधश्रद्धा व वाईट चालीरीतींचे निर्मूलन करणे, दारुबंदीचा प्रचार करणे.

(७) वरील उद्दिष्टांसाठी वाचनालये व संग्रहालये, अभ्यासिका चालविणे.

(८) आदिवासींवर जुलूम झाल्यास त्यापासून त्यांचा बचाव करणे, आत्मरक्षणार्थ सत्य अहिंसेद्वारे प्रतिकारशक्ती वाढविणे.

(९) आदिवासींना औषधोपचार करणे, त्यांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी शासनाचे मदतीने दवाखाना चालविणे.

संस्थेचे कार्य

धुळे जिल्ह्यातील तळोदा, अक्कलकुवा, अक्राणी व शहादा या सातपुड्यातील दुर्गम व डोंगराळ भागातील आदिवासी, हरिजन व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांची सर्वांगीण उन्नती करण्याचे कार्य संस्था मोठ्या धडाडीने व जिद्दीने करत आहे. संस्थेने आदिवासी भागात १६ शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या असून शैक्षणिक क्षेत्रात मोलाची कामगिरी केली आहे. संस्थेचे माजी विद्यार्थी आज आमदार, वकील, डॉक्टर, शिक्षक इत्यादी पदांवर असून बरेचसे शासकीय नोकरीत आहेत व सध्या २,००० विद्यार्थी शिकत आहेत. आदिवासींना पुढारलेल्या समाजाबरोबर माणूस म्हणून जगता यावे यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रात संस्था अत्यंत मौलिक कार्य करीत आहे.

४. लोकविरादरी प्रकल्प

मुक्काम पोस्ट हेमलकसा, जिल्हा गडचिरोली.

संस्थेची उद्दिष्टे व कार्य

गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंदावरी, इंद्रावती व प्राणहिता या नद्यांच्या संगमाजवळ हेमलकसा हे छोटेस गाव. या घनदाट जंगल भागात गोंड व माडिया या अत्यंत मागासलेल्या आदिवासींची वस्ती. शतकानुशतके प्रगत जगापासून कायम दूर असलेल्या माडियांचा हा परिसर. सर्वत्र

अज्ञान व दारिद्र्याचे साम्राज्य. डॉ. प्रकाश आमटे व डॉ. सौ. मंदाकिनी आमटे यांनी प्रख्यात समाजसेवक बाबा आमटे यांच्या प्रेरणेने प्रथम अवघ्या तीनचार झोपड्यांतून "लोकविरादरी" हा प्रकल्प सुरू केला. त्यात प्रामुख्याने रोगजर्जर आदिवासींसाठी आरोग्यसेवा, शिक्षण व कृषिसेवा सुरू केली. माडिया, गोंड आदिवासींशी जवळीक साधली. त्यांना शेतीचे धडे दिले. विहिरी खोदल्या, पंप बसविले, बियाण्यांचे वाटप सुरू केले. जमीन लागवडीखाली आणली, शेतीबरोबरच कुक्कुटपालन, मेंढीपालन डेअरी असे पुरक व्यवसाय सुरू केले, आदिवासी मुलांसाठी आश्रमशाळा सुरू केली व आदिवासींना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. शिवणकाम, बागकाम, शेतीकाम, औषधोपचार असे अनौपचारिक शिक्षणही इथे दिले जाते. घनदाट जंगलातील माडिया, गोंड या आदिवासींसाठी "लोकविरादरी प्रकल्प" या संस्थेमार्फत डॉ. प्रकाश व डॉ. सौ. मंदाकिनी आमटे अत्यंत मोलाचे कार्य करीत आहेत.

५. ठाणे जिल्हा आदिवासी समाजोन्नती संघ

मुक्काम पोस्ट गंजाड, तालुका डहाणू, जिल्हा ठाणे.

संस्था स्थापनेचे वर्ष : १९६०

संस्थेची उद्दिष्टे

ठाणे जिल्ह्यातील दऱ्याखोऱ्यांत विखुरलेल्या आदिवासी समाजाला सामाजिक

प्रश्नावर एकत्र आणून संघटित करणे, आदिवासींची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यास जागृत करणे, समाजास हक्क व कर्तव्याची जाणीव करून देणे, शासनाच्या आदिवासी विकास योजनांची माहिती आदिवासींना करून देणे, आदिवासी समाजास शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त करणे, अनिष्ट रूढींचे निर्मूलन करणे, कमी खर्चात सामुदायिक विवाह मेळावे आयोजित करणे, आदिवासी तरुणांचे समाजकार्यासाठी संघटन करणे, अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध व हक्कांसाठी झगडण्यास आदिवासी माणूस तयार करणे या उद्दिष्टांसाठी संस्थेची स्थापना करण्यात आली.

संस्थेचे कार्य

या संस्थेमार्फत ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी वस्तीच्या तालुक्यात आदिवासी मुलांसाठी ७ व आदिवासी मुलींसाठी ३ वसतिगृहे चालविली जातात. त्याचप्रमाणे महाविद्यालयीन व धंदेशिक्षण देणाऱ्या आदिवासी मुलांना शिक्षणासाठी मदत करण्याचे कामही संघ करीत आहे. याशिवाय कमी खर्चात सामुदायिक विवाह मेळावे आयोजित करणे, आदिवासी समाजातील अनिष्ट रूढींचे निर्मूलन करणे, समाजजागृती, व्यसनमुक्ती, समाजहिताचे कायदे व शासकीय सवलती, विकास योजना यांची माहिती देऊन कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करणे हे कार्यही संघ करीत आहे.

○ ○ ○

आदिवासी संशोधन संस्थेचा रौप्यमहोत्सव

श्री. मनोज कुलकर्णी

आपल्या शहरी जीवनापेक्षा कितीतरी असंगणारा, या राहणीमानाशी काहीसा ज्ञात असलेला, त्यामुळे सुधारलेल्या शहरी ग्रामीण दोन्हीही जीवनापासून पूर्णपणे वंचित राहिलेला उपेक्षित असा समाज म्हणजे "आदिवासी समाज".

महाराष्ट्राच्या पर्वतरांगांच्या परिसरात, खोऱ्यांत, दुर्गम पहाडी भागातून शतकांभरातून हे आदिवासी निसर्गाशी झगडत निसर्गाच्या लहरीवर, निसर्गाच्या कुशीत कष्टाचे खडतर जीवन जगतात. या समाजाच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीवर प्रकाशझोत टाकून, त्यांचे राहणीमान, आरोग्य व एकूणच अर्थशास्त्राचा अभ्यास करून त्यावर संशोधन करण्याची जरूरी जेव्हा निर्माण झाली, तेव्हा आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेची (Tribal Research and Training Institute) स्थापना झाली.

पुण्यात पार्क कोरेगाव परिसरात, सर्किट-हाऊसजवळ या संस्थेची टुमदार वास्तू आहे. या संस्थेविषयी व ती आदिवासी समाजाच्या पुनर्वसनासाठी करीत असलेल्या भरीव कामासंबंधी संपूर्ण माहिती मिळविण्यासाठी मी या संस्थेचे संचालक, डॉ. गोविंद गारे यांची भेट घेतली.

या संस्थेच्या स्थापनेसंबंधी ते म्हणाले, "१९६२ मध्ये आमच्या संस्थेची स्थापना झाली. त्या वेळेस ही संस्था 'समाज कल्याण विभाग' ची एक छोटी शाखा होती. परंतु १९७२ मध्ये 'आदिवासी संचालनालय' वेगळे करण्यात आल्याने ती त्या संचालनालयाच्या अंतर्गत समाविष्ट करण्यात आली. त्यानंतर १९७६ मध्ये जेव्हा 'आदिवासी उपयोजना' महाराष्ट्रात सुरू झाली, तेव्हा या संस्थेला स्वतंत्र रूप देण्यात आले. हिचे कार्यक्षेत्र वाढविले. त्याबरोबर कर्मचारी वर्ग व निधी अधिक उपलब्ध करून देण्यात आला आणि या संस्थेचे काम 'आदिवासी आयुक्त' यांच्याशी जास्त निगडित करण्यात

आले. १९७६ मध्ये या संस्थेसाठी स्वतंत्र 'संचालकपद' नेमण्यात आले. तोपर्यंत ही जागा नव्हती. १९७६ पासून मी या संस्थेचा 'संचालक' म्हणून काम पाहत आहे.

साधारणपणे कोण-कोणते उपक्रम राबविले जातात ?

यावर त्यांनी सविस्तर सांगितले, "आदिवासींची समाजरचना व अर्थव्यवस्था, त्यांची कला, आरोग्य आणि एकूण जीवन-पद्धतीची माहिती मिळवून त्यावर संशोधन करणे हे आमचे मूळ महत्वाचे कार्य आहे. या माहितीच्या आधारावर महत्वाकांक्षी योजना आखतो. साधारणपणे आम्ही राबवीत असलेले उपक्रम असे : (१) आदिवासींच्या विविध समस्या व प्रश्नांवर संशोधन करणे, (२) आदिवासी क्षेत्रामध्ये राबविल्या जाणाऱ्या योजनांचे मूल्यांकन हे महत्वाचे कार्य, (३) आदिवासी क्षेत्रांचे व जमातीचे सर्वेक्षण करणे, सर्व्हे करणे, यात त्यांच्या वेगवेगळ्या जातिजमातीचे, विभागाचे सर्वेक्षण करणे, (४) आदिवासी जातिजमाती व आदिवासी विभागांची सांख्यिकी माहिती गोळा करणे, (५) आदिवासी संस्कृती, कला, साहित्य यांच्या जपणुकीसाठी प्रयत्न करणे, (६) आदिवासींच्या प्रश्नाबाबत शासनाला वेळोवेळी सल्ला देणे हे महत्वाचे कार्य. (७) आदिवासी समाजातील स्थानिक, गुणवत्ता आणि उपलब्ध उपाययोजना यांचा उपयोग आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेसाठी करता येऊ शकेल का, ते पाहणे आणि त्यांचे राहणीमान, दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने कार्य करणे, (८) आदिवासी कला-संस्कृतीचे संग्रहालय चालविणे, (९) अनुसूचित जाति-जमाती 'आयुक्त' यांचा अहवाल तयार करणे, (१०) महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्राचा अहवाल तयार करणे, (११) अनुसूचित जमातीच्या जातीच्या

प्रमाणपत्रांची छाननी करणे, (१२) अनुसूचित जातिजमातींच्या यादीत नवीन जातिजमाती घालणे किंवा वगळणे याबाबत "जाती सर्वेक्षण अहवाल" तयार करणे, (१३) आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या खाजगी संस्थांना प्रशिक्षण देणे. शिक्षण या प्रश्नावर आमचे संशोधन नियमितपणे चालू असते. उदाहरण द्यायचे झाले तर, "मुक्ताच आम्ही धुळे जिल्ह्यात 'सरदार सरोवर-प्रकल्प' चा पाहणी अहवाल तयार केला आहे" त्यांनी सांगितले.

"आपली संस्था चालवीत असणाऱ्या विद्यमान प्रकल्पांचा समाजाच्या वास्तव प्रश्नांशी किती संबंध येतो?"

यावर लगेच ते म्हणाले, 'समाजाच्या वास्तव प्रश्नांशी पूर्णपणे निगडित असणारे प्रकल्पच आम्ही चालवितो'.

सध्या महत्वाचे विद्यमान प्रकल्प कोणते चालू आहेत ?

यावर डॉ. गारे यांनी सांगितले, "सध्या आम्ही हाती घेत असलेले विद्यमान प्रकल्प म्हणजे -- (१) आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनीचे प्रश्न, (२) 'सूर्या' प्रकल्पामध्ये विस्थापित झालेल्या आदिवासी कुटुंबांचा अभ्यास, (३) आदिवासी, शेडचूल कास्ट व इतर लोक यांच्या शिक्षणामध्ये गळती आणि स्थगितता यांचे प्रमाण कशांमुळे आहे, याची पाहणी चालू आहे, (४) 'मिनी इंडस्ट्रियल इस्टेट इन ट्रायबल एरिया' हा एक प्रकल्प चालू आहे, (५) 'मॉडेल प्लॅट फॉर इंटिग्रेटेड ट्रायबल डेव्हलपमेंट प्रोजेक्ट' यांचे काम चालू आहे, (६) असंस्कृत शिक्षकांचे प्रशिक्षण, (७) सुशिक्षित आदिवासींचे प्रशिक्षण, (८) वर्ग क्रमांक दोनच्या आदिवासींचे प्रश्न, (९) सांगायची विशिष्ट गोष्ट म्हणजे, आदिवासी जमातीतील मुले साहित्यात लिखाण करू लागली आहेत, त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी गेल्या वर्षी जून, १९८६ मध्ये नांदेड

येथे 'आदिवासी साहित्य संमेलन' आयोजित केले होते. त्यात वेगवेगळ्या जाति-जमातींतील पत्रास ते साठ साहित्यिकांनी भाग घेतलेला होता. चांगला पाठिवा मिळाला होता. या धर्तीवर पुण्यात या वर्षी फेब्रुवारी १९८८ मध्ये मोठा कार्यक्रम आम्ही आयोजित करणार आहोत."

आजतागायत संस्थेने पूर्ण केलेल्या एकूण संशोधन, मूल्यांकनापैकी काही महत्वाचे अहवाल खालीलप्रमाणे आहेत. (१) गडचिरोली जिल्ह्यातील भोपाळ पट्टणम प्रकल्पाच्या वुडित क्षेत्राखालील येणाऱ्या गावांतील आदिवासींचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचे मूल्यमापन व त्यांची सामाजिक आर्थिक पाहणी, (२) 'सरदार सरोवर' प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचा पायाभूत अभ्यास-अहवाल, (३) आदिवासी उपाययोजना क्षेत्रातील आदिवासी शेतकरी व शेतमजुरांचा अभ्यास व शेतीविषयक पाहणी, (४) १९८१ च्या जनगणनेनुसार सद्यः आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व मांडा क्षेत्राचा विस्तार, (५) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणातील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण, कारणे व उपयोजना, (६) डहाणू औद्योगिक क्षेत्रातील आदिवासींवरील उद्योगीकरणाच्या परिणामांची अभ्यास पाहणी, (७) इंचमपल्ली प्रकल्पग्रस्तांची अभ्यास पाहणी, (८) प्रकल्पग्रस्त आदिवासींसाठी पुनर्वसनाच्या दृष्टिकोणातून प्रशिक्षणाची विशेष योजना.

'आदिवासी कलाविश्व', 'आदिवासी लोकगीते', 'ट्रायबल्स ऑफ महाराष्ट्र', 'आदिवासींना वन सवलती', 'आदर्श आश्रमशाळा' यासारखी पुस्तके आमच्या संस्थेने प्रसिद्ध केलेली आहेत. याशिवाय संस्थेकडून नियमितपणे सहा महिन्यांतून एकदा "ट्रायबल रिसर्च बुलेटीन" प्रसिद्ध होते. डॉ. गारे सांगत होते. "या वर्षी संस्थेचा रौप्यमहोत्सव आहे. त्या निमित्ताने आम्ही तीन खंड प्रसिद्ध करणार आहोत ते म्हणजे—(१) बदलते आदिवासी. प्रत्येक प्रकल्पामधील आमचे संशोधन, महत्वाचे अहवाल यांचा एक खंड, (२) आदिवासी जमाती आणि क्षेत्र यांचा सांख्यिकी

माहितीचा खंड, (३) 'प्रोफाईल' ऑफ शेडचूल ट्राईबज-सिच्युएशन-स्ट्रेटेजी अँड प्लॅन या रौप्यमहोत्सवी समारंभाच्या अंतर्गतच आम्ही साहित्यिक मेळावा घेणार आहोत. या निमित्ताने आदिवासी भाषेचा शब्दकोश तयार करण्याची महत्वाकांक्षी योजना आम्ही हाती घेतली आहे. या वर्षापासून आदिवासी जागृती सप्ताह साजरा करण्याचे आम्ही ठरविले आहे. त्याची दोनशे केंद्रे आदिवासी क्षेत्रात उघडली आहेत. त्यामार्फत एका केंद्रामार्फत नऊ ते दहा गावांमध्ये जागृती करणार आहोत. दोन हजार गावांमध्ये जागृती सप्ताह साजरा करण्याचे ठरविले आहे."

महाराष्ट्र शासनाने 'आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था' पुणे या संस्थेची स्थापना दिनांक ३ मे, १९६२ रोजी केली. संशोधन, मूल्यांकन, प्रशिक्षण व इतर अनेक उद्दिष्टांपैकी 'आदिवासी संस्कृती वस्तुसंग्रहालय' सुरू करून त्याचे संवर्धन करण्याची जबाबदारी शासनाने संस्थेकडे सुपूर्द केली आहे.

संस्थेच्या पुणे येथील संग्रहालयात, आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या मौल्यवान व दुर्मिळ वस्तूंचा संग्रह करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या आदिवासी भागांतून आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या सुमारे दोन हजार दुर्मिळ वस्तू जमा करून संग्रहालयात जतन केल्या आहेत. वस्तूंचे प्रदर्शन दोन प्रदर्शनीय दालनात मांडलेले आहे.

आदिवासी संग्रहालयातील वस्तूंची मांडणी, संस्कृती वैशिष्ट्यानुसार केलेली आहे. त्यांचे हस्तकला, घरगुती उपयोगी साधने, दागदागिने व सौंदर्यप्रसाधने, नाचगाण्यांची वाद्ये, देव-देवता, घरे व शोपड्यांचे नमुने, आदिवासी परिसराचा परिचय, शेतीची अवजारे व शिकारीची हत्यारे, मासे पकडण्याची शोळी, पारंपरिक चित्रकला असे दोवळ गट करता येतील. संग्रहालयात महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमातींच्या काही दुर्मिळ व काही रोजच्या वापरातील वस्तू ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

आदिवासी वास्तव्यानुसार त्यांची विभागणी 'गोंडवन' व 'सह्याद्री' या विभागात होते. 'गोंडवन' विभागात अमरावती, यवतमाळ, चंद्रपूर, गडचिरोली, नांदेड या जिल्ह्यांतील 'थोट्टी' इत्यादी जमातींचा समावेश होतो. तर 'सह्याद्री' विभागात ठाणे, नासिक, पुणे, अहमदनगर, धुळे, जळगाव, रायगड जिल्ह्यातील बारली, ठाकर, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, कोकणा, गाबीत, भिल्ल इत्यादी जमातींचा समावेश होतो. संग्रहालयात वस्तूंचे मनोवैधक व दर्शनीय प्रदर्शन आयोजित केले आहे.

राज्यपातळीवरील आदिवासी कला, साहित्य वस्तूंचे जतन करणारे हे एकमेव संग्रहालय आहे. रोज पाचशे लोक याला भेट देतात.

या संग्रहालयाचे अभिलेखीक (प्रमुख) श्री. उत्तमराव सोनवणे हे १९६५ पासून अन्वेषक, सहाय्यक अभिलेखी व सध्या अभिलेखी या पदावर आहेत. हे संस्थेतील संग्रहालय व इतर सांस्कृतिक विभाग सांभाळतात.

संग्रहालयाचे व प्रदर्शनाचे महत्त्व अधिक स्पष्टपणे संगताना श्री. सोनावणे म्हणाले, "स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही शासन-प्रणालीच्या अवलंबनामुळे आदिवासींमधील मागासलेपणाची जाणीव जागृतीमुळे, बहुउद्देशीय प्रकल्पांची स्थापना या भागात झाल्यामुळे आज आदिवासी खूप बदलला आहे. त्याची मूळची संस्कृती खूपच बदलली आहे. या संस्कृतीचा नाश होत असताना उघड्या डोळ्यांनी पाहण्यापेक्षा त्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यांच्या वस्तूंचे संकलन, संवर्धन व प्रदर्शन हे महत्वाचे आहे."

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे.

आदिवासी समाजाच्या उद्धारासाठी, प्रगतीसाठी शास्त्रीय आधारे समाजकार्य करीत असलेल्या या संस्थेच्या यशस्वी रौप्यमहोत्सवी कार्यास हार्दिक शुभेच्छा.

○ ○ ○

आदिवासींचे कलाविश्व

डॉ. गोविंद गारे

संचालक, आदिवासी संशोधन
व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

महाराष्ट्रात सह्याद्रीच्या पूर्व-पश्चिम उतारापासून सलग सातपुड्याच्या रांगांतून आग्नेयीस महादेव डोंगराच्या रांगापर्यंत आदिवासींचे वास्तव्य आहे. या डोंगर दऱ्याखोऱ्यात ८० टक्के आदिवासी राहतात. पावसाळ्यात भरपूर पाऊस, हिवाळ्यात कडाक्याची थंडी आणि उन्हाळ्यात भाजून काढणाऱ्या उन्हाचा तडाखा या परिसरातील रहिवाशांना सहन करावा लागतो. भरपूर पावसामुळे येथील डोंगर उतारावरून अनेक नाले, ओहोळे, उगम पावून ते पुढे नदीत रूपांतरित होतात. जागोजागी उतारावरून खळाळत येणाऱ्या पाण्यामुळे पावसाळ्यात या भागातून पायी प्रवास करणेही कठीण असते.

सतत प्रतिकूल परिस्थितीशी आदिवासींना झगडत ठेवून निसर्गाने विरोधाभास साधला आहे. अज्ञान व दारिद्र्य यात खितपत पडलेल्या इथल्या मानवास निसर्गाने त्याच्या परिसरात भरपूर सृष्टिसौंदर्याचे वरदान दिले आहे. या भागात शतकानु-शतके मनुष्य आणि निसर्ग समोरासमोर उभे आहेत. जागोजाग विखुरलेल्या पाच-पंचवीस चंद्रमोळी झोपड्यांच्या 'पाड्यां-तील' रहिवाशांना निसर्गाने मायेच्या ममतेने वाढविले आहे. आजूबाजूच्या निसर्ग-सान्निध्यातून आपल्या गरजा भागवीत असताना इथल्या माणसाला निसर्गाने, आपल्या लहरींनी मनसोक्त झोडपलेही आहे. हे लालन-पालन व झोडपणे या निसर्गाच्या किमयेमुळे इथला आदिवासी लहरी निसर्गाशी चांगला परिचित आहे. या जवळिकी-मुळे आदिवासींना आजूबाजूच्या वाता-वरणातून आपली शारीरिक शक्ती प्राप्त झाली आहे. अडचणींवर मात करण्याची समयोचित दृष्टी या भागाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण परिस्थितीनेच त्याला दिली आहे.

दऱ्याखोऱ्यांतील दुर्गम भागांतील आदि-वासी जीवन अतिशय खडतर आहे. त्यांचा झगडा खरतर अस्तित्वासाठीच चाललेला असतो. सुरुवातीच्या काळात निसर्गात

मिळेल त्या स्वरूपाच्या खाद्यान्नावर गुजराण करणाऱ्या या आदिम जमाती-मध्ये आजही त्यांनी स्वतः बनविलेल्या अशा फार थोड्या वस्तू आहेत. मूलतः त्यांच्या गरजा अत्यंत कमी आहेत. त्यामुळे निसर्गतःच आदिवासी अंतर्मुख आणि अल्पसंतुष्ट आहे. दऱ्याखोऱ्यांतील दाट जंगलातील तो जे 'जिणे' जगतो, त्यामुळेच तो काटक, सहनशील आणि स्वतंत्र प्रवृत्तीचा बनला. दऱ्याखोऱ्यांनी त्याला फक्त अडचणीच दिल्यात असे नाही तर त्यांनी त्याला संरक्षणाची साधने दिलीत. नैसर्गिक आक्रमणापासून बचाव करण्यासाठीच दऱ्याखोऱ्यांनी आदिवासींना आपल्या कुशीत लपवून त्यांना सुरक्षित निवारा दिला. या सान्याचा त्यांच्या जीवनावर आणि जीवन जगण्याच्या रहाटी-वर अपरिहार्य परिणाम झाला आहे.

संस्कृतीचे जतन

महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनांमुळे आदिवासींचा आर्थिक विकास घडत आहे. आर्थिक विकासाबरोबर त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात बदल घडणे अप-रिहार्य आहे. आदिवासींचे सांस्कृतिक जीवन दर्शविणाऱ्या अनेक गोष्टी जतन करण्याचे कार्य शासनाच्या वतीने करण्यात येते. राज्य पातळीवर शासनाने आदिवासींच्या वस्तूंचे समृद्ध संग्रहालय उभे केले आहे. आदिवासींची लोकगीते, लोककथा गोळा करण्याचे व त्यांचे ध्वनिमुद्रण करण्याचे व विविध जमातींचे वैशिष्ट्य पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करून जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवि-ण्याचे कार्य आदिवासी विकास विभागा-मार्फत केले जाते. आदिवासींच्या लोककला, त्यांची लोकनृत्ये हा त्यांच्या संस्कृतीचा ठेवा आहे. तो जतन करण्याच्या दृष्टीने व त्यात वाढ करण्याच्या दृष्टीने संस्थेने निरनिराळे उपक्रम आखलेले आहेत. त्यात आदिवासींच्या लोकनृत्यांचे विविध कार्यक्रम आयोजित करणे, आदिवासींच्या हस्तकलेच्या

व चित्रकलेच्या स्पर्धा घेणे, आदिवासी संस्कृती दर्शनासाठी लघुचित्रपटाची निर्मिती करणे आणि आदिवासींचे वाङ्मय प्रकाशित करणे, आदिवासींचे जनजागरण करणे, त्यांच्यातील उत्तम कलाकारांना प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश आहे.

आदिवासींनी निर्माण केलेल्या वस्तूंच्या माध्यमातून आदिवासी कलेचा शोध घ्यावा लागतो. दैनंदिन उपयोगासाठी त्यांनी बन-विलेल्या अनेक वस्तूंमध्ये कलाकुसर असते म्हणून त्यांच्या कलेला जनकल्याणी किंवा उपयुक्ततावादी कला असे म्हटले जाते. आदिवासी सदोदित एकाच प्रकारची वस्तू बनवीत नाही. त्याला गरज असेल तेव्हा तो त्याच्या गरजेनुसार आवश्यक त्या वस्तू बनवितो. अशा वेळी त्याच्या दृष्टीने कला-त्मकता गौण असते. वस्तूंचा उपयोग महत्वाचा असतो. प्रसंगाप्रमाणे आदिवासी कलाकार त्या वस्तूत सौंदर्य आणि सौंदर्या-नुभव यांचा सुरेख संगम करत असतो. त्यातून त्याची जाणीव आकार घेते आणि कला जन्माला येते.

साधेपणा, सौंदर्य, निर्मळपणा, ही आदि-वासी कलेची वैशिष्ट्ये आहेत. आदिवासींचा जीवनविषयक दृष्टिकोण अगदी सरळ असल्याने त्यांची कला साधी व वालबोध असणे स्वाभाविक आहे. त्यांची दृष्टी निष्पाप, प्रांजळ व पापभीरू असते. आदि-वासींना क्षणाक्षणाला निसर्गसान्निध्य लाभते. त्यामुळे निसर्गाशी होणारा त्यांचा अबोल सुसंवाद, निसर्गाचे सुंदर आकार त्यांना प्रेरणा देतात. आदिवासी कलेत एक प्रकारचा मोकळेपणा आहे. म्हणून त्या कलेत जाणवणारी निरागसता स्वाभाविक आणि खरी वाटते. आदिवासी कलाकार सर्व-व्यापी निसर्गाच्या जाणिवा त्यांच्या कलेतून प्रसृत करीत असतो. त्यामुळे आदिवासी कलेची साचेबंद चौकट आखता येत नाही, परंतु त्याच्या कलावस्तूंचा अभ्यास करताना त्यांच्या धार्मिक श्रद्धा, परंपरा, देवदेवत

वाद्ये, संगीत, नृत्ये, लोककवने, गाणी इत्यादींच्या संदर्भाशिवाय त्यांच्या कलेचे रसग्रहण करता येत नाही.

आदिवासी कलाकार गरजेप्रमाणे बांबूपासून टोपल्या व बांबूच्या वस्तू बनवितो. निसर्गसाधनांतून निरनिराळी वाद्ये बनवितो. लग्नसमारंभात, सणासुदीला आकर्षक पेहराव करतो. मोठ्या हौसेने आणि मनभरल्या आनंदाने हलत-डुलत नृत्य करतो. भिंतीवर जीवनाभूतीची चित्रे काढतो. लाकडावर कोरीव काम करतो. लग्नखांब कोरतो. मुखवटे तयार करतो. रोजच्या वापराच्या वस्तू बनवितो. हे सारे करताना त्याचा आनंद व हौस भरभरून ओसंडत असते. त्याच्या दारिद्र्याची, अज्ञानाची खंत अपवादानेही त्याच्या चेहऱ्यावर दिसत नाही. तसेच त्यांच्यात कलानिर्मितीचा अहंभावही कुठे जाणवत नाही.

‘आदिवासी संस्कृती’ ही प्राचीन मानव आणि आधुनिक सुधारणा या प्रगतीच्या इतिहासातील महत्त्वाचा दुवा आहे. आजच्या सुखी जीवन जगणाऱ्या मानवाचा पूर्वज याच मार्गाने आलेला आहे. जीवन जगण्याच्या या पद्धतीतूनच आजच्या सुधारणांचा पाया घातला गेला आहे. सर्वसामान्य माणसाला मानव आणि त्याच्या विविध पद्धती समजून घेण्याची नेहमीच जिज्ञासा असते. म्हणून आज अस्तित्वात असलेल्या या अगदी प्राथमिक अवस्थांपासून सुधारणाकडे झुकू पाहणाऱ्या निरनिराळ्या जीवनपद्धती आणि परंपरागत चालत आलेल्या कलापद्धती समजावून घेणे महत्त्वाचे आहे.

आदिवासींच्या पारंपरिक कलेत, आदिवासी चित्रकला, दागदागिने, धातूच्या मूर्ती आणि कुलाचाराचे संकेत तसेच वारली चित्रकलेतील मानवी आणि प्राण्यांचे आकार, वृक्ष-वेलींची नक्षी याचा समावेश होतो. ही कला प्राचीन गुंफामध्ये दिसते. दागदागिन्यांचे कित्येक घाट व घडण अजिंठा-वेरूळ व इतर पुरातन मंदिरांच्या शिल्प व चित्रकलेत कोरलेल्या दागदागिन्यांसारखीच आहे. धातूच्या मूर्तींच्या शैली इसवी सनपूर्व तिसरे शतक ते इसवी सनाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या शतकातील गुप्त-मौर्य काळातल्यासारखी वाटते. आणि कुलाचार म्हणून आलेले संकेत असीरियन, सुमेरियन संस्कृतिसदृश वाटतात.

आदिवासी हस्तकला ही त्यांच्या गरजेनुसार पारंपरिक शैलीत चालत आलेली कला आहे. त्यामुळे आदिवासी हस्तकलेत आदिवासी जीवनाचे प्रतिबिंब दिसते. पारंपरिकता हा त्यांच्या शैलीचा मोठा गुण. त्यामुळे त्यांच्या हस्तकलांतून वेगळ्या सौंदर्याची जाणीव व एक अनोखा आनंद मिळतो. सतत निसर्गसान्निध्यात राहणाऱ्या या माणसांना सौंदर्याची जाण निश्चित आहे. त्यामुळे त्यांच्या जीवनव्यापी कलेत त्यांच्या सौंदर्याच्या कल्पना साकार झालेल्या दिसतात. रोजच्या वापरातील वस्तुपेक्षा त्यांच्या आवडीची वाद्ये व त्यांनी निर्माण केलेली सौंदर्यवर्धनाची साधने जास्त कलात्मक व आकर्षक असतात. ज्या वस्तूत त्यांना आनंद मिळतो त्या वस्तूची आवड आणि तिचे आकर्षण हीच मूलतः आदिवासी हस्तकलेला जन्मदायी प्रेरणा आहे. त्यामुळेच त्यांच्या पारंपरिक शैलीत बदलही घडत आहेत. आदिवासी समाज अनुकरणशील आहे. हे अनुकरण याच्या पारंपरिकतेला धरून होत असते. सौंदर्याच्या कल्पना व श्रद्धा यांच्या चौकटीत राहून आसपासच्या साधनसामग्रीचा वापर करून, रोजच्या घरगुती उपयोगाच्या साहित्याचा उपयोग करून कलाकौशल्याचे दर्शन घडविणाऱ्या वस्तू आदिवासी तयार करीत असतात. उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास मृताच्या स्मरणार्थ उभारावयाच्या “शिणोली” चे देता येईल. “शिणोली” किंवा “खंबा” ही लाकडी कोरीव कामाचा अप्रतिम नमुना असतो. या खांब्याचा आकार, उंची आणि त्यावरील नक्षीकाम मृताच्या सामाजिक प्रतिष्ठेनुसार असते. मृताचे देव म्हणजे पितर म्हणून तयार करावयाच्या ‘वाघ्या’, ‘वीर’ व ‘सुपली’ वगैरे पितरांच्या प्रतिमा देवीच्या पूजेची ‘झांगळी’, वारल्यांचा ‘तारपा’, भिल्लांची लग्नवाशिगाची टोली, माडिया गोंडाचा ‘मुंडा’, ‘माता’, ‘देवीचे घोडे’, ‘बडादेवाची पालखी’, ‘मरियाम’, ‘तेलरिन’, ‘कनसरी’ व ‘बहिरम’ देवांच्या मूर्ती, ‘सूर्य देव’ ‘चंद्रदेवांचे मुखवटे’ इत्यादी कलावस्तूत त्यांच्या कलाकौशल्याची झलक दिसते. ‘मुंडा’ म्हणजे लग्नातील मध्यवर्ती कोरीव नक्षीदार लाकडी खांब. या खांबावर आदिवासी हस्तकलेचा सुंदर, आविष्कार पाहवयास मिळतो.

सभोवतालच्या परिसरातून उपलब्ध होणाऱ्या साधनांमधून आदिवासी हस्तकलेच्या वस्तू निर्माण करतात. निर्मिति-

कौशल्य, वस्तूंचा रेखीवपणा व हस्तकलेचे प्रकार यानुसार त्यांच्या हस्तकलेचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

आदिवासी नृत्ये

‘आदिवासी नृत्ये’ ही त्यांची पारंपरिक कला आहे. महाराष्ट्रामध्ये आदिवासींनी ही कला जिवंत ठेवली आहे. दिवसभराच्या कावाडकष्टानंतर संध्याकाळी सार्वजनिक करमणूकीचे साधन म्हणून व सण-समारंभास आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी लोकनृत्ये केली जातात. आदिवासी लोकनृत्यात स्त्री-पुरुष सहभागी होतात. जे सहभागी होत नाहीत ते नृत्याचा आनंद लुटतात. अशा प्रकारे सर्वांना आनंद देऊन एकत्रित आणणारी ही आदिवासी नृत्ये त्यांच्या संस्कृतीचे महत्त्वाचे अंग आहे. आदिवासी लोक नृत्यासाठी स्वतः वाद्ये तयार करतात. त्यांच्या परिसरात उपलब्ध होणाऱ्या साधनांचा उपयोग करून ते आपली वाजे बनवितात. उदा. तारपा, ढोल, झांगळी, पावरी, टिमकी, सूर इत्यादी. काही नृत्यात मुखवटे नाचविले जातात. भवाडा हे मुखवट्यांचे नृत्यनाट्य आहे. आदिवासींचा भवाडा सामुदायिक असतो. त्यासाठी लागणारे वेगवेगळ्या प्रकारचे मुखवटे कागदाच्या लगद्यापासून किंवा लाकडावर कोरून तयार करतात. मुखवट्याला रंग देण्याचे काम ते स्वतः करतात. मुखवटे परंपरेने बाळगलेले असतात. या मुखवट्यावर केलेली कलाकुसर आणि मुखवट्याचा आकार, आदिवासी कलेचे एक अप्रतिम रूप आहे. आदिवासी लोक देवदेवतांचे मुखवटे देखील दगडावर, लाकडावर किंवा धातूवर कोरतात. धातूवर काढण्यात आलेली देवदेवतांची प्रतीके ही ओतीव काम करून केलेली असतात. निरनिराळ्या देवदेवतांचे आकार, रूपे पाहता आदिवासी कला ही सर्वांना मोहून टाकते. देवदेवतांच्या शिल्पामध्ये वाघ्या, वाघदेव, वीर, शिणोली, बहिरम, कणसरी, माता, घोड्यावरील देव इत्यादींचा समावेश होतो.

दागदागिने व शृंगारसाधने (मण्यांच्या माळा, फण्या वगैरे)

आदिवासींचे वेगळेपण त्यांच्या दागिन्यांतून दिसते. आदिवासींचे दागिने साध्या धातूचे, काचेचे, मण्यांचे असतात. दागिने घालण्याची आदिवासी स्त्रियांना फार हौस

असते. गळा, नाक, कान, हात, पाय. डोके सर्वच ठिकाणी दागिने घालण्याची होस त्यांना असते. आदिवासींच्या दागित्यांत कोरकू स्त्रियांचा छत्री गजरा, माडिया गोंड स्त्रियांच्या मण्यांच्या माळा, काळमुथा, हसल्या, पाटल्या, मुंदी (अंगठी), किडी (पायातील एक दागिना), कर्णफुले, डोकसाखळी, हिसाडी (लाकडी फणी), डुमे, गोपींग डुमे इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. आदिवासींचे हे दागिने घुटका (ओतीव) पद्धतीने केले जातात. या दागित्यांचा घाट प्राचीन शिल्पात कोरलेल्या दागित्यांसारखा असतो. स्त्रियांच्या सौंदर्यात भर घालणारी दुसरी पद्धत म्हणजे गोंदण. शरीरसौंदर्यात गोंदणकामाचे विशेष महत्त्व आहे. गोंदून घेण्यात आदिवासींच्या काही धार्मिक श्रद्धाही आढळतात. त्यात अनेक आकाराच्या प्रतिमा गोंदलेल्या असतात. देवदेवता, निसर्गचित्रे यांचाही गोंदणात समावेश असतो.

आदिवासी चित्रकला

आदिवासी डोंगर दऱ्याखोऱ्यात राहत असले तरी त्यांच्यामध्ये चित्रकलेची आवड असते. बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात इत्यादी राज्यांतील आदिवासी भिंतीवरील चित्रे काढण्यात तरबेज आहेत. बिहारमधील संताळ, ओरिसामधील सावरा, मध्यप्रदेशामधील गोंड, परधान, महाराष्ट्रातील परधान, वारली जमातीचे कलाकार भिंतीवर उत्तम चित्रे काढतात. चित्रांचे विषय सभोवतालचा निसर्ग व जगत असलेले जीवनपद्धतीचे अनुभव चित्रांकित केलेले असतात. चित्रकलेत सांकेतिकता अधिक असते. त्यांच्या चित्रकलेत चित्राचे मूळ आकार (फॉर्म्स) सहजपणे दिसतात. महाराष्ट्रातील वारली आदिवासींनी विकसित केलेली त्यांची भिंतीवरील चित्रकला आता जगविख्यात झालेली आहे. काही वारली चित्रकार इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स, इत्यादी पाश्चिमात्य देशांत जाऊन त्यांच्या कलेची प्रदर्शने त्यांनी जगप्रसिद्ध चित्रकलातज्ज्ञांसमोर मांडलेली आहेत. लग्नातला चौक भरण्यापासून सुरू झालेली वारल्यांची ही चित्रकला भिंतीवरून

गोणपाटावर व गोणपाटावरून आता ती कागदावर चित्रित होऊ लागली आहे. वारली चित्रात प्रामुख्याने तांदळाच्या शुभ्र पिठाने रंग दिलेला असतो. पांढऱ्या रंगा-शिवाय अन्य रंग सहसा वापरले जात नाहीत. इतर रंग वापरावयाचे असल्यास गडद निळा, तांबडा, काळा, पिवळा, इ. रंगांचा वारली लोक उपयोग करतात. रंगीत मातीचा उपयोग भिंतीवरील चित्रे रंगविण्यासाठी केला जातो. वारली चित्रात वारली संस्कृती, महालक्ष्मी, भातशेती, लग्नसोहळे, देवदेवतांची पूजा, लग्न, वऱ्हाड आणि निसर्गात आढळणाऱ्या सजीव-निर्जीव वस्तू यांचा कल्पकतेने उपयोग केलेला असतो.

आदिवासी वाद्ये

संगीत नृत्य हा आदिवासींचा जिव्हाळ्याचा विषय आहे. ही कला आदिवासींच्या श्वासोच्छ्वासात धुमट असते. जीवनातील आनंदाचे ते संगीत नृत्य एक साधन आढळते. संगीत नृत्याचा आनंद मिळविण्यासाठी आदिवासी स्वतःची वाद्ये बनवितात. त्यामध्ये सुशिरे वाद्ये (बासरी, तूम, सूर, तारपा, पावरी, बीरी), तंतुवाद्ये (एकतारी, तंतुणे, झांगळी, हिराबाई किंगरी, राजजेगी बाणा), अवनद्ध वाद्ये (ढोलकी, नगरा, टिमकी, ढोल, डफ), घनवाद्ये (टाळ, चिपळ्या, किल्लेतोडा, भांगसर, डेरा, टापली) इत्यादींचा समावेश असतो. आदिवासी लोक त्यांची वाद्ये बनविण्यासाठी बांबू, दूधीभोपळा, थाळ्या, पट्याचे डबे, बैलाचे घंगरचाळ, मोरपिसे, झाडांच्या बिया, प्राण्याची कातडी इत्यादींचा वापर करतात.

लाकडी कोरीव काम

लाकडी कोरीव काम हे आदिवासी कोरीव कामाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल. लाकडावरील देवदेवतांच्या मूर्ती कोरणे, पारंपरिक उपयोगाची भांडी, आयुधे तयार करणे, तसेच लाकडावर निरनिराळ्या प्राण्यांची चित्रे कोरणे, हे आदिवासींच्या विशेष आवडीचे काम आहे. लाकडावरील

कोरीव काम, देवदेवतांच्या प्रतिमा, भवाड्यांचे मुखवटे, केसात वापरावयाच्या फण्या, तंबाखूच्या डब्या, लग्नातील मुंडा (खांब), मृताची शिणोली, मातीचे घोडे यावर केलेली कलाकुसर विलोभनीय असते

बांबूकाम

बांबूपासून निरनिराळ्या वस्तू तयार करणे हा आदिवासींचा आवडीचा व्यवसाय आहे. बांबूकाम ही आदिवासी हस्तकला देखील आहे. बांबूपासून हे लोक टोपल्या, जिरोळी, डाली, छलगे, साकुरी, हेटेसाकुरी इत्यादी प्रकारच्या टोपल्या बनवितात. बांबूकामामध्ये सपाट गुंफण, गोलाकार गुंफण या पद्धतीचा आदिवासी लोक अधिक वापर करतात. त्याच्यामध्ये दोन अगर जास्त पट्ट्यांचे विण, ताणा, बाणाच्या ३/४ पट्ट्यास एकसारखे गुंफण, बाणाच्या २ पट्ट्या घेऊन ताणावर गुंफण, ताणाच्या पट्ट्या तिरकस ठेवणे. इत्यादी पद्धतीचा उपयोग करून वस्तू आकर्षक बनविल्या जातात. बांबूचा वापर घरांच्या भिंतीसाठी, खाटा बनविण्यासाठी, चट्या बनविण्यासाठी, पक्ष्यांचे पिजरे बनविण्यासाठी, पक्षी, मासे पकडण्याची साधने, धान्य साठविणे, पाट्या, टोपल्या बनविण्यासाठी केला जातो.

असे हे आदिवासी कलाविश्व विविधतेने नटलेले, क्षणाक्षणाला कलेचा आविष्कार घडविणारे आढळून येते.

महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या या कलागणांचा विकास करण्यासाठी पावले उचललेली आहेत. वारली चित्रकला स्पर्धा, लाकडावर कोरीव काम करणाऱ्या कलावंतांना मदतीचा हात, बांबूकामासाठी उत्तेजन इत्यादी योजना शासनाने हाती घेतल्या आहेत. आदिवासींचा संस्कृतीचा हा वारसा भारतीय संस्कृतीचा एक ठेवाच म्हणावा लागेल. भारतीय संस्कृतीही विविधतेने नटलेली आहे. त्यात आदिवासी संस्कृती म्हणजे भारतीय संस्कृतीच्या शिरकमळात घातलेले मोरपीसच म्हणावे लागेल.

○ ○ ○

अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे तपासणी

शं. वि. देशमुख,
संशोधन अधिकारी,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे १.

अनुसूचित जमातीचे अर्थात आदिवासी असल्याबद्दलचा अनेक लोक दावा करतात व तशी जाति-जमातीची प्रमाणपत्रे मिळवितात. केंद्र व राज्य शासनाकडे जातीची खोटी प्रमाणपत्रे घेत असल्याच्या अनेक तक्रारी आल्या आहेत आणि येत आहेत. त्यामुळे खऱ्या आदिवासींना सवलतीपासून वंचित राहावे लागते. महाराष्ट्रात लोकसेवा आयोगामार्फत मिळणाऱ्या नोकऱ्या, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीच्या नावावर मिळणारे प्रवेश, शासनाच्या विविध खात्यांत राखीव जागांवर मिळणाऱ्या नोकऱ्या व बढत्या यासाठी जातीची खोटी प्रमाणपत्रे मिळविली जात असल्याच्याही अनेक तक्रारी आहेत. या गैरप्रकाराला आळा घालण्यासाठी व अशी प्रमाणपत्रे तपासण्यासाठी शासनाने “अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीची” स्थापना केली आहे.

अनुसूचित जमातीच्या नावांवर जातीची खोटी प्रमाणपत्रे कशी मिळविली जातात, जातीच्या प्रमाणपत्राची अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडून तपासणी कोणत्या प्रकारे होते, त्याबद्दलची प्रशासकीय कार्यप्रणाली कशी आहे, इत्यादीबाबत संक्षिप्त माहिती सर्वांना व्हावी हा या लेखाचा उद्देश आहे.

भारतीय घटनेच्या अनुच्छेद क्र. ३४२ प्रमाणे अनुसूचित जमातीची यादी मा. राष्ट्रपती यांचे आदेशानुसार प्रस्तुत केली जाते. भारतीय घटना अंमलात आल्यानंतर अशा प्रकारची अनुसूचित जमातीची यादी सर्वप्रथम १९५० मध्ये प्रस्तुत करण्यात आली. घटनेच्या अनुच्छेद ३४२ अन्वये संसदेला कायद्याद्वारे कोणतीही जनजाती किंवा जनजाती समाज अथवा कोणतीही जनजाती किंवा जनजाती यांचा भाग किंवा त्यातील गट घटनेच्या अनुच्छेद ३४२ खंड (१) अन्वये राष्ट्रपतींनी काढलेल्या अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जनजातीच्या सूचीत समाविष्ट करता येईल,

किंवा तीमधून वगळता येईल. पण उक्त तरतुदीनुसार काढलेल्या अधिसूचनेत नंतरच्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे पूर्वोक्तानुसार असेल त्याहून अन्यथा फरक केला जाणार नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनुसूचित जाती/जमाती अथवा विमुक्त जाती व मागासवर्गीय अशा गट निर्देशक संज्ञा नव्हत्या. तरीसुद्धा मागासवर्गीयांकरिता विशेष सवलती दिलेल्या होत्या की, जेणेकरून मागासवर्गीय समाज हा आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक बाबतीत इतर समाजांबरोबर येऊ शकेल. अशा प्रकारच्या सवलतींना प्रथम वैधानिक स्वरूप १९३५ च्या कायद्यान्वये दिले गेले होते. त्या वेळी मागासवर्गीयांचे पुढीलप्रमाणे तीन गटांत वर्गीकरण करण्यात आलेले होते. —

(अ) “दलित वर्ग” (Depressed Class) यात पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य वर्गाचा समावेश होता.

(ब) “प्राचीन व वन्य जमाती” हे लोक फार मोठ्या प्रमाणात जंगलात वास्तव्य करून आहेत.

(क) “इतर मागासवर्गीय” यांच्यामध्ये भटक्या व इतर मागासवर्गीय जमातींचा समावेश होता. या जाति-जमातींविषयी विशेष काळजी घेणे आवश्यक होते.

त्यानंतर १९४२ मध्ये वरील वर्गीकरण बदलून परिशिष्ट “अ” व “ब” अनुक्रमे अंतःस्थितीत (Intermediate) आणि “मागासलेला” (Backward) असे वर्गीकरण करण्यात आले. भारतीय घटना अंमलात आल्यानंतर, अनुच्छेद ३४२ अन्वये जे परिशिष्ट प्रस्तुत करण्यात आले, त्या परिशिष्टामध्ये नमूद केलेल्या जमातींना अनुसूचित जमाती अशा मंज्ञा प्राप्त झाल्या.

अनुसूचित जमाती यादी वनविज्ञाना केंद्र शासनाने काही निष ठरविले ते.

यासंबंधीचे पुढील चार निकष महत्त्वाचे ठरविलेले आहेत. —

- (१) प्राचीन लक्षणे (Primitive traits).
- (२) भिन्न संस्कृती (Distinct culture).
- (३) भौगोलिक अलगतता (Geographical isolation)
- (४) संपर्काचा अभाव व सर्वसाधारण मागासलेपणा. (Shyness in contact and backwardness).

वरील निकष लक्षात घेऊन काही जमातींची यादी घटनेतील अनुच्छेद ३४२ ला अनुसरून प्रस्तुत करण्यात आली आहे. या तरतुदीनुसार ज्या जमाती यादीत समाविष्ट आहेत त्यांना अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes) असे म्हटले जाते. या जमातींच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी विशेष सोयीसवलती, शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक देण्यात आल्या आहेत.

अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्रे व ती देताना ध्यावयाची दक्षता

अनुसूचित जमातीच्या विकासासाठी व कल्याणासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून निरनिराळ्या योजना राबविल्या जात आहेत. तसेच भारतीय संविधानानेही त्यांना काही खास सवलती आणि हक्क दिले आहेत. या सर्व योजनांचा व सवलतींचा उद्देश अनुसूचित जमातीचा सर्वांगीण विकास व्हावा हा आहे. ह्या जमाती शेकडो वर्षे विशिष्ट भौगोलिक, सामाजिक परिस्थितीत राहिल्याने त्या निष्कण्ट प्रतीचे जीवन जगत्यात. त्यांचा जलद गतीने विकास झाला पाहिजे याबाबत कोणाचेही दुमत असण्याचे कारण नाही. पण प्रश्न निर्माण होतो तो असा की, ज्या सोयी-सवलती घटनेने दिल्या आहेत, त्या खरोखर खऱ्या आदिवासींना मिळतात

काय? की त्यांच्या नावावर दुसरेच नकली आदिवासी या सवलतीचा लाभ मिळवून खरा आदिवासी मात्र सोयी-सवलतीपासून वंचित राहतो.

अनुसूचित जमातीकरिता देण्यात आलेल्या विशेष सवलती ह्या नकली किंवा गैर आदिवासीकडून लुबाडल्या जातात. अशा प्रकारच्या अनेक तक्रारी केंद्र व राज्य शासनाकडे वेळोवेळी करण्यात येतात. ह्या सोयी-सवलती प्राप्त करून घेण्याकरिता अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तीला, ती व्यक्ती अनुसूचित जमातीची असल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र सक्षम अधिकाऱ्याकडून घ्यावे लागते. म्हणजे थोडक्यात अनुसूचित जमातीच्या सवलती उपभोगण्यासाठी सक्षम अधिकाऱ्याने दिलेल्या जातीच्या प्रमाणपत्राची जरूरी असते. त्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती सवलतीला पात्र ठरू शकत नाही. ही बाब लक्षात घेऊन केंद्र व राज्य शासनाने या संबंधात वेळोवेळी सतर्कतेच्या आणि धोक्याच्या सूचना संबंधित सक्षम अधिकाऱ्यांना दिल्या आहेत की, जेणेकरून जाती अथवा जमातीचे प्रमाणपत्र हे त्या जाति-जमातीच्या असलेल्या लोकांनाच मिळेल व इतरांना ते मिळणार नाही. अशा सूचना १९५३, १९७५ १९७९, १९८० व १९८५ सालांत विस्ताराने दिलेल्या आहेत. यामध्ये अनुसूचित जाति-जमातीचे प्रमाणपत्र देतेवेळी कोणती दक्षता घ्यावयाची या सूचना तर दिल्या गेल्याच, त्याव्यतिरिक्त सक्षम अधिकाऱ्यांनी सतर्क राहावे व त्यांच्याकडून बिगर आदिवासींना आदिवासी असल्याबद्दलची प्रमाणपत्रे मिळू नयेत या उद्देशाने अशाही सूचना देण्यात आल्या आहेत की, अशा प्रकारे जातीची प्रमाणपत्रे दिली गेली तर संबंधित सक्षम अधिकाऱ्यांवर भारतीय दंडसंहितेनुसार कार्यवाही केली जाईल. याव्यतिरिक्त त्यांना लागू असलेल्या सेवा नियमांतर्गत शिस्त-भंगाची कार्यवाहीसुद्धा केली जाईल. असे असूनसुद्धा नकली व गैर आदिवासींना अशी प्रमाणपत्रे मिळण्याचे प्रमाण कमी न होता वाढलेले दिसते. साहजिकच, त्यामुळे केंद्र व राज्य शासनाकडे यासंबंधी येणाऱ्या तक्रारींची संख्या वाढत राहिली आहे.

सुधारित पद्धत ठरविण्याकरिता श्रीनिवासन समितीची नियुक्ती

गैर आदिवासींना आदिवासी असल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र मिळू नये, त्यासाठी जाती प्रमाणपत्र देण्याच्या पद्धतीत सुधारणा करणे

आवश्यक होते व तसे केले तरच खऱ्या आदिवासींना संरक्षण मिळू शकेल या उद्देशाने राज्य शासनाने, निर्णय दिनांक २५ जुलै १९८० अन्वये श्री. के. बी. श्रीनिवासन, सचिव (ऊर्जा) यांच्या अध्यक्षतेखाली आणखी पाच सभासदांचा समावेश करून एका समितीची स्थापना केली. या समितीची निर्मिती होण्यापूर्वी संचालक, समाज कल्याण, यांचेकडून यासंबंधी सर्वेक्षण करण्यात आले व त्या सर्वेक्षणात असे निदर्शनास आले होते की, जमातीची अशी खोटी प्रमाणपत्रे मिळवण्याचे प्रमाण ६० प्रतिशत एवढे आहे. हे सर्वेक्षण, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयांत अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश मिळविलेल्या विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित होते.

शासनाने निर्माण केलेल्या श्रीनिवासन समितीचे मुख्य काम अनुसूचित जमातीची प्रमाणपत्र देण्यासंबंधी अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा व प्रणालीचा सखोल अभ्यास करून त्यामध्ये कोणत्या सुधारणा करणे व सुधारित कोणती पद्धती व प्रणाली अंगीकारावी की जेणेकरून गैर आदिवासींना ते अनुसूचित जमातीचे असल्याबद्दलची प्रमाणपत्रे मिळणार नाहीत. या समितीने आपला अहवाल शासनास सादर केला व शासनाने त्या अहवालातील शिफारशी स्वीकारून त्या शासन निर्णय दिनांक २९ ऑक्टोबर १९८० अन्वये प्रसूत केल्या. या निर्णयामध्ये एक सूचना अशी होती की, वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तात्पुरता प्रवेश द्यावा व त्यानंतर त्याच्या जमातीची प्रमाणपत्रे उपसंचालक, समाज कल्याण यांनी तपासावीत. दिनांक २९ ऑक्टोबर १९८० चा हा शासन निर्णय क्रान्तिकारक ठरला. खऱ्या आदिवासींनी या निर्णयाला पूर्ण पाठिंबा दिला तर खोटेचांनी मात्र या निर्णयाचा कडाडून विरोध केला. शासनाची भूमिका या बाबतीत भक्कम व आदिवासींच्या बाजूने राहिल्याने या शासन निर्णयातील तरतुदींचा आज वापर करण्यात येत आहे.

मागास वर्गीयांकरिता तपासणी समितीची निर्मिती

या कामास आणखी सुसूत्रता यावी व शक्यतो पळवाट राहू नये या उद्देशाने

शासनाने निर्णय दिनांक २४ फेब्रुवारी १९८१ अन्वये एक जाति-जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती निर्माण केली. त्या समितीत (१) संचालक, समाज कल्याण; (२) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे; (३) उपसंचालक, समाज कल्याण यांचा समावेश होता. ही समिती मागासवर्गीयांत येणाऱ्या सर्व जाति-जमातीकरिता होती. या समितीचे कार्यक्षेत्र, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग यांचे मार्फत मागासवर्गीयांकरिता राखीव असलेल्या जागेवर निवड झालेल्या उमेदवारांपुरते व वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित होते. या समितीने अंगीकारलेल्या पद्धतीनुसार या उमेदवारांना मुलाखतीसाठी बोलाविले जाई व त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर त्यांच्या जाति-जमातीसंबंधी निर्णय सेवाविषयक प्रकरणात, त्यांच्या विभागाला व शैक्षणिक प्रकरणात संबंधित महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांना कळविला जाईल. हे असे करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्या वेळच्या तरतुदीनुसार संबंधित उमेदवारास प्रथम तात्पुरती नेमणूक दिली जात असे. तसेच संबंधित विद्यार्थ्याला महाविद्यालयात तात्पुरता प्रवेश दिला जात असे

उच्च अधिकारक्षम समितीची निर्मिती

उपरोक्त कार्यवाही करूनही जाति-जमातीच्या खोट्या प्रमाणपत्राचे प्रमाण कमी झाले नाही व अपेक्षित तो परिणाम साधता आला नाही. यावर आणखी कोणता प्रभावी उपाय करता येईल या दृष्टिकोणातून मंत्रिमहोदय, आदिवासी विकास यांच्या अध्यक्षतेखाली शासन निर्णय दिनांक १८ मार्च १९८३ अन्वये एक "सक्षम समिती" (High Power Caste Committee) निर्माण करण्यात आली. या समितीची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती :-

(१) जाति-जमातीच्या प्रमाणपत्राच्या तपासणीकरिता प्रणाली ठरविणे की, जेणेकरून संबंधित उमेदवार हा खरा आदिवासी आहे की नाही हे ठरविता येईल.

(२) वेळोवेळी दिलेल्या सूचनांचे एकत्रीकरण करून त्यांचे नियमामध्ये रूपांतर करणे.

(३) आदिवासींची संस्कृती, चाली रीती, देवदेवता, भाषा, प्रदेश, इत्यादी

बाबी लक्षात घेऊन त्यासंबंधी मार्गदर्शक सूचना तयार करणे की, जेणेकरून आदिवासींच्या नावावर कोणकोणत्या गैर आदिवासी जाती फायदे घेतात हे ओळखता येईल व त्यामुळे जाती व जमातीमधील फरक जाती प्रमाणपत्र देणाऱ्या सक्षम अधिकाऱ्यांना सहज ओळखता येईल. येथे एक गोष्ट प्रकर्षाने नमूद करावी लागेल ती ही की, खोटी प्रमाणपत्रे मिळविणाऱ्या लोकांचे सर्वात जास्त प्रमाण नामसादृश्य असणाऱ्या जातींमध्ये आहे. नामसादृश्याचा फायदा घेऊन त्या जातीचे लोक अनुसूचित जमातीचे असल्याबद्दलचा दावा करतात व सक्षम अधिकाऱ्यांची दिशाभूल करून अगर अन्य मार्गांनी अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र मिळवितात.

सक्षम जाती समितीने (High Power Caste Committee) केलेल्या शिफारशीनुसार, अनुसूचित जमातीसंबंधीची प्रकरणे तपासण्याकरिता शासन निर्णय, दिनांक २३ जानेवारी १९८५ अन्वये "स्वतंत्र तपासणी समिती" निर्माण करण्यात आली आहे. तसेच शासन निर्णय २४ एप्रिल १९८५ अन्वये जाति-जमाती प्रमाणपत्र देणाऱ्या सक्षम असलेल्या अधिकाऱ्याकरिता जाति-जमातीच्या जाति-वैशिष्ट्याबाबत व साधर्म्याबाबत मार्गदर्शक सूचना प्रसूत करण्यात आल्या.

फक्त अनुसूचित जमातीकरिता निर्माण करण्यात आलेली तपासणी समिती कार्य व पद्धती.

शासन निर्णय, दिनांक २३ जानेवारी १९८५ अन्वये निर्माण करण्यात आलेल्या तपासणी समितीचे कार्य पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) जे विद्यार्थी शैक्षणिक संस्थांमध्ये अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश घेऊ इच्छितात, अशांच्या जाती प्रमाणपत्राची तपासणी करणे.

(२) महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग अथवा तत्सम निवड मंडळाकडून अनुसूचित जमातीकरिता नोकरीत राखीव असलेल्या जागांवर नेमणुकीबाबत दावा करणाऱ्या उमेदवाराचे जातिप्रमाणपत्र तपासणे.

(३) संबंधित विभागाने अथवा कार्यालयाने नोकरीत असलेल्या सेवका-विषयी तक्रार केल्यास अथवा त्याच्या जातीचा दावा तपासण्यासंबंधी विनंती केल्यास, अशांची जाती प्रमाणपत्रे तपासणे.

(४) जमातीसंबंधीचे दावे तपासण्यास शासनाने सांगितल्यास अशी प्रकरणे तपासणे.

तपासणी समितीच्या कार्यक्षेत्र जरी वर दिल्याप्रमाणे प्रकरणे येत असली तरी आवश्यक ते अधिकारी व कर्मचारी वर्ग अद्याप उपलब्ध न झाल्यामुळे सध्या हे काम वैयक्तिक व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात अनुसूचित जमातीकरिता राखीव असलेल्या जागांवर प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुरते व महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत निवड झालेल्या उमेदवारांपुरते मर्यादित आहे. याशिवाय शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागाने पाठविलेल्या सेवाविषयक प्रकरणात समितीकडून जातीच्या दाव्याची व प्रमाणपत्राची तपासणी करण्यात येते. मनुष्यबळाअभावी सेवाविषयक प्रकरणाची तपासणी करण्यास बराच विलंब लागतो.

शासन निर्णय, दिनांक २३ जानेवारी १९८५ अन्वये निर्माण करण्यात आलेल्या तपासणी समितीची कार्यप्रणाली सारांशरूपाने पुढीलप्रमाणे आहे.

(१) जे विद्यार्थी १२ वी सायन्समध्ये शिकतात व अनुसूचित जमातीचे असल्याबद्दलचा दावा करतात, अशा विद्यार्थ्यांना जर वैयक्तिक/अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश घ्यायचा असेल तर त्यांना तपासणी समितीकडे त्यांच्या जमातीचा दावा तपासण्याकरिता अर्ज करावा लागतो. असे अर्ज करण्याविषयी वर्तमानपत्रे/रेडिओ/टेलिव्हिजन व संबंधित शैक्षणिक संस्थांकडे परिपत्रके पाठवून सूचना दिल्या जातात.

(२) सेवाविषयक प्रकरणांमध्ये जे उमेदवार अनुसूचित जमातीचा असल्याबद्दलचा दावा करतात, त्यांच्या मुलाखती महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत संबंधित उमेदवाराच्या जमाती प्रमाणपत्राच्या आधारे घेतल्या जातात व ज्या उमेदवारांची निवड होईल त्यांची नावे संबंधित विभागाकडे महाराष्ट्र

लोकसेवा आयोगाकडून पाठविली जातात. त्यानंतर संबंधित विभागाकडून अशी प्रकरणे जमातीचा दावा तपासण्याकरिता तपासणी समितीकडे पाठविली जातात.

(३) शैक्षणिक व सेवाविषयक प्रकरणे तपासणी समितीकडे प्राप्त झाल्यानंतर, तपासणी समितीकडून ती अलग-अलग पंजीबद्ध केला जातात व प्रत्येक प्रकरणाला पंजीक्रमांक दिला जातो. त्यानंतर प्रत्येक प्रकरणात प्राप्त झालेल्या कागदपत्रांची तपासणी केली जाते व या तपासणीनंतर संबंधितांना तपासणी समितीस आवश्यक असलेल्या कागदपत्रांची त्वरित पूर्तता करण्याविषयी लिहिले जाते.

(४) आवश्यक ती कागदपत्रे प्राप्त झाल्यानंतर प्रत्येक उमेदवाराला वैयक्तिक मुलाखतीकरिता व त्याचे म्हणणे ऐकून घेण्याकरिता बोलाविले जाते. विद्यार्थ्यांचे बाबतीत अशा मुलाखती विभागीय पातळीवर घेतल्या जातात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना पुणे येथे यावे लागत नाही. मुलाखतीच्या वेळी उमेदवाराचे आई-वडील अथवा पालकांना आणण्याविषयी प्रामुख्याने सांगितले जाते.

(५) मुलाखतीच्या वेळी संबंधित उमेदवाराला व त्याचे पालकाला त्याच्या कुटुंबाबाबत, नातेसंबंधाबाबत, माहिती विचारली जाते. त्यानंतर उमेदवाराचे म्हणणे तपासणी समिती ऐकते व लिहून घेते. ते पुन्हा उमेदवाराला व त्याचे पालकाला वाचन दाखविले जाते व त्यानंतर निवेदन उमेदवार व त्याचे पालक यांना ते मान्य झाल्यावर त्यांची त्यावर स्वाक्षरी घेतली जाते.

(६) उमेदवाराने दिलेल्या माहितीच्या आधारे शालेय, कौटुंबिक व गृहचौकशी केली जाते. वेळप्रसंगी नातेवाइकांचीही चौकशी केली जाते. हे सर्व झाल्यानंतर प्रत्येक प्रकरणावर समिती पूर्ण विचार करून निर्णय घेते.

(७) ज्या प्रकरणामध्ये निर्णय उमेदवाराविषयक असेल अशा सर्व प्रकरणामध्ये "बोलके आदेश" (Speaking Orders) दिले जातात. त्यात जमातीसंबंधीचा दावा नाकारण्यासंबंधीच्या विस्तृत चर्चा केलेली असते. तसेच अशा प्रकरणामध्ये

पतासणी समितीने दिलेला निर्णय मान्य नसल्यास त्यासाठी जी अपील करण्याची तरतूद आहे ती संबंधित उमेदवाराच्या नजरेस आणून दिली जाते. ज्या प्रकरणामध्ये जमातीसंबंधीचा दावा तपासणी समितीने ग्राह्य ठरविला असेल अशा प्रकरणामध्ये तपासणी समितीकडून उमेदवाराचे प्रमाणपत्र ग्राह्य असल्याबद्दलचे निराळे प्रमाणपत्र (Validity Certificate) दिले जाते.

निर्णय दिल्यानंतर तपासणी समितीस करावे लागणारे कार्य.

तपासणी समितीचे काम, जमातीचा दावा तपासून निर्णय दिला म्हणजे संपते असे नाही. ज्या प्रकरणामध्ये संबंधित उमेदवार त्याने दावा केलेल्या अनुसूचित जमातीचा नाही, असा निर्णय दिला असेल, त्यातील बहुतांशी उमेदवार अपील प्राधिकाऱ्याकडे अपील दावा दाखल करतात. अर्थात ही प्रकरणे तपासणी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध असल्यामुळे, तपासणी समिती प्रतिवादी असते. त्यामुळे अशा प्रकरणामध्ये अपील-मेमोस उत्तरे देऊन आवश्यक ती कागदपत्रे सादर करणे व अपील प्राधिकाऱ्यासमोर प्रत्यक्ष उपस्थित राहून तपासणी समितीची बाजू मांडणे, ही सर्व कामे तपासणी समितीस करावी लागतात.

यानंतरची पायरी म्हणजे ज्या प्रकरणात अपील प्राधिकाऱ्याकडून उमेदवाराचेविरुद्ध निर्णय दिले जातात, अशी प्रकरणे पुढे उच्च न्यायालयात दाखल होतात, येथेही शासनाच्या वतीने पुढील सर्व कार्यवाही तपासणी समितीस करावी लागते. तद्वतच ज्या प्रकरणामध्ये अपील प्राधिकाऱ्याकडून तपासणी समितीच्या निर्णयाविरुद्ध निर्णय दिले जातात, अशा काही प्रकरणांमध्ये तपासणी समितीकडून 'पुनर्निरीक्षण-अपील' शासनाकडे सादर केले जातात.

सर्वात शेवटची पायरी म्हणजे काही प्रकरणे सर्वोच्च न्यायालयात (सुप्रीम कोर्ट) जातात. अशीही काही प्रकरणे सध्या सुप्रीम कोर्टात दाखल करण्यात आलेली आहेत.

खोटी जातीची अथवा जमातीची प्रमाणपत्रे

हे सर्व वाचल्यानंतर वाचकांचे मनात साहजिकच प्रश्न उपस्थित होईल की,

खोटी जातीची अथवा जमातीची प्रमाणपत्रे कशी घेतली जातात ? काही जाती अशा आहेत की, त्यांची नावे अनुसूचित जमाती किंवा आदिवासी जमातीसारखी आहेत, तर काही जमातीच्या उपजमातींची नावे व काही जातीची नावे सारखी आहेत. या नामसादृश्याचा फायदा त्या त्या जातीचे लोक घेतात व आपण जमातीचे असल्याचे भासवून तशी सक्षम अधिकाऱ्याकडून प्रमाणपत्रे मिळवितात. तद्वतच, काही जाती अशा आहेत की, त्यांचे नावात काही अक्षरांचे फेरफार केल्यास अथवा काना, माता, उकार, वेलांटी यांचा फेरबदल केल्यास त्यांचे अनुसूचित जमातीशी नामसादृश्य निर्माण होते. याव्यतिरिक्त काही जातींच्या बाबतीत त्यांचे नावात काही अक्षरे मिळविल्यास अथवा नावातून काही अक्षरांचा लोप केल्यास जमातीशी नामसादृश्य साधले जाते. यापैकी कोणती गोष्ट करणे सोपे व सोईचे आहे, त्याप्रमाणे फायदा घेणारी मंडळी फेरबदल करीत असतात. सुरुवातीस अशा प्रकारचे प्रयत्न हे वैयक्तिक पातळीवर होते. परंतु अनुसूचित जमातींना मिळणाऱ्या विशेष सोयी सवलती आपल्याला सहज मिळविता येतात, त्यासाठी फारसा प्रयास करावा लागत नाही, विरोधाला तोंड द्यावे लागत नाही, हे लक्षात घेऊन अशा पद्धतीने प्रमाणपत्र घेणारांची संख्या वाढत गेली आहे. अलीकडे अशा नामसाधर्म्य साधणाऱ्या संघटना स्थापन करून जातींनी सांघिक रीत्या अशा प्रकारचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर सुरू केले आहेत. संघटनांनी सभासद नोंदणी करून सभासदांना प्रमाणपत्र देण्याचा व ते आदिवासी आहेत हे प्रमाणित करण्याचा राजरोसपणे सपाटा चालविला आहे.

शाळेत नाव टाकताना पालकांनी सांगितलेली जात ही खरोखरच त्या व्यक्तीची जन्माची जात आहे किंवा नाही हे तपासले जात नाही. त्यासंबंधीचा कोणताच पुरावा शाळा मागत नाही. पालक सांगेल व अर्जात लिहून देईल ती जात नोंदली जाते. परंतु तपासणी समितीच्या असे निर्देशनास आले की, शाळेच्या रेकॉर्डमध्ये मुलाची जात अलग व बापाची जात अलग अशी वस्तुस्थिती दिसते. बापाचे जुने रेकॉर्ड पाहिल्यावर व गावात आणि नातेवाईकांकडे चौकशी केल्यावर त्या व्यक्तीची खरी जात उघडकीला येते. केंद्र शासनाच्या तसेच राज्य शासनाच्या

अशा स्पष्ट सूचना आहेत की, एखाद्याच्या जातीचा दावा तपासताना त्याची जात, ही त्याच्या आई-वडिलांच्या जातीवरून ठरवावी. त्यामुळे बाप एका जातीचा तर मुलगा आदिवासी अशी आजची स्थिती आढळते. दुसरे असे की, शैक्षणिक संहितेखाली अशी तरतूद आहे की, जर एखाद्याची जात चुकीची लागली असेल तर त्याला ती जात दुरुस्त करता येते. तसेच जर एखाद्याची जात नमूद केलेली नसेल तर त्याला जात नमूद करून घेता येते. या तरतुदीचा गैरफायदा घेऊन काही पालकांनी आपल्या जातीत अथवा आपल्या पाल्याच्या जातीत पूर्णतः बदल करून घेऊन त्यांना सोईची असलेल्या अनुसूचित जमातीची नोंद नमूद करून घेतली आहे. वास्तविक जातीच्या नोंदीत दुरुस्ती करणे याचा अर्थ स्वतःची मूळ जात बदलून नवी जात लावणे असा होत नाही. पण तसा अर्थ आज लावला जातो हे दुर्दैव म्हटले पाहिजे. त्यामुळे नामसादृश्य साधून जातीच्या ऐवजी जमातीचे असल्याबद्दलचे भासविता येते व त्याआधारे अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र मिळविता येते. ज्यांचे रेकॉर्डमध्ये जात नमूद केली नसेल त्यांना तर आपल्या सोयीची असलेली जात लावणे सहज शक्य झालेले आहे. थोडक्यात म्हणजे या तरतुदीचा चुकीचा अर्थ लावून त्यांचा सरसि गैरउपयोग करण्यात येत आहे. जातीची अशी प्रकरणे तपासणी समितीकडे मार्गदर्शनार्थ पाठविली जातात. परंतु काही प्रकरणांमध्ये पूर्वी निकाल झालेले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या संबंधातील लोकांना त्याचा फायदा मिळण्याची दाट शक्यता असते. त्यामुळे अशी प्रकरणे तपासणी समितीचे कामात फार मोठा अडसर निर्माण करतात.

तपासणी समितीच्या कामात येणाऱ्या अडचणी

तपासणी समितीचे काम मोठे जिकिरीचे व गुंतागुंतीचे झालेले आहे. न्यायालयाने दिलेला निकाल, अपील प्राधिकाऱ्यांनी दिलेले निकाल, वेगवेगळ्या संघटनांकडून सांघिकरीत्या करण्यात येणारे प्रयत्न, वैयक्तिक पातळीवरून रेकॉर्डमध्ये केलेले फेरबदल अथवा नव्याने तयार केलेले रेकॉर्ड इत्यादी बाबींमुळे तपासणी समितीचे काम अत्यंत क्लिष्ट व जोखमीचे झालेले आहे.

तपासणी समितीच्या कामात प्रामुख्याने पुढे शंविलेले अडथळे येतात, त्यामुळे तपासणी समितीला बहुतांशी प्रकरणे त्वरित निकालात काढणे शक्य होत नाही.

१. अत्यंत अपुरा अधिकारी व कर्मचारी वर्ग तपासणी समितीचे काम जवळ जवळ न्यायालयात चालणाऱ्या प्रकरणासारखे असते. त्यामुळे निष्णात व पुरेसा अधिकारी व कर्मचारी वर्ग असणे आवश्यक आहे.

२. निष्णात व या विषयाचा अभ्यास असलेल्या वकिलांचा अभाव. जी प्रकरणे न्यायप्रविष्ट होतात, त्या प्रकरणांमध्ये तपासणी समिती म्हणजेच पर्यायाने शासनाची बाजू मांडण्यासाठी निष्णात वकील देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

३. अनवधानाने झालेला पत्रव्यवहार, नामसादृश्याचा फायदा घेऊन काही जातींनी शासनाकडे पत्रव्यवहार केला. जाती व जमाती यांमधील भेद लक्षात न आल्यामुळे आपल्या जातीचा समावेश अनुसूचित जमातीत करण्यात आला आहे, असे अनवधानाने कळविले गेले. वास्तविक एखाद्या जातीचा समावेश अनुसूचित जमातीमध्ये करण्याची बाब ही राज्य शासनाच्या कक्षेत येत नाही. असे असले तरी अशा प्रकारच्या पत्रव्यवहाराचा गैरफायदा मोठ्या प्रमाणात घेण्यात येत आहे.

४. अनुसूचित जमातीची फार मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाल्याचा निर्माण करण्यात येणारा आभास वास्तविक ज्या प्रमाणात अशा प्रकारचा आभास निर्माण करण्यात येतो तो वस्तुस्थितीशी पूर्णतः विसंगत आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, अनुसूचित जमातीची काहीच उन्नती झाली नाही. उन्नती ही निश्चित झाली. परंतु खोटेया लोकांनी निर्माण केलेल्या आभासापेक्षा फार कमी ही उन्नती आहे. आदिवासीपैकी जी कुटुंबे शिक्षित होऊन पुढे आली आहेत, अशी कुटुंबेसुद्धा आपल्या जमातीविषयीची माहिती देतात व जमातीच्या विशिष्ट काही चालीरीती अद्यापही पाळतात की, ज्यामुळे ते त्या जमातीपैकीच आहेत याबद्दलची खात्री पटू शकते. या उलट जे बिगर आदिवासी नामसादृश्याचा फायदा घेऊन व इतर बाबींचा गैर उपयोग करून स्वतः आदिवासी असल्याचे भासवितात त्यांना यासंबंधी काही माहिती

विचारली असता फार मासलेवाईक उत्तरे दिली जातात. उदाहरणार्थ, जर एखाद्याने गोंड या अनुसूचित जमातीचा असल्याबद्दलचा दावा केला तर साहजिकच त्यास मोत्र, "देवपद्धती" म्हणजे काय असे विचारले जाते. याची उत्तरे अशी मिळतात की, आम्ही देव मानीत नाही. "देवपद्धती" आमच्यात नाही. गोंड जमातीची व्यक्ती कितीही शिकली तरी किती देवे तुम्ही आहात? असे विचारल्यावर पटकन सांगेल की, "मी ३, ४, ५, ६, ७ यापैकी कोणत्या तरी एका 'देवपद्धतीचा' आहे. तसेच आपल्या जमातीची बोलीभाषा कोणती असे गैर किंवा नकली आदिवासींना विचारले की, त्यांचेकडून उत्तर दिले जाते की, आम्हास काही माहिती नाही. किंवा दुसरी कोणती भाषा (पर्यायाने ते ज्या भाषेत बोलतात ती) सांगितली जाते. तपासणी समितीची अपेक्षा अशी नाही की, दावा केलेल्या जमातीची बोलीभाषा प्रत्येक उमेदवाराला आलीच पाहिजे. परंतु त्या बोलीभाषेचे नावसुद्धा उमेदवारास सांगता येऊ नये ही बाब त्या जमातीचा दावा करणारी व्यक्ती त्या अनुसूचित जमातीची नसल्याचेच सिद्ध करते.

५. क्षेत्रबंधन उठविण्यासंबंधीचा १९७६ चा कायदा येण्यापूर्वी १९५६ ते १९७६ या कालावधीत अनेक जमातींना विशिष्ट क्षेत्रात अनुसूचित मानले होते. म्हणजेच त्यांच्यावर क्षेत्रबंधन होते. क्षेत्रबंधन याचा अर्थ असा की, विशिष्ट भागात राहणाऱ्या विशिष्ट जमाती या अनुसूचित जमातीमध्ये गणल्या जात. केंद्र तसेच राज्य शासनाच्या असे निदर्शनास आले की, काही कुटुंबे अनुसूचित जमातीची असली तरी क्षेत्रबंधनाच्या बाहेर राहात असल्यामुळे त्यांना अनुसूचित जमातीचे फायदे मिळत नाहीत. न्यायाच्या दृष्टीने हे योग्य नव्हते व अशा लोकांना जरी ते क्षेत्रबंधनाच्या बाहेर राहात असले तरी त्यांना अनुसूचित जमातीचा फायदा मिळावा या एकमेव उद्देशाने केंद्र शासनाने १९७६ चा क्षेत्रबंधन उठविण्याचा कायदा केला. गैर आदिवासी जाति-जमाती पूर्वी कधीही अनुसूचित क्षेत्रात नव्हत्या, त्यांचा कधीही क्षेत्रबंधनात असलेल्या जमातीशी बेटी-व्यवहार नव्हता, असे लोक नामसादृश्याचा फायदा घेऊन आपण अनुसूचित जमातीचा असल्याबद्दलची बतावणी करतात. परंतु चौकशीचे वेळी अथवा मुलाखतीचे वेळी मूळ जमातीशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसल्याचे दिसते व त्यांच्या

जातिजमातीचे मूळ कूल, कुळाचार, बोलीभाषा, चालीरीती इ. वेगळेच असल्याचे दिसून येतात.

६. असहकार—तपासणी समितीचे, काम उमेदवाराकडून मिळणाऱ्या सहकार्यावर फार मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. बहुतांशी प्रकरणात तपासणी समितीकडे आवश्यक असलेली कागदपत्रे पाठविली जात नाहीत. कारण अशी कागदपत्रे सादर करणे, ती कागदपत्रे उमेदवाराने केलेला जमातीचा दावा सिद्ध करण्यासाठी पोषक नसल्यामुळे अचडणीचे असते. या-उलट उमेदवाराला पोषक असलेली कागदपत्रे व विशेषतः अलीकडील काळातील कागदपत्रे की, ज्यात जाती फेरफार करून लावलेल्या असतात, अशीच कागदपत्रे दाखविली जातात. मुलाखतीचे वेळी वडिलांचे शिक्षणाविषयी माहिती विचारली असता काही प्रकरणांमध्ये वडील अशिक्षित आहेत असे सांगण्यात येते. त्यामुळे साहजिकच वडिलांच्या शालेय कागदपत्रांची चौकशी करणे दुरापास्त होते. परंतु वस्तुतः अशा काही प्रकरणांमध्ये चौकशी-अंती ह्या उमेदवारांचे वडील शासकीय वरिष्ठ अधिकारी, सरकारी नोकर, डॉक्टर, वकील व सुशिक्षित असल्याचे आढळून आले आहे. केलेल्या तपासाअंती त्यांच्या शालेय रिकॉर्डमध्ये त्यांच्या जातीची नोंद उमेदवाराने दावा केलेल्या जातीपेक्षा भिन्न असते. वडिलांचे शिक्षण कोठे झाले, केव्हा झाले इत्यादीविषयी माहिती विचारल्यास एकतर ती माहिती न देणे किंवा चुकीची माहिती देणे अशी अनेक प्रकरणे घडतात. काही प्रकरणांमध्ये तर त्यांनी सादर केलेल्या कागदपत्रांच्या आधारे निकाल द्यावा, अन्य चौकशी करू नये, असा अट्टाहास धरला जातो. उद्देश एकच की त्यांचा खोटेपणा उघडकीला येऊ नये.

७. ज्या जातीची व जमातीची नावे सारखीच आहेत अशा जातीच्या बाबतीत कागदोपदी पुरावे देणे शक्य होत नाही. अशा प्रकरणांमध्ये जातिजमातीच्या चालीरीती, रुढी, परंपरा, देवदेवता, लग्नसंबंध भाषा, नातीगोती इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन निर्णय घ्यावयास पाहिजेत, जातिजमातीच्या जीवनवैशिष्ट्यांचे बारकावे लक्षात घेतले पाहिजेत, जातिजमातीची पूर्वपीठिका लक्षात घेतली पाहिजे. परंतु सर्व स्तरांवरती आज असे घडत नाही. हे न होण्यास अन्यही कारणे असू शकतात.

परिणाम मात्र एकच होतो की, जे गैर-आदिवासी आहेत, नकली आहेत त्यांना आदिवासी म्हणून गणले जाते. पर्यायाने खऱ्या आदिवासींचे मात्र नुकसान होते, खरे आदिवासी गैर आदिवासींच्या स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे.

वरील सर्व गोष्टींचा साकल्याने विचार केल्यास, तपासणीचे काम जास्त विस्तृत करून, त्याकरिता पुरेशी यंत्रणा त्वरित निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. असे केल्यास, आज जो आदिवासींच्या नावावर खर्च होतो, परंतु तो खऱ्या आदिवासींपर्यंत पोहोचत नाही, तो थांबेल. तसेच गैर किंवा

नकली आदिवासींकडून खऱ्या आदिवासींचे होणारे शोषण व पिळवणूक मोठ्या प्रमाणात थांबविता येईल. प्रमाणपत्राची तपासणी आवश्यक आहे, ही बाब सर्वोच्च व उच्च न्यायालयांनी वेळोवेळी मान्य केली आहे व तशा मार्गदर्शक सूचनाही दिलेल्या आहेत.

○ ○ ○

लोकसाहित्याचे जतन व संवर्धन

डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर (वरोरा)

लोकसाहित्याचा अभ्यास म्हणजे समाज-जीवन ज्या कृतीतून आणि उक्तीतून व्यक्त झालेले असते, ज्या समाज-जीवनाचा त्याच्या प्रतिबिंबाचा अभ्यास असे म्हणता येईल. आदिवासींच्या लोकसाहित्याचे संदर्भात हे प्रकृति जाणावते. कारण त्यांच्या जीवनात, कृती आणि उक्ती यांचा घनिष्ठ संदर्भात असतो. दळण-कांडणापासून तर नृत्यापर्यंत आणि सण उत्सवापासून तर अत्येष्टीपर्यंत कृती/हालचाल आणि भाव-

भावना व शब्द यांचा घनिष्ठ व सार्थ संबंध असतो. त्यांच्यात एक लय असते. म्हणून कृतीच्या संदर्भातूनच उक्तीचा अर्थ व रूप समजू शकते.

आदिवासी म्हणजे धरतीची लेकरे, निसर्गाच्या कुशीत जीवन जगणारी, जंगलाच्या वनराजीतून व पर्वताच्या दऱ्या-खोऱ्यातून त्यांच्या पाऊलवाटा गवसणार, फळाफुलांच्या, कंदमुळाच्या, झाडपाल्याच्या

सान्निध्यात समाधानी जीवन जगणाऱ्या व पाखराप्रमाणे भरकटणाऱ्या आदिवासींची लोकगीते ऐकणे, लोकनृत्ये व घणे व कथांचा आस्वाद घेणे म्हणजे आनंदाची पर्वणीच वाटते.

लोकसाहित्य हा परंपरेने जतन केलेला व मौखिक अविष्कारातून पुढच्या पिढीकडे आलेला ठेवा होय. स्थूलमानाने त्याचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येईल.

लोकसाहित्याचे प्रकार

लोकगीते	लोककथा	लोकनाट्य	इतर प्रकार
स्त्री- पुरुष- विधि- गीते मिश्र गीते			१. म्हणी
१. फेराची गीते गीते.			२. उखाणे
२. अंगाईगीते/ शृंगारगीते.			३. कोडी
			४. वाक्प्रचार
			५. खेळांची गाणी.

लोकसाहित्याचा उगम व प्रेरणा

निसर्गाच्या सान्निध्यात जीवन जगताना प्रथम नैसर्गिक पर्यावरणाचा प्रभाव त्यांच्या मनावर व भावनावर होतो. नद्यांच्या पाण्याचा खळखळाट, मेघांचा गडगडाट, झाडांच्या पानांची सळसळ, लहान प्राण्यांचे गुरगुरणे व वाघसिंहांच्या गर्जना, इतकेच नव्हे तर पक्ष्यांची चिवचिव या सर्व गोष्टींचा नाद, स्वर व लय ही त्यांच्या बोलीतून व उच्चरणातून व शब्दातून आकार घेत असते. म्हणजे या निमित्तीत अनुकरणात्मक शब्दरचना महत्त्वाची ठरते. म्हणूनच आदिवासींच्या शब्द-संपदेत व साहित्यात ध्वन्यनुकारी (Onomatopoeic) रचना आढळतात. साहित्य-निर्मितीचे विषय हेही नैसर्गिक तसेच समाजिक पर्यावरणातून उचललेले असतात. त्यांचे जीवन हे प्रामुख्याने समूह जीवन असून व्यक्ती व कुटुंब यांचे समूहाशी संबंधित व अतुल्य

असे नाते असते. या दोन कारणांमुळे लोकसाहित्याच्या प्रेरणा आणि उगम समूह-वाह्य नसून समूहाच्या अंतर्गतच असतात. उत्सुकता, आश्चर्य, भीती, प्रेम, आनंद या सर्व गोष्टींना त्यांच्या सामूहिक जीवनात लोकसाहित्यातून आविष्कृत केलेले दिसते. शिवाय ही अनुभूती आणि तिचे आविष्करणही बहुधा सामूहिकरीत्या होते. म्हणून लोकसाहित्याचा निर्माता "अमुक एक" नसतो, तर पूर्ण समूह असतो व त्याचा आस्वाद घेतानाही पूर्ण समूह धुंद होऊन घेत असतो. अजाणतेपणे सामूहिकरीत्या निर्माण झालेले हे लोकसाहित्य, त्यांचा सामूहिक आस्वाद व अनुभूतीमुळे समूहभावना आणखी वृद्धिंगत करते.

लोकवाङ्मय ही समूहमनाची व समूह-भावनेतून झालेली निर्मिती असली तरी तपशिलात विचार करणाऱ्यांना, "पहिली प्रेरणा कोणाला होते" हा प्रश्न पडतो.

एका व्यक्तीकडे (जसे कवी, लेखक इ.) लोकगीतांचे किंवा लोककथेचे श्रेय जात नसले तरी एखादी व्यक्ती भावनांना शब्दात प्रगट करण्यात पुढाकार घेते व इतर सर्व त्याची "री" ओढीत असतात, असे दिसते. म्हणूनच समूहवाद (communal authorship) आणि व्यक्तिवाद (Individual authorship) या दोन्ही दृष्टीकोणात काही प्रमाणात तथ्य आहे. सर्वांच्या मनात समान प्रवृत्ती व भावना एकच असली तरी सर्वांच्या मुखातून पहिला शब्द अगर ओळ स्वतंत्रपणे, पण एकच येणे संभाव्य नाही त्यात एखादी व्यक्ती पुढाकार घेऊन बाकी त्यात सहभागी होतात. अनेकदा त्या अभिव्यक्तीत इतर व्यक्ती शब्दांची कल्पनांची भर घालून तिला वाढवीत नेतात. अशीही अनेक उदाहरणे आहेत. यालाच विकासवादही म्हटले आहे. नवीन आलेल्या पाहुण्यांच्या स्वागतपर गीत किंवा परस्परांना कोडी अगर उखा

घालून उत्तरे विचारण्याचे गीत इत्यादीमध्ये अशी वृद्धी समूहातील व्यक्ती करताना दिसतात.

लोकगीते

निसर्गनिर्मित, स्वाभाविक, नादप्रियते-मुळे पदव्यास व ताल निर्माण झाला अवयव संचलन होऊन नृत्य आले आणि मनात दाटलेल्या भावनांना प्रगट करण्यासाठी नृत्य करणाऱ्यांच्या मुखातून शब्द साकार होऊ लागले. म्हणूनच नादयुक्त शब्दरचना स्फुरून ती ताल-बद्ध संगीताच्या रूपाने प्रगट झाली. लयबद्धतेमुळे आंदोलन निर्मिती व त्यातून वाणीला नादबद्ध स्थिती प्राप्त झाली. शब्द अर्थवाहक झाले व स्मृतीत पक्के झाले. त्यातून लोकगीतांचा प्रवाह चालू झाला.

लोकसाहित्याच्या या विशिष्ट निर्मितीच्या प्रक्रियेत जतनाची व्यवस्थाही आपोआपच होते. लयबद्धता व गेयता आणि सामूहिकरीत्या अनेकदा गाण्याची प्रक्रिया यातूनच त्याचे जतन होते. म्हणूनच आदिमांची लोकगीते ही वास्तविक "नृत्यगीते" (Dance songs) होते. एखाद्या आदिवासी मुलीला एखादे गीत म्हणून दाखव म्हटले तर ती गद्यात शब्द सांगू शकत नाही. तिची-चौथी रांगेत उभ्या राहून नाचायला लागतात, व ताल आणि लय आली की, त्यांना गीत स्फुरते. सामान्यतः आदिवासी शीघ्रकवी असतात. एक चौकट, एक लय, एक नाद, एक चाल कायम असते, परंतु त्यातून चितारल्या जाणाऱ्या शब्दचित्रांचे फवारे मात्र वेळोवेळी वेग-वेगळे व स्वतःचे असतात.

काही नृत्यगीते फक्त स्त्रियाच नाचतात, गातात, तर काही केवळ पुरुष गातात आणि काही संमिश्र असतात.

काही नित्येनेमाने सायंकाळी अगर रात्री मुलेमुली नाचताना म्हणतात, तर काही दसरा, होळी किंवा तत्सम सणांना स्त्री-पुरुष नाचताना म्हणतात. काही धार्मिक प्रसंगी म्हणण्यात येतात व सामान्यतः यात फक्त पुरुषच असतात.

बासरी, तारपा, ढोल, पागई, ताशा, घुंगरू इत्यादींचा स्वर आणि ताल हा या नृत्यगीतांचा एक आवश्यक भाग असतो. कवित्वाला उत्तेजन देण्यात जसा या

वाद्यांचा वाटा असतो तसाच मद्याचाही (ताडी, महुआ. इ.) असतो, हे ध्यानात ठेवावे लागेल. संकोचाचे (Inhibition) आवारण गेल्याशिवाय आविष्करण परिपूर्ण होत नाही. आत्यंतिक हर्ष (Ecstasy) कवित्वाला उजाळा देतो.

लोककथा

नागरी संस्कृतीत आजीकडून नातवाला तसेच गावातील पारावर कथा सांगितल्या जातात. कथा, कीर्तन, प्रवचन आणि लिखित वाङ्मयातून कथा जतन होत. आदिवासीमध्ये हे कार्य भगत, भाट, पेरमा, धूसाडी, भूका किंवा तत्सम व्यक्तींकडून पार पडते. गोंडाच्या परंपरागत व धार्मिक कथांचे जतन व प्रवर्तन परधानांनी केले. वना किंवा किंगरीवर तो कथागीते आळवून उत्पत्तीच्या कथा, वडादेव, लिंगोदेव, कंकाळी इत्यादींच्या कथा सांगतो. माडिया-च्या गोटुलाजवळ काही गाणी (पाटा-गोटुलापाटा) अशा लोककथा मुलामुलींना सांगतात. वृद्ध स्त्री-पुरुष प्रसंगोपात लोककथा सांगतात. मेळघाटामधील कोरकूमध्ये आता अशा कथा माहीत असलेले व सांगू शकणारे नामशेष होऊ लागले आहेत.

या कथांमधून जनजीवनातील आचार विचार प्रथा-परंपरा, कल्पना, कृती, भाव-भावनांचे चित्रण असते. जमातीची उत्पत्ती, मूळ देवदेवता, जमातीतील मूळ पुरुषगोत्र-व्यवस्थेची निर्मिती व निर्बंध (Taboos), राजे किंवा प्रमुख तसेच इतर वीर पुरुषांच्या शौर्यगाथा, बोधकथा, पर्यावरणाशी, तसेच सूर्य-चंद्र, खगोल इत्यादींच्या बाबतच्या कथा असे नानाविध विषय आढळतात. अनेकदा तर यातील कल्पना आजच्या वैज्ञानिक कल्पनांना चाटून जातात दिसतात. जमातीतील सामूहिक शहाणपण, समाज-व्यवस्था व अस्तित्व याचा विचार, आणि देवतांचा महिमा या गोष्टी प्रामुख्याने लोककथेत येतात. निसर्गाशी बांधीलकी आणि कुल-चिन्हवाद (Tollemism) हाही बऱ्याच लोकवाङ्मयात प्रकटित आढळतो.

लोकनाट्य

लोकनाट्य हे सामान्यतः धार्मिक विधीं-शी संबंधित असते. देवदेवतांची रूपे किंवा सोंग घेणे, विविध वेषभूषा, वाद्यांचा

वापर ही त्यांची वैशिष्ट्ये, कोलांमांचे घुसाडी नृत्य, गावबांधणीच्या वेळी करण्यात येणारे किंवा कोरकूम खम नृत्य ही वास्तविक लोकनाट्ये होत. अमानवी, अतिमानवी शक्तीची उपासना व मंत्रतंत्रात्मक स्वरूपाची लोकनाट्ये आढळतात. लोकनाट्यात वेषभूषा, रंग लावणे, पान, फुले, पिसे खोवणे, रंगीवेरंगी मातीचे किंवा भस्माचे पट्टे ओढणे, काठी, पट्टा, त्रिशूल इत्यादी धारण करणे व जबरदस्त संगीत या गोष्टी प्रामुख्याने आढळतात. यातही गीत, नृत्य आणि गीताच्या स्वरूपात कथा असते.

सांस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे सभो-वतालच्या नागरी संस्कृतीतल्या देवदेवता, पुराणपुरुष इत्यादींवर आदिवासी लोकनाट्ये करू लागले आहेत. आदिमांच्या संस्कृतीवर रजपुतांच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाचा परिणाम काही भागात बऱ्याच आधीपासून आढळतो. रावण व कुंभकर्णाचे भक्त असलेल्या कोरकूममध्ये राम व श्रीकृष्णाची भक्ती ही अशाच प्रभावातून शिरली असावी.

थोडक्यात लोकनाट्य हा आदिम संस्कृती या परंपरेचा वारसा आहे. त्यात प्रतिमांची बरीच सरमिसळ झालेली असून जतनाच्या पुढे संवर्धनाची कडेही आदिम लोकवाङ्मय जात असल्याचा तो पुरावाच होय.

इतर संकीर्ण प्रकार

यात म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार, कोडी, मंत्री इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. माडिया जमातीतील एका पुजाऱ्याच्या (गोटपाडी, या गावचा) अंगात देवी आली असताना तो जे बोलतो त्याचे टिपण प्रसिद्ध झाले आहे. उत्कृष्ट वाङ्मयाचा तो एक नमुना म्हणावा लागेल. कोडी घालणे व उत्तर देणे म्हणजे "सवाल-जबाब" यात सभो-वतालच्या विश्वावद्दलचे ज्ञान वृद्धिंगत करण्याची व्यवस्था आहे. इतकेच नव्हे तर जपशस्त्र (शिक्कीगाळ) कारण्याचे मुद्दा, विशिष्ट प्रसंग आदिम संस्कृतीने राखून ठेवले असून तो एक अभ्यासविषयच होईल. वनऔषधीवद्दलची माहिती हा पण एक विषय होय.

जतन संकलन

लोकसाहित्याचे जतन वर थोडक्यात सांगितल्याप्रमाणे आदिवासींनी आजपावेतो केले असले तरी आता विकासप्रक्रियेच्या चक्रात आल्यानंतरही ते होईलच हे सांगता येणार नाही. आपला मूळ विभाग सोडल्यावर आणि शिक्षण घेऊन दूर गेल्यावर आपली बोली, संस्कृती इ. सुद्धा दुरावण्याची शक्यता असते. आणखी एखाद्या पिढीनंतर कदाचित ही समृद्ध आदिम संस्कृती व लोकसाहित्य विसरले जाईल म्हणून त्याच्या जतनाचे परंपरागत मार्ग जरी असले तरी नवे मार्ग शोधावयास हवे. त्यासाठी आधी संकलन करणे आवश्यक आहे. हा वारसा जपण्यासाठी आधी तो ज्ञात व्हावयास हवा. त्यासाठी अभ्यासकाने सहसंवेदना (Rapport) प्रस्थापित करून विश्वास संपादन करणे आवश्यक आहे. संयम, सहनशीलता व चिकाटी असेल तर हे शब्दवाड्मय संकलित करता येईल. त्यासाठी ध्वनिमुद्रण (Tape-recording) किंवा व्हिडियो कॅमेराने चित्रण व ध्वनिमुद्रण हे दोन्ही करता येईल. अभ्यासक्रम मंडळी तसेच इंडियन नॅशनल थिएटर अशा स्वरूपाचे कार्य करीत आहेत.

यासाठी सण, उत्सव, विवाह इ. होत असतानाच तिथे प्रत्यक्ष जाणे आवश्यक आहे. पण त्यापूर्वी दोन-तीन वेळा जाऊन सुपरिचय झालेला असावा. त्यांच्या बोलीचे व संस्कृतीचे अध्ययनही झालेले असावे.

संकलन करताना देवनागरीत शब्द लिहून घ्यावेत. (प्रा. ख्रिस्तॉफ व्हॉनफ्यूरर हाय-मेनडॉफ यांनी देवनागरीतच सर्व भारतीय आदिवासी भाषा लिहिणे सोयीचे होईल असे अभ्यासपूर्ण मत प्रगट केलेले आहे.)

एकदा एका व्यक्तीकडून किंवा प्रसंगी लिहून घेतल्यावर पुन्हा दुसऱ्या व्यक्तीकडून किंवा प्रसंगाला ते शब्द व त्यांचा सांगण्यात

आलेला अर्थ पडताळून पाहावा. बोलीतील शब्द लिहिताना ध्वनिचिन्हांसह (Phonetic signs) लिहावेत म्हणजे उच्चार यथातथ्य होईल.

आकाशवाणी, दूरदर्शन, साहित्यिक सभा, संमेलने या ठिकाणी आदिम लोकसाहित्य प्रत्यक्ष आदिमांचे मुखातून किंवा अभ्यासकाने लोकांसमोर प्रगट करावे व त्यातील सांस्कृतिक वारसा आणि एकात्मिकतेचा प्रवाह निदर्शनास आणावा.

संवर्धन

वरेच नवीन शब्द, परभाषेतील शब्द आदिवासींच्या लोकसाहित्यात प्रविष्ट झालेले आढळतात. तसेच शाळा, निवडणुका इ. विषयावर लोकगीते तयार झालेली आहेत. दंडार नृत्याचे आधुनिक प्रतीकांवर आधारित आविष्कारही आढळतात.

नवीन आयाम आदिम साहित्यात शिरत आहेत. पोषाख, विषय, नृत्यप्रकार इ. हळूहळू बाह्य जगतातील बाबींचे प्रतिबिंब काही प्रमाणात दाखवीत आहेत. डफ, ढोलकी, बांसरी, तुतारी सोवतच काही जमातीत झांज, वाजाची पेटी आणि परंपरागत पदव्यासाएवजी कवायतीच्या पद्धतीचे अवयव संचलन अंगीकारल्या जात आहेत. "हिरामुका फराडीचे सोळाकाळा अठराढेमस" गाणारे परधान पाराडी आता विकासात्मक "पाटाही" (गाणे) गाऊ लागले आहेत. मात्र यात त्यांच्या परंपरागत वाड्मयालाही जपले पाहिजे. त्यातील भावभावना, संस्कृती, व समाजेतिहास हा अभिजात स्वरूपाचा असल्याने तो लोप पावणार नाही, याचे भान हवे.

परंपरागत लोकसाहित्याचे कार्यक्रम, मुद्दाम घडवून आणणे किंवा जिथे होतात तिथेच त्यांना प्रोत्साहन देणे, संहतीकरण

वा चित्रीकरण करणे आणि नवी दिशा देण्याचाही प्रयत्न करणे हे संवर्धनाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

नवोदित आदिवासी साहित्यिकांनी या दृष्टीने आदिम-बोली ज्ञात करून (विसरले असल्यास) त्यातील साहित्य संकलन करून ते देवनागरीत प्रसिद्ध करावे. शक्य झाल्यास आपल्या प्रतिभेलाही आदिम बोलीतून, साकार करावे व अर्थासहित प्रसिद्ध करावे. मुंबईच्या लोकलमधून रोज प्रवास करणाऱ्या आदिम जमातीतील शासकीय कर्मचाऱ्याने मराठीत, लोकलच्या दगदगीवर कितीही उत्तम लघुकथा लिहिली तरी ते आदिम लोकसाहित्याच्या संवर्धनाला उपकारक ठरणार नाही, मराठी साहित्यात व नागरी संस्कृतीतच त्याची गणना होईल. उलट आदिमांचे जीवन, समस्या, व्यथा व वेदनांना आदिम बोलीतून प्रगट करणे व त्याचा अनुवाद सादर करणे हे जास्त उपयुक्त ठरेल. आदिम बोली व लोकसाहित्यावर अभ्यासक्रम सुरू करण्यासाठीही विद्यापीठांनी विचार करावा. मराठी किंवा तत्सम भाषा विषयातून नव्हे तर स्वतंत्र विषय म्हणून ऐच्छिक विषय ठेवून त्यात गोंडी, कोरक, कोलामी, वारली इ. बोली-पैकी, एक किंवा दोन भाषा व त्यातील लोकसाहित्याचा अभ्यास असावा. उपलब्ध लोकसाहित्याबरोबरच नवीन संकलन करण्याचे क्षेत्र कार्य (field work) यात असावे. स्व. श्री. व्यंकटेश आत्राम यांनी असा प्रयत्न नागपूर विद्यापीठात केलाही होता.

अशा प्रकारे लोकसाहित्याचा अमोल ठेवा जतन, संकलन, आणि संवर्धन करणे हे आपल्या राष्ट्रीय एकात्मतेला व सांस्कृतिक आणि साहित्यिक विकासाला उपकारक ठरेल.

○ ○ ○

‘माडिया’ वैशिष्ट्यपूर्ण आदिवासी जमात

(रत्नम गोटेले)

दुःख’ दारिद्र्य, अभाव हे सर्व पाचवीला पुजलेले असतानाही डोंगर-कपारी आणि घनदाट अरण्याच्या आश्रयाने हिंस्त्र-श्वापदांच्या सान्निध्यात सदैव जीवाशी जुगार खेळणारी “माडिया” ही आदिवासी जमात जीवनातले सर्व दुःख, चिंता विसरून जाऊन स्वच्छंद आणि कलंदर वृत्तीने जगत आहे. वर्षातून काहीच महिने पोटभर व नंतर अर्धपोटी राहणाऱ्या या स्वाभिमानी माडियांना लाचारीने दुसऱ्या समोर मदतीसाठी याचना करण्याची लाज वाटते आणि म्हणूनच माडिया जमातीमध्ये भिकारी हा शोधून सापडायचा नाही.

निसर्गाशी दोन हात करण्याची हिंमत आणि धडाडी घेऊन जन्माला येणारा माडिया हा शरीराने काटक आणि मनाने खंबीर असतो. डोंगरकपारी आणि घनदाट अरण्याच्या संगतीला बांबू आणि गवताच्या लहान झोपड्या ह्याच त्यांचे सर्वस्व. मर्यादित गरजा असलेली ही आदिवासी जमात आपली संस्कृती आणि धार्मिक कल्पनांना घेऊनच जगते. जात्याच लाजरा-बुजरा माडिया, अपरिचितांशी शक्य तो संवाद टाळणारा अबोल, परंतु भीती नाहिशी झाली की, मनमोकळेपणाने बोलणारा असा हा माडिया वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन जगत असतो.

आपला गाव आणि आपला सभोवतालचा परिसर हेच त्यांच्यासाठी विश्व असल्याने बाहेरच्या जगातील घडामोडींशी त्याला काही घेणे-देणे नसते. पारंपरिक पद्धतीने शेती करणे, रानावनात भटकून शिकार करून धुंद-फुंद होऊन “गोटुल” समोर नाचणे, गाणे अशी मर्यादित दिनचर्या असलेला माडिया तसा अल्प-संतुष्टी प्रवृत्तीचा आणि म्हणूनच भविष्याची काळजी न करता तो वर्तमानात आनंदाने जगत असतो.

आतिथ्यशील माडिया

अनेक समस्यांनी वेढलेला माडिया त्यांच्याकडे येणाऱ्या पाहुण्यांचे मात्र हसत-मुखाने स्वागत करतो. सर्व गावकऱ्यांनी

मिळून श्रमदानाने बांबू, गवत व माती-पासून तयार केलेल्या “गोटुल” मध्ये पाहुण्यांच्या निवासाची व्यवस्था केली जाते. प्रत्येक आदिवासी खेड्यात असे गोटुल असतातच. शेतीच्या हंगामानंतर प्रत्येक माडिया धान्याचा थोडा वाटा गाव-प्रमुखाकडे जमा करतो व सर्व गावकऱ्यांकडून जमलेल्या धान्याचा उपयोग वर्षभर गावात येणाऱ्या पाहुण्यांची जेवणाची व्यवस्था करण्यासाठी करतात. “गोटुल”-च्या देखभालीसाठी एका चौकीदाराची नियुक्ती केलेली असते. “गोटुल” म्हणजे आदिवासी भागातील विश्रामगृहच.

दिवसभर रानावनात भटकून, शेतात कावाडकष्ट करून थकलेले आदिवासी रोज रात्री जेवण-खाण आटोपले की, “गोटुल” समोर जमतात. तरुण - तरुणी हातात हात गुंफून फेर धरून रेला रेला च्या ताल-मुलावर नाचतात आणि वडीलधारी मंडळी, तरुणांचे कौतुक पाहून आपल्या गतकाळाच्या स्मृती चाळवितात. नृत्याच्या या सांघिक प्रकारातच माडिया तरुणी आपला भावी जीवनाचा जोडीदार निवडून त्यांचेही विवाहबद्ध होतात.

गावातील कुठल्याही समस्येची चर्चा या “गोटुल” मध्येच होते. धार्मिक विधीदेखील याच ठिकाणी होत असल्यामुळे आदिवासी संस्कृतीत “गोटुल”-ला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. परंतु

हल्ली या भागात कर्मचाऱ्यांची, येणाऱ्या-जाणाऱ्यांची इतकी वर्दळ वाढली आहे की, माडियांचा एकान्त त्यांना मिळनासा झाला आहे. आणि आता तर “गोटुल” या सामाजिक संस्थेचे संदर्भ देखील बदलायला लागले आहेत. शहरी लोकांचे त्यांच्या एकान्त जीवनावरील अतिक्रमणाने माडिया भांबावलेला आहे, हे नक्की. स्वतःसाठी मोहाची दारू काढून आपल्या कुटुंबियांसोबत त्याचा आस्वाद घेणाऱ्या माडियांना पैशाचे आमिष दाखवून दारू विक्री करण्यास भाग पाडण्यात शहरी लोकांनी आपले कसब खर्च केले.

माडियांनी रानावनात मैलोगणती भटकून मोठ्या कौशल्याने गोळा केलेला मध, चारोळी अत्यल्प भावाने खरेदी करून, नंतर शहरात विकून भरमसाठ नफा कमविणाऱ्या महाभागांनी त्यांच्या श्रमाची तर किंमत केलीच नाही, उलट त्यांचे शोषण करण्यातच आपला पुरुषार्थ मानला, परंतु स्वच्छ मनाच्या या निष्पाप भोळ्याभावड्या वनपुत्राला शहरी लोकांचा कावेवाजपणा ओळखता आला नाही.

न्यायव्यवस्था

माडिया हे एकमेकांच्या आधाराने वास्तव्य करीत असल्याने समूहात जीवन जगणे हा त्याचा स्वभाव झाला.

आणि मग एकमेकांच्या सुख-दुःखात ते सामील होतो. कधी कधी शेजाऱ्या-पाजाऱ्याशी त्यांचे मतभेदही होतात. परंतु माडिया हा कधी कोटांची पायरी चढत नाही. माडिया जमातीमध्ये त्यांची स्वतंत्र अशी स्थानिक न्यायदान पद्धती आहे व यावर त्यांचा विश्वास आणि श्रद्धा असते. कुठल्याही प्रकरणाच्या न्यायनिवाड्यासाठी गावात पंचायत भरविली जाते. प्रकरणाची संबंधित दोन्ही पक्षाला या ठिकाणी बोलावून त्यांचे म्हणण पकून घेतले जाते व नंतर गावप्रमुख न्याय देतो. हा न्याय दोन्ही पक्षांच्या लोकांना मान्य करावाच लागतो.

अनेक प्रकरणांत गावप्रमुख दोषी रलेल्या व्यक्तीस दंड ठोठावतो. हा दंड नगदी वा वस्तूच्या स्वरूपात असू शकतो. गावप्रमुखाने दिलेल्या शिक्षेसाठी प्रसंगी माडियांना कर्जदेखील काढावे लागते. परंतु गावप्रमुखाचा आदेश हा ईश्वरी आदेश म्हणून त्याला मान देण्यात येतो. गावप्रमुखाला माडिया "गायता" असे संबोधतात. "गायता" हे पद वंशपरंपरेने प्राप्त होत असते.

या गावपंचायतीत भांडण, चोरी, खून आदी प्रकरणे न्यायनिवाड्यासाठी येतात. परंतु विवाह, घटस्फोट ही प्रकरणे अधिक प्रमाणात येतात आणि यातही गायत्याचा निर्णय महत्वाचा समजून कार्यवाही होते. काही प्रकरणांत गुन्ह्याचे प्रायश्चित्त म्हणून गुन्हेगारास गावकऱ्यांना बकरा खाऊ घालावे लागतो.

माडियांच्या ह्या स्थानिक न्यायव्यवस्थेला संवैधानिक स्वरूप जरी नसले तरी माडियांची ही सर्वोच्च न्यायव्यवस्था ठरते. त्याचप्रमाणे प्रकरणाचा निपटारा लवकर होत असल्याने श्रम, पैसा दोहोंची बचत आणि खरे पाहिले तर माडियांना न्यायासाठी शहरात जाऊन न्यायालयाचे दार ठोठावणे, आश्रय घेणे आर्थिकदृष्ट्या शक्य नाही, त्यांची ऐपत नाही व तेवढे ज्ञानही नाही.

परंतु जसजसा काळ बदलला तसा या जमातीत वाईट प्रवृत्तींचा प्रवेश झाला. मारामारी, खुनाचे प्रकरण वाढू लागले, परंतु शहरात घडणाऱ्या बलात्काराच्या घटना येथे होत नाहीत. खून केल्याची कबुली देऊन स्वतः पोलिस स्टेशनमध्ये जाऊन आत्मसमर्पण करण्याची प्रामाणिकता आजही या माडियामध्ये आहे. आदिवासी

भागात चोऱ्या, घरफोडी ह्या होत नाहीत म्हणूनच की काय माडियांच्या घरांना कुलपे दिसणार नाहीत. निर्भय होऊनही जगणे आणि दुसऱ्यांना निर्भयतेने जगू देणे हा माडियांचा स्वभाव आहे.

विवाहपद्धती

माडिया जमातीमध्ये स्त्री-स्वातंत्र्याच्या कल्पना काही वेगळ्याच आहेत. विवाहपूर्व स्त्री-पुरुष संबंध आक्षपाह समजला जात नाही आणि म्हणूनच अविवाहित तरुण-तरुणी या एकमेकांशी लैंगिक सम्बंध ठेवण्यास उत्सुक असतात, परंतु विवाहानंतर स्त्रीच्या स्वातंत्र्याला मर्यादा पडतात. विवाहानंतर परपुरुषाशी लैंगिक संबंध व्यभिचार समजला जातो व असे प्रकरण गावपंचायतीसमोर आल्यास त्या जोडप्यांना एकतर विवाहवद्ध व्हावे लागते किंवा स्त्रीच्या पूर्वपतीला नुकसानभरपाई म्हणून नगदी पैसे द्यावे लागतात आणि म्हणूनच ताऱ्यातील गमती-जमती ह्या विवाहानंतर संपतात आणि माडिया स्त्रीच्या नवीन जीवनाला सुरुवात होते.

"गोटुल" समोर नाचगाणे करताना एखाद्या तरुणीस एखादा तरुण आवडला तर ते जोडपे पारंपरिक रूढीप्रमाणे विवाहवद्ध होते. परंतु जर वधूपक्षाकडील लोक विवाहाला अनुकूल नसले तर मात्र मुलगी पुढाकार घेऊन नवऱ्या मुलाच्या घरात स्वतःहून येते. याला "घर घुसणे" असे म्हणतात. या प्रकारानंतर मुलीचे नातेवाईक हे मुलाच्या घरी येतात व समझोता होतो. जर शक्य झाले नाही तर गावपंचायतीसमोर हे प्रकरण येते व मग मुलाकडील लोकांना मुलीच्या आईवडिलांना नुकसानभरपाई म्हणून ठरावीक नगदी रक्कम द्यावी लागते, मगच विवाह पार पडतो.

माडिया जमातीत मामाच्या मुलीवर मुलाचा प्रथम हक्क असतो. नकार मिळाल्यासच मुलगी दुसऱ्या मुलाबरोबर विवाहवद्ध होते. आपल्याकडे घरजावई राहण्याची जशी पद्धत आहे तशीच पद्धत थोड्या फरकाने या जमातीत देखील आहे. अविवाहित तरुण हा मुलीच्या घरी राहतो. या कालावधीत त्याला मुलीच्या घरची सर्व कामे घरगड्यासारखी करावी लागतात. या काळात मुलगी जर या मुलावर आरक्त झाली तर विवाह होतो, अन्यथा नाही. कित्येकदा चार-पाच वर्षे होऊनही अशा

व्यक्तीवर अविवाहित राहण्याचा प्रसंग येतो. माडिया जमातीत अशा व्यक्तीला "डगल्या" किंवा "लांबाड्या" असे म्हणतात.

मुलीकडून नवऱ्या मुलाने हुंडा घ्यायचा ही पद्धत या जमातीत अस्तित्वात नाही. उलट नवऱ्या मुलाचे आईवडील गरीब मुलीच्या आईवडिलांना आर्थिक मदत करतात. आपल्या पांढरपेशा समाजात स्वतःला सभ्य म्हणून मिरवून घेणारे हुंडा मिळाला नाही म्हणून नवरी मुलीला जीव नकोसा करून तिचे जीवनच उद्ध्वस्त करून टाकण्याचे प्रयत्न करीत असतानाच रानटी समजल्या जाणाऱ्या माडिया आदिवासींच्या मुलीला मदत करण्याच्या या प्रथेने उच्चभ्र समाजाला दिलेले आव्हान म्हाणे की काय?

विवाहानंतर कुठल्या कारणाने घटस्फोट घेण्यासाठी या जमातीत किचकट न्यायिक प्रक्रिया नाही. घटस्फोट इच्छुक स्त्री गावपंचायतीसमोर फारकत घेऊ शकते. परंतु स्त्री ज्या अन्य पुरुषाबरोबर पुनर्विवाह करू इच्छिते त्या पुरुषास पूर्वीच्या पतीला नुकसानभरपाई द्यावी लागते. प्रसंगी गावकऱ्यांना मासाहारी जेवण द्यावे लागते. नंतरच घटस्फोट कायदेशीर समजण्यात येतो.

उत्सवप्रिय माडिया

माडिया ही जमात मुळातच उत्सवप्रिय आहे. आपल्या कष्टप्रद जीवनातील रोजच्या संघर्षात साजरे केले जाणारे उत्सव आणि सण हेच त्यांचे आनंद निर्माण करणारे क्षण. सदैव निसर्गाच्या सान्निध्यात असल्याने चंद्र, सूर्य याबद्दल त्याला विलक्षण आदर, देव-देवतांवर त्यांची अपार श्रद्धा म्हणूनच त्याच्या कुठल्याही सणात तो देवी देवतांचे व पूर्वजांचे स्मरण करण्यास विसरत नाही. शेतातून मिळणारे धान्य, जमिनीतून उगवणारा भाजीपाला, फळे हे देवाने मानवाला दिलेली अमोल देणगी आहे, अशी त्यांची ठाम समजूत, शेतातील नवीन धान्य निघाले की सर्वप्रथम तो धान्याची पूजा करून त्याचा नैवेद्य देवाला दिल्याशिवाय ते धान्य खायच्या उपयोगात आणत नाही. भाजीपाला, शेंगा, मका, मोहफुले ह्याची देखील विधिवत पूजा होते. या सणा माडिया "नोवा पंडूम" असे म्हणतात नोवा म्हणजे नवीन आणि पंडूम म्हणजे सण

असेया विधीपूर्वी एखाद्याने हे पदार्थ खाल्ले आढळल्यास गावपंचायतीसमोर त्या समास दंड भरावा लागतो. पावसाळ्यात शेतात बियाणे टाकण्यापूर्वी देखील पुजाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाली बियाण्याची पूजा केली जाते. पुजाऱ्याने मंतरून दिलेले पाणी या बियाण्यावर शिंपडून मगच हे बियाणे शेतात टाकले जाते. त्यामुळे धान्योत्पादन अधिक होते असा माडियांचा समज आहे. माडिया होळी हा सण पारंपरिक पद्धतीने उत्साहात साजरा करतात. धार्मिक सण व धार्मिक विधी पेरमाच्या मार्गदर्शनाखाली साजरे केले जातात.

जडीबुटीचा ठेवा

माडिया स्त्री-पुरुष हे मुळातच धडधाकट आणि निरोगी असल्याने त्यांना आजार माहीत नाही. आणि यदाकदाचित आजारी झालेच तर ते पुजाऱ्याकडे धाव घेतात.

ह्या पुजाऱ्याला वनौषधीचे पुरेपूर ज्ञान असते. जवळच्याच जंगलात मुबलक प्रमाणात मिळणारी जडीबुटी म्हणजे माडिया आदिवासींची हिरवीगार फार्मसीच.

माडिया हे उन्हाळापावसाळा व हिवाळ्यात अंगावर कुठलेही कपडे न वापरता शेकोटी-जवळ जमिनीवरच झोपतात. त्यामुळे भाजण्याच्या अनेक घटना घडतात. परंतु विशिष्ट औषधीच्या पाल्याचा रस भाजलेल्या जखमेवर लावल्यास दोन दिवसांत जखम दुरुस्त होऊन जळत्याचे वणदेखील राहात नाही. रात्री प्रसूत झालेली माडिया स्त्री आपल्या तान्ह्याला घेऊन सकाळी लाकडे आणण्यास जंगलात जाते. प्रसूती झाल्यानंतर बाळंतिणीला वनस्पतीचा काढा पाजण्यात येतो. साप, विंचू, विषारी किडे चावल्यावरही माडियांना अपाय होत नाही. यासाठी देखील जडीबुटी यांचेजवळ आहे.

संतति-नियमनाची शस्त्रक्रिया न करता माडिया आदिवासी जडीबुटीच्या सेवनाने आपले कुटुंब मर्यादित ठेवू शकतो. ह्या जडीबुटीचे संशोधन जर शक्य झाले तर वैद्यक शास्त्रातही एक मोठी क्रांती ठरू शकेल, परंतु ह्या जडीबुटीची माहिती अन्य लोकांना सांगितल्यास ह्या वनस्पतींचा गुण जाईल अशी माडिया जाणकारांची ठाम समजूत आहे.

एवढे मात्र खरे की, ह्या वनस्पतींच्या अमोल ठेव्यामुळेच माडियांना क्षय, कॅन्सर, मधुमेह, रक्तदाब यासारख्या रोगांपासून संरक्षण मिळाले आहे. आज चित्र बदलत आहे. माडिया आता दवाखान्यात येऊ लागले आहेत. तरी पण ह्या उपचाराकडे ते सांशकतेने बघतात.

पावरा ' भिल्ल जमातीचा होलिकोत्सव

श्री. दिलीप एस. इंगळे,

शासकीय आश्रमशाळा, रामपुर
तालुका शहादा, जिल्हा धुळे.

अशा तऱ्हेने ज्या गावात लाकडाची होळी असेल त्या गावामध्ये ५ दिवसपर्यंत कुठल्या ना कुठल्या गावाची नृत्यपथके येऊन दिवसभर नृत्य करीत असतात. अशा प्रकारे आमच्या भागात आदिवासी बांधवांमध्ये होळी हा सण मोठ्या आनंदाने व उत्साहाने साजरा करीत असतात. ह्या होळी सणाची मजा पाहण्याचा आनंद काहीसा आगळाच असतो.

५ दिवसपर्यंत चालते. होळीच्या अगोदर एक महिना जुन्या होळी ठिकाणी सागाच्या लाकडाचा दांडा रोवून देतात. नंतर होळीच्या दिवशी उंच असे बांबूचे झाड किंवा सावरचा दांडा आणतात व होळीच्या खड्ड्यात तो दांडा रोवतात. तसेच होळीच्या दिवशी गावातील प्रत्येक माणस आपली बैलगाडी किंवा बैलांची जोडी घेऊन जंगलात जातो व जंगलातून लाकडे आणून होळीच्या पटांगणात आणून सोडतो. बांबू किंवा सावरचा दांडा रोवल्यानंतर सर्व लाकडे त्याभोवती रचली जातात. उंच उंच अशी लाकडांची रास आपल्याला दिसत असते. ज्या गावी लाकडाची होळी असते अशा गावात साधारणतः रात्री १२ ते ४ वाजण्याच्या दरम्यान होळी पेटवत असतात. ज्या गावात होळी असते त्या गावाचा पोलिस पाटील होळीची पूजा करून होळी पेटवतो. त्यानंतर होळीभोवती सर्व गावातील आत्राल वृद्धांची गर्दी झालेली दिसते. काही लोक पूजा नैवेद्य वगैरे दाखवितात, काही लोक होळीभोवती फेर धरून नाचतात. गावातील नृत्यपथक त्या ठिकाणी होळीभोवती रात्रभर नाचत असतात.

ज्या गावी मेळावा असतो त्या गावी सुमारे १० ते १५ गावांची नृत्यपथके होळी पेटवण्याच्या दिवशी हजर असतात. होळी पेटल्यानंतर सर्व नृत्यपथके होळीभोवती धुंद होऊन नाचू लागतात. काही वेळाने जो उंच बांबू रोवलेला असतो तो पेटल्यावर खाली पडण्याच्या वेतात आला की, त्याला दुसऱ्या लाकडाच्या सहाय्याने वरच्यावर (जमिनीला टेकू न देता) ठेवतात. त्याच्या अग्रभागाची पूजा

करून स्थानिक गावातील पोलिस पाटील घाऱ्या (घाऱ्या म्हणजे एक प्रकारचा भाला, झाला विळ्यासारखे गोल तीक्ष्ण पाते असून बांबूला जोडलेले असते) घेऊन एका घावात त्या बांबूचा अग्रभाग तोडतो. नंतर गावाचा कोतवाल आजूबाजूच्या परिसरातील गावाचा पुकारा करतो. ज्या गावाचा पुकारा झाला त्या गावाचा कारभारी किंवा पोलिस पाटील पुढे येऊन त्या हत्याराच्या सहाय्याने त्या बांबूचे फक्त एक धाव मारून नंतर त्याच्या पाया पडून हत्यार खाली ठेवत असतो. नंतर बांबूच्या अग्रभागाचा जो तुकडा असतो (ज्याला खोबऱ्याची वाटी बांधलेली असते) तो याच स्थानिक गावातील नृत्यपथकास दिला जातो. तो तुकडा ते नृत्य पथक बाहेरगावी जाताना घेऊन जातात. बांबूचे उरलेले कापलेले तुकडे होळीत टाकल्यावर सर्व गावातील लोक, सर्व नृत्यपथके, स्त्रिया, पुरुष, मुले आनंदाने बहोष होऊन होळीभोवती वाद्यांच्या तालावर नाचू लागतात व सर्व रात्र जागून काढीत होळीचा आनंद उपभोगत असतात. ह्या मेळाव्याच्या गावी दुसऱ्या दिवशी सकाळी छोटी यात्रा भरते. या यात्रेत मिठाईची दुकाने, स्टेशनरी बांगड्यावाले, पालखीवाले वगैरे लोक आलेले असतात. सकाळी लोकयात्रेचा आनंद घेऊन घरी जात असतात.

ज्या गावामध्ये लाकडाची होळी असते त्या गावात गेर नृत्य पथक किंवा बुध्या बावा पथक बहुधा असतातच. या प्रत्येक नृत्यपथकात लहान मुले असतात. काही म्हातारी माणसे असतात. काही तरुण असतात. यांपैकी काहींची मान्यता असते म्हणून ते नृत्यात भाग घेतात. काही

गोवऱ्यांची होळी ज्या गावामध्ये असते त्या गावात एक महिना अगोदर सागाच्या लाकडाचा दांडा गाडून देतात व होळीच्या दिवशी गावातून गोवऱ्या जमा करून होळीची पूजा करून पेटवत असतात. त्या होळीत लाकडे वगैरे टाकत नाहीत. होळी पेटवल्यानंतर तिला नैवेद्य वगैरे दाखवून जेवण करीत असतात. अशा होळीच्या गावात नृत्य वगैरे नसते. या गावामध्ये बाहेरगावची नृत्यपथके सुद्धा नाचावयास किंवा वर्गणी मागावयास येत नाहीत. अशा प्रकारची होळी म्हणजे साधी होळी.

दुसऱ्या प्रकारची होळी म्हणजे फार मोठा आनंदोत्सव. ही होळी सुमारे

मैसुरेना भाग घेतात. गेर नृत्य पथकात शमही २५ ते ३० माणसांचा संच असतो यामध्ये काही गेर असतात. हे गेर म्हणजे कमरेला साडी विशिष्ट पद्धतीने चामडी पट्ट्यांच्या साहाय्याने गुंडाळलेली, हातात तलवार, अंगावर दागदागिने, पायात धुंगरू, डोक्याला फेटा अशा पद्धतीने साज करीत असतात. काही राई म्हणजेच बाया. ह्या बाया म्हणजे पुरुषांनी घेतलेला स्त्री-वेष होय. काही वाद्ये वाजविणारे वादक असतात. त्याचप्रमाणे दोन पोलिसांचा वेष करणारे पोलिस, दोन डाकिणीच्या वेषातील पुरुष, काही विचित्र सोंगे घेतलेली माणसे तसेच एक लाकडी घोडा ढोलाच्या तालावर नाचवणारा माणूस असतो. अशा ह्या नृत्यपथकाचे स्वरूप असते. ह्या नृत्य-पथकात मोठे ढोल वाद्य (विशिष्ट प्रकारचा ढोल), थाळी, बासरी, झांज, रोनथे रंगरे वगैरे असतात. ह्या वाद्यांच्या तालावर व गेर नृत्य एकाच तालावर लयबद्ध ीतीने नाचत असतात. प्रत्येकाची पावले एक इंच देखील मागे - पुढे पडत नाहीत. असे हे गेर नृत्य पाहिल्यावर डोळ्यांचे पारणे फिटल्यासारखे वाटते.

दुसरे नृत्य पथक म्हणजे बुध्या बाब यांचे. त्यांच्या डोक्यावर मोठ्या मोर-पिसांचा टोप असतो. गळ्यात सुकलेल्या

उंबरांच्या किवा टेंभराच्या माळा असतात. पायात लहान धुंगरू, कमरेला मोठे धुंगरू किंवा भोपळ्याचे तुंबडे बांधलेले. हातात धान्या किंवा भाला असतो. अंगाला राख फासलेली असते. अशा प्रकारचा साज घेऊन भेरीच्या तालावर कमरेला विशिष्ट वाक देऊन तांडव नृत्य सादर करीत असतात. हे नृत्यसुद्धा पाहण्यासारखे असते.

वरील दोन्ही प्रकारच्या नृत्यपथकात एक भगत (बडवा) असतो. हा भगत त्याचे नृत्य पथक सांभाळत असतो. कारण अनेक गावांमध्ये फिरताना नाचताना हे बडवे एकमेकांची विद्या आजमावतात. त्यामध्ये पथकातील कलाकरांना विशिष्ट प्रकारच्या संकटांना सामोरे जावे लागते. अशा वेळी आपल्या पथकातील बडवा योग्य ते उपचार करून त्यांना व्यवस्थित शुद्धीवर आणत असतो. बहुधा विना बडवांचे नृत्यपथक बाहेरगावी जातच नाही.

ही नृत्यपथके जेव्हा अंगावर साज घेतात, तेव्हा त्यानंतरच्या ५ दिवसांत त्यांना काही नियम पाळावे लागतात. उदा. ५ दिवसपर्यंत खाटेवर किंवा पलंगावर बसत नाहीत किंवा झोपतही नाहीत. ५ दिवसपर्यंत बाहेरगावीच फिरतात. अंगावर घेतलेला साज उतरवीत नाहीत. त्यांच्या गावात ज्या दिवशी होळी केली असेल त्या दिवशी संबंध दिवसभर नाच-

तात व गावातून धान्य, पैसा वगैरे भाग (वर्गणी) गोळा करतात. स्वतःचे गाव आल्यानंतर दुसऱ्या गावांमध्ये जातात. (अर्थात ज्या गावात लाकडाची होळी असेल त्याच गावात) काही वेळेस २५ ते ३० मैलांपर्यंतच्या गावामध्येसुद्धा पायी जातात. त्या गावामध्ये गेल्यावर होळी-भोवती नाचल्यानंतर गावामध्ये नाचतात व प्रत्येक गावात धान्य व पैसा वर्गणीरूपाने गोळा केले जातात व पैसे देणाऱ्यांची (५ रु., १० रु.) यादी बनविली जाते.

पाचव्या दिवशी गावात परत आल्यानंतर साज वगैरे उतरून सर्व धान्य, पैसा ह्यांचा हिशोब केला जातो. प्रसंगी धान्य विकून त्याचेही पैसे बनविले जातात व सर्व पैसे एकत्र करून त्यामधून दोन कोंबे ५ ते १० बकरे (जसे पैसे जमले असतील त्या हिशोबात) आणतात व ते आणल्यानंतर गावाच्या बाहेर शेतामध्ये सर्व बकरे कापून मटण तयार केले जाते व त्यांचे झाडांच्या पानावर वाटे तयार केले जातात. ज्यांनी ज्यांनी पैसे दिले असतील त्यांना तो वाटा घरपोच केला जातो. भले तेच गाव २० मैल दूर असले तरी त्या गावातील वाटे बरोबर पोच करतात. म्हणजे वर्गणी रूपाने जे पैसे देतात त्यांचा सुद्धा मोबदला परत करतात. अशी इमानदारी वृत्ती त्यांच्यात आढळून येते.

○ ○ ○

आदिवासी संस्कृती--एक चिंतन

गोपालसिंग परदेशी

आदिवासी म्हणजे आद्या किंवा आधीचा रहिवासी. इ. स. पूर्व १५०० या काळात नागर संस्कृती माहीत नसलेल्या भटक्या टोळ्यांचा भारतावर म्हणजे सिंधू संस्कृतीवर जो घाला पडला त्या आधीचे लोक, ते आदिवासी. वेशी, तटबंदी आणि बुलंद दरवाजे असूनही भयानक क्रूर घाला पडला. दुर्ग दरवाजे फोडण्याचे ज्ञान असलेला त्वष्टा यास इंद्राने मोहित करून विश्वासात घेऊन दुर्गम दुर्ग दरवाजे फोडण्याचे ज्ञान घेतले व त्वष्ट्यास ठार मारून भारताची शहरे फोडली. ऋग्वेद आणि सिंधु उत्खननाचे अभ्यासू संशोधक सांगतात किमान ६ लाख निरपराधी नागरिक या घाल्यात मारले गेले. आपण किती दुष्ट आहोत, विश्वासघातकी, निंद्य आहोत, हे स्वतः इंद्रच सांगत आहे. इंद्र आर्यांचा नेता होता. या अगोदर आर्य लोक सिंधू लोकांची मुले व गायी पळवून नेत. ३०० वर्षे असेच चालले होते. "यज्ञात दर्भाचा जुडगा कापतात तसे सिंधुजन कापले" सिंधू संस्कृतीचे लोक आर्यांपेक्षा जास्त सुसंस्कृत होते. परंतु स्वभावाने शांत, भिन्ने, युद्धकौशल्य व शस्त्रास्त्रे यात उणे पडले. जसे पेशवे अनेक तसे इंद्र अनेक. सन १४०० च्या सुमारास जो इंद्र होता त्याला अशा खिडीत गोकुळच्या गोपालकृष्णाने गाठले की तो नामोहरमच झाला. द्वारकेचा कृष्ण निराळा. तो इ. स. पूर्व आठवे शतक व हा गोकुळचा आमीर कान्हा निराळा. त्यानंतर सन पूर्व १२००-१३०० या काळात स्त्रियांना पुढे करून आर्यांनी गनिमीकावा केला. कारण चंड व मुंड या आदी जमातींनी आर्यांचा धुव्वा उडवून राज्य ताब्यात घेतले होते. महिष हा त्या काळातील भूषणभूत शब्द आहे. त्या काळी जगातले राजे लोक सोन्याच्या शिंगाचे मुगट घालीत. असुर किंवा राक्षस म्हणजे माणसेच. आर्यांनी स्वतःला देव म्हणवून घेऊन कथा

लिहिल्या. अतिशयोक्त लिहिल्या, महिष असुराने पंजाबात हाती सत्ता घेतली त्या वेळी पंजाबात पुढील जाती किंवा लोकवस्ती होती. कोल, महिष, चंड, मुंड, असुर, दैत्य, धौम्र, कालक, दोहद, मोर्य, कालकेय, कंबु, ताम्र, गंधक. आर्यांना पंजाबातील नद्यांच्या उन्हाळी महापुराची माहिती नसल्यामुळे जागजागी आर्य-गावे पुरात सापडली. त्यांना कोळी राजाने होड्या वापरून वाचविले. कोळ्याचे धनिक मासा व माशाचे धनिक कोळी. म्हणून आर्यांनी कोळी राजास जीवदान दिल्याबद्दल मत्स्यावतार मानले. केटा येथील राजा हिरण्यकश्यप यास ठार मारून त्याचे राज्य घेण्याचा प्रयत्न केला. तो त्याच्या मुलाने प्रल्हादाने यशस्वी होऊ दिला नाही. मात्र त्याचा नातू बळी यास पळून येऊन केरळला राज्य स्थापाने लागले. तेथूनही वामनास पुढे करून आर्यांनी त्यास जावा सुमाना बेटाकडे पळावयास लावले. इक्ष्वाकु कुळातील समर राजाचे ६० हजार सैन्य सुंदरवनात गायब झाले असा आदिवासींचा पराक्रम. आर्यांची वसाहत करणे व पूर्वीचे लोक नष्ट करणे यासाठी कागदी विध्य ओलांडून आला. नगर जिल्ह्यात नेवाशा-जवळ मुळा नदीकाठी त्याने आपले आक्रमक केंद्र उभारले. त्यानंतर राम आला तो पंचवटीत राहिला. रामाचे सैन्य म्हणजे माकडे, वानरे नव्हे. तर पेठ, सुरगाणा, जव्हार, डांग या भागातील आदिवासी होते. त्या वेळी शूर्पारक तालाकट दंडक असे महाराष्ट्राचे भाग होते. राजधानी लंका होती. साष्टीबेट (मुंबई) हीच रामायणातील लंका. हे आम्ही अनेक पुराव्यांनी पूर्वीच सिद्ध केले आहे. दशमुख नावाचा राजा लंकेत राज्य करीत होता. रावण ही त्यास पदवी होती. त्याच्या व केरळच्या वलीच्या अनेकदा भेटी होत. अनार्यांना नष्ट करावयाचे होतेच. पेठ सुरगाणाच्या आदिवासींचे सैन्य उभारले गेले. राम-रावण युद्ध

होऊन लंका विजयानंतर पंचवटीत ४ दिवस आदिवासी थांबले होते. त्यांनी आपले ढोल पावरीचे व इतर नाच पंचवटीत रामापुढे करून दाखविले. पांडवांचा नातू जनमेजय याने इंद्र संस्कृतीची स्थापना केली. गावोगावचे नागलोक धरून आणून जिवंत यज्ञ-कुंडात जाळले. त्या भयाने नागलोकांच्या अनेक टोळ्या निरनिराळ्या देशांत पळून गेल्या. महाराष्ट्रातही ते आले. त्यांनी मरमक राज्य स्थापिले. ते इ. स. पूर्व ७०० ते इ. स. पूर्व ३०० पर्यंत होते. उत्तरेच्या महापद्म नंदाने ते बुडविले. नंतर सातवाहन सत्ता आली. त्यांचा मूळ पुरुषही नागच होता. इ. स. पूर्व २०० आदशवादाची वाङ्मय लाट आर्यांनी सुरू केली. मुरलोकांची इतिहास लेखनाची प्रथा बंद पडून चौथ्या शतकापासून पुराणे लिहिणे सुरू केले. ब्राम्ही व खरोष्टी या लिप्या बंद केल्या. मुरलीमाता हा देश घेतल्यानंतर गोमांस निषेध सुरू झाला. क्षत्रियांना हिणविण्यासाठी क्षुद्र म्हणणे सुरू केले. "नन्दान्तम क्षत्रिय कुलम्" सातवाहन, होयसल यादव आणि त्यानंतरची मुस्लिम राज्ये यात वेळोवेळी जे आदिवासींचे उठाव झाले त्याचा संगतवार इतिहास लिहिला गेलेला नाही. उदा. शिवनेरीचा कोळी चौथरा, कोळी स्वातंत्र्य सैनिकाचे किती भयानक शिरकाण तेथे झाले. मात्र १८१८ नंतरचे भिल्ल कोळी, रामोशी इत्यादींचे उठाव गॅझेटियरमध्ये उल्लेखित आहेत.

ठाण्याकडे वारली, कातकरी, ठाकर, कोकणा कोळी, धुळ्याकडे भिल्ल कोकणा, पुण्याकडे कोळी, कातकरी, ठाकर, अमरावतीकडे कोरकू, यवतमाळकडे कोलाम गोंड, चंद्रपुरकडे गोंड, माडिया, हलबा तर नासिककडे भिल्ल कोकणा, ठाकर, वारली कोळी अशा प्रकारचे आदिवासी आढळतात.

निसर्गाच्या अंगाबांधावर खेळणारा आदिवासी हा अल्पगर्जजी स्थितप्रज्ञा-सारखा अल्पसंतुष्ट होता. रुढिप्रिय, भिन्ना, संकोची, निष्पाप, श्रद्धाळूपणाच्या अभावामुळे अस्वच्छ पण सत्यवादी, दैववादी, बाहेरच्या जगाविषयी अज्ञानी असा होता. वायदेवाजारात बसून आरडाओरडा करणारा, जीवनाचे गणित नोटांत सोडविणारा तो नव्हता, कवी-सारखा वेडा, निसर्गाच्या सान्निध्यात स्वच्छंदी जीवन जगणारा, रोख रुपयांत मिळणारी मजुरी सोडून ६० वर्षांनी येणारा बांबूच्या झाडांचा - इंदा-गोळा करण्यास जाणारा, तसेच अल्पस्वल्प भागात वा लहानशा शिकारीत मोठा आनंद मानणारा, नृत्यसंगीतात रात्रीच्या रात्री घालविणारा असा होता. तवलीत दाणा भिल उताणा म्हणजे (आज दाणे आहेत उद्याचे बघता येईल).

नासिक जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात आपण जाऊ लागलो तर वाकड्या तिकड्या घाटांचे रस्ते दिसू लागतात. तांबड्या मातीचा प्रदेश दिसू लागतो. हाकेच्या अंतरावरसुद्धा एक पाडा उंच तर एक सखल डोंगरामधल्या अरुंद वाटा, खिंडवाटा म्हणजे वाऱ्या कुत्तरवारी, शेलवारी, इ. नाचणी पिकविणारा अन् नाचणारा आनंदयात्री आदिवासीचा जंगलच्या पाखरांचा सराचा (शहराचा) पावना आला तर आदिवासी माणूस घरात "चा" धगवायला सांगतो. सकाळी कांजीपण पितात. बसायला कांबळ टाकतो. वाकड्या तिकड्या लाकडी ओंडक्यांचा उपयोग करून झोपडबजा घर बांधतो. त्याच्या पुढच्या अंगणात लाकडांचाच मांडव उभारतो. लंगोटी, बंडी व क्वचित मुंडासे त्यालेले तेथील खंबायत गावित कहाडोल, भोये कोण-त्याही ऋतूत कामातच मग्न दिसतील. चिमणा, यवाजी, लहानु, मोत्या हे बाळराजे आपापल्या गलोल घेऊन पाखर हेरून भुजून खाया रान हेरीत फिरत असतात. उलसा रडक्या मडक्या धुडक्या शिकारीसाठी भेकर डुकर वळीत मोहोट ढोंग्या सायळ कोठे मिळतील ते चवीने सांगत चावलत असतात. जंगल दरी तुडवीत फिरत असतात. झनका, रखमा, बायजा, झिपरी, चेथी, मेथी या आवा मूला मूलाच्या डगरी उतरत "पेयाळ" पाणी आणीत असतात. जंगलातील मांडवाला सुकलेल्या वेळी,

व चिभडाच्या माळा लटकलेल्या असतात. बांबूच्या चोयांनी विणलेल्या खपाड्यांच्या भिंती शेणाने सारवलेल्या असतात. वरपर्यन्त मात्र त्या नसतात. वर रफू जागा उघडी मोकळी असते. दाराच्या चौकटीत शेण थापून त्यावर झेंडूची फुले खोचलेली असतात. सैपाकघरात तवली काचली उलथी बोलक ही मातीची भांडी असतात. भाकरी ठेवण्यासाठी बांबूचे शिव किवा आळंद असत. बांबूच्या तुकड्यात आवश्यक वस्तू भरून आढ्याला लटकविलेल्या असतात.

उन्हाळ्यात मासे मारण्यासाठी दूर डोहीवर गावेच्या गावे जातात तर कोणी "भवाडून भोंगी घालून राहतात." भोंगी म्हणजे पाल्याचा मांडव व भवाडणे म्हणजे भटकणे. कमाऱ्यांना (मौत हाकणाऱ्यांना) माहीत गटाने की मौत मांड्या (तलाठी) इकड कदव कदव (कधी कधी) हिंडतो. वरईचे पीठ कडीसारखे दुपारी भिजत ठेवतात. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्याच्यात मीठ घालून शिजवतात. त्याला आंबील म्हणतात. ती चहाप्रमाणे सकाळी पितात. स्त्रियांची वेशभूषा म्हणजे अर्ध्या मांड्या उघड्याच, डोक्यावर पदर नसतो. मसुरी, रुडफुली, गुहुरा अशा नकशी छाप्याच्या वनावट रेशमी (घायपती) फडक्या त्या अंगावर घेतात. डांबेरी फडकी फक्त लग्न झालेली मुलगीच ओढते. पुरुषाच्या हातात कडे, कानात पंगरे असतात. लाल जरीकाठी फेटा हे त्यांच्यातील मोठेपणाचे लक्षण. तरुण मुले घड्याळाचा फक्त पट्टा मनगटात मोठ्या हासेने घालतात. त्याच्या कपाळावर सुंदर गोंदलेले असते. भडक रेशमी सदरा व भडक खड्याची मुंदी वा गुंड्या त्याला प्रिय असतात. लहान मुलांना मळका फाटका सदरा अन् लंगोटी असली की भागते. सध्याच्या गुंड्या वा सेपिटपिन्स ते कानात घालतात. प्रौढ तरुणांच्या कानात वाळ्या वा डूलही असतात. शहरी वातावरणाला भिणाऱ्या या काळ्याभोर डोळ्यांना शहरात चलतोस कारे असे विचारले तर उत्तर येते "नीही"? मोठ जातीच्या गवतापासून हे लोक टोपल्या बनवितात. शिंदीची फळे, काकडीच्या बिया, गव्हाचे धान्य यांच्या वेण्या-गजरे बनवितात. चार लोक एकत्र आले की, रामराम करून बसतील. जवळची शिंदीची पाने काढतील. तोंडात घालून ती ओली करतील. व तमाखू भरून विडी करून ती ओढतील.

कोणाजवळ चिलमीसारख्या बांबूचा चोस्ट्या असतो. त्याला खालीवर कोरल्याची डाली असते. चकमक गार असते. शेतीचे वा गुराचे काम सांभाळणाऱ्या किवा शाळा संपलेल्या पोरांच्या "पेनी" वावत चावलाया विलगतात. "पेन" म्हणजे साखरपुडा किवा कुंकू किवा (मागन) पेन म्हणजे दारू, कोवड्याची भाजी नाच थोडे धान्य देणे की झाले. मुलगी सासरी नांदावयास जाते. २/४ महिने राहते. रम्याचा आस्वाद वेण संपल की म्हणते आता मोत्या होवा. मग रम्याचा संबंध संपून मोत्याशी पेन होते. ४/४-६/६ महिने प्रत्येकाचा आस्वाद घेऊन मग कुठे तरी विसावते, थांबते व तेथे नांदते. मूल झालेले असेल तर बरे झाले, बायकोही मिळाली व तयार मूलही मिळाले असे नवरा मानतो. मुलगी नांदत नाही म्हणून तिच्या घरी जाऊन मुलाचा बाप अर्धे पैसे परत मागतो. त्याला "दावी दोर" म्हणतात. "बायको होवी का दावा"? नासिक जिल्ह्याच्या गोंडवनातील या प्रियंवदा तर असेच म्हणताना आढळतात, की "नवरा नोको माल हिरवाच बरा" लग्नापेवजी प्रियकरापासून झालेला जो मुलगा तो हिरवा. आदिवासींच्या लग्न-गीतात मुलीला मैतर असल्याचे उल्लेख सर्रास व मोकळेपणाने केलेले आढळतात. मुलाचे वा नातवाचे लग्न होत असताना आज्ञा-आजीही आपले राहिलेले लग्न लावून घेतात. कारण केवळ पेनवर आयुष्य घालवू नका लग्न करा ही आपली सक्त शिकवण.

सामूहिक लोकनृत्ये हा तर आदिवासींचा सांस्कृतिक वारसा जो आम्ही गमविला व विसरलो. डांगमधील आदिवासीत निरनिराळी लोकनृत्ये प्रचलित आहेत. पावसाळ्यात रात्री तरुण मुले "ढाक्या" नाच नाचतात आणि गाणी म्हणतात. गुड्यापर्यन्त पावटा (चाळ) बांधून रणवाद्याप्रमाणे वाजणाऱ्या ढोलाच्या ठेक्यावर हा नाच रंगत असतो. लग्न किवा पेन प्रसंगी मादळ नाच असतो. त्यात कथा, गीते, टाळ, ढोलकी असे असते. पहाटे "लुक्या" निघतो. शिमश्याच्या दिवसांत होणाऱ्या पेरण्या नाचात बांडगे म्हणजे तरुण नथ, काजळ, डूल, इरकली साड्या नेसतात. वारली लोकांचा कांबड नाच म्हणून एक नृत्य प्रकार आहे. कुंभाराने तयार केलेल्या मातीच्या कड्याला गाईच्या

जठराचे कातडे मढवितात, त्याला बैलाच्या पालाच्या शिराचे तंतू जोडतात. गुईगुई असा त्याचा आवाज निघतो.

करवंदे बारील चाल जाव डुकुरली खोडायल.

होडी मोठी डुकुरली अन् होडसच खड तोडलच भाऊ मामाडलं.

अशी त्यांची गाणी.

डमरूसारखे गुडघ्यास बांधावयाचे १ फुटाहून मोठे वाद्य असते. ते गुडघ्यास बांधतात. त्याला पितळी गोल कड्या असतात. त्यावर डाक म्हणजे भक्तिपूर्ण गाणी रात्रभर चालू असतात. घोलाच्या काठीस कोरण्याचे घोस अडकवून ती काठी नृत्यगीतात वापरतात. कहाणी ऊर्फ घांगली नावाचे एक कथा वाद्य असते. दोन्ही बाजूस दोन भोपळे वर तारा. दुसरे कथा वाद्य म्हणजे थाळीसार काशाच्या ताटास "कोत्याचे मेण" लावून त्यात विशिष्ट झाडाची लांब काडी रोवतात. त्यावर बोटे फिरवली म्हणजे मोठा सूर निर्माण होतो. त्यावर ३/३ किंवा ६/६ रात्री कथा चालतात. ओत्साबोकशी हुंदके देत कथेकरी कथा सांगतो. भयाण एकान्तच अंधार असतो. कथेने तरुण मुलगा ओरडून उठतो व घुमू लागतो. कथेच्या नमनात उपेक्षित वस्तूंना "मान" दिलेला असतो. उदा. झाड, वेळूच्या दोनतीन हात काठीला भोके पाडून त्याची मधुर पानी बनवून हे वाजवितात. या नृत्याशिवाय त्यांचे अखाना, वाघ वारखी, (आश्विन वद्य) आणि शिमगा हे सण पूर्ण होत नाहीत. ढोल तारपे म्हणजे पावरी यावर आणि कहाळाचावर केंव्हाही रात्री नाच नाचतात. शिमग्यात तमाशे गावोगाव मारुतीच्या देवळात हजेरी देतात. बाई नसते, नाच्या पोच्या असतो.

शहरची माणसे आदिवासीच्या अरण्यात गेली ती त्यांना उपदेश करण्यासाठीच. वाईट लोकांना सुधरवण्यासाठीच आपण जात आहोत हे आत्मनिष्ठेचे लिगाड निवाशी घट्ट कवटाळूनच. शहरी संस्कृतीच्या अहंकाराचे कठीण कवच घेऊन गेल्या-नंतर निसर्गाच्या साक्षात्काराचे कोवळे किरण त्यांच्या हृदयात कसे शिरणार? फागन महिना सुरू झालेला आहे. कहा-डोळाचे गोरेपान चिकणे झाड निष्पण पण लाल रंगाची बोटे लागलेल्या मोहोर फळांनी नटले आहे. उंच सावर फक्त

तांबड्या फुलांनी पाकुळली आहे. काळ्या कुहियांच्या रांगातून पळसाच्या कुसुंबी शेंव्या उसळलेल्या आहेत. रक्तवर्ण फुलांच्या ओंढाळी घेऊन निळ्या आकाशात ऋतुराजासाठी पांगारा उभा आहे. "मवाची मवा इचलाया अन् फुल दारू गाळया" पोशा व पोशी डालक्या घेऊन रानात हिंडत आहेत. वोहोळा (गाई) व शेळ्या घेऊन वाळदी (गुराखी) मोहवर (काठीची मोठी वाटाटी) वाजवीत जात आहेत. मधून मधून त्यांचे लक्ष भवर (मोहोळ) दिसते का म्हणून वृक्षराजीकडे जात आहे. भवर चुपण्याच्या मोठीपेक्षा त्यांच्या मोहवरच्या धुलधुलण्यात गारसलेल्या चत्रांची मधुर चव आहे.

डोंगराच्या उतरणीला हा पाहा "गाईचा दांड" आला. ही गाई गोठविण्याची जागा म्हणजे थांबविण्याची. आता दोघे तिघे जाळंदी जमा झाले. त्यांनी एक दोन शेळ्यांच्या तंगड्या धरून करवळच्या पानाच्या क्षोणात दूध काढले. त्यात कोडरच्या झाडाचा थोडा चीक घातला व ते दूध उन्हात ठेवले. थोड्या वेळाने ते दूध गोठले. त्याच्या बरोबर त्यांनी नागलीची भाकर खाल्ली. ही पाहा घसर-गुंडी करणारी दरड. येथून पायथण घालून शहराचा सायेब उतरून शकणार नाही. खाली भयंकर मोठी दाहाड (डोह) आहे. त्यात मोठे मोठे मासे आहेत पण ते मासे जाळ्यांना भीक घालीत नाहीत. त्यांना विशिष्ट वनस्पती ठेचून खाण्यासाठी पाण्यात टाकतात तेव्हा ते मागून (गुंगून) जाळ्यात सापडतात. मासे धरणाच्याला कायम पोहत राहावे लागते. जवळच पाहा वाघाने उकरलेली जमीन दिसत आहे. अजगाराच्या लिदीसारखी पांढरी लीड दोन-तीन ठिकाणी पडलेली आहे. पोशे (पोरे) सांगतात "ती वाघाची" सूर्य अस्ताला गेला की, वाघ दरीकपार सोडतो व कुवे, वासरू खाण्यासाठी दिवे-लागणीला गावकुशी येतो. मुळीच शाळेत न गेलेली मुले निरशा दुधाच्या सायी-सारखी भोळी भावडी अशी दिसतील. पाखराप्रमाणे मोहक बोलताना ती तुम्हाला आकर्षित करतील.

छातीएवढ्या उंच झाडाची सुकलेली शेंग पाहा कशी खुळखुळ्यासारखी वाजते. भुल्या (तंबाखूप्रमाणे) नावाच्या झाडाच्या पानास गुरे तोंड लावणार नाहीत. कारण मूर्च्छा येते. वाळल्यावर त्याच्या पानांचा तपकीर व तंबाखूसारखा उपयोग

हे लोक करतात. साग, हेद, बोंडा खैर, बोरघोट, डकाटी, डेंभरूण, मुरड दात किरवा, मोरवा, किळई, भुईकुंभ, भुईडंब, शिवत विवला तोरणा आसंद मधळ धावळ हुंव कीर मिरा कळंब तिव या झाडांच्या पाहा या गर्द रांगा. हे पाह दोन तीन झाडा मिळून विणलेले कोळ्या जाळे. त्यातील वीतभर लांबीचा कोन पाहून तुम्हाला भीती वाटे. डोंगराच्या तोंडाशी वारा झुळझुळ वाहतो आहे तेथे वाकडी घामोड वेल फुलांनी घमघमत आहे. नदीतील खुटांचा जरास आधार घेऊन वोकडवेलीने आपला केवढा डिक विस्तार केला पाहा. झाडातून गवतातू पक्षी उडाले. कधीच देखिले नाहीत अशा रंगा आकाराचे. पिरिपिरी करी पिरवीट उडाला. खाकसा म्हणतो खा खा खाकसा बोका नोको टाकसापोशा हा वाढवस चुहेट चुही चुही करते. काकड कुंभाच्या कुंभ करतो. हारोड कु... कुकू हूँ करतो होला म्हणतो उठवड शीता भांत कांडाय घुटुर घुटुर तें शीतानं होलाला मुख मारला. चकाक म्हणतो चकचक. लावर म्हणते डरंरं रुच्याव रुच्याव. पोकळ चा नावाप्रमाणेच आवाज काढतो. तिरगा ठक ठक करतो. हे तेतूचे झाड. हे बाहव्याचे झाड. बाहव्याची शेंग झुनझुन आवाज करते. तेतूची सव्वा हाती लांब सात बोटे रुंदीची शेंग म्हणजे राक्षसी खडच कापसाप्रमाणे त्याचे बीज असते. तो त धुवडाचा खोपा दिसतो. दाट झाडीतील दरड उतरावी दरड चढावी मध्ये नदी तील वाट किती भयानक. शिळाप्रसा कितीतरी पडलेले, नदीतील रोडक्या प्रवा हात लंगोटीवाला येतो जातो. त्याच्या बरोबर कधी कधी त्याच्या बरोबर अद्य मांड्या काच्याची स्त्री असते. जाणार येणाराची गाठ पडली तर "कारवा पाहु गेलतास जुनु" असे म्हणून खाली वसतील चोरट्या काढून पेटवतील (बांबूच्या तुळड्यात रावरीचा नूर चकमक गार ऐकू हे सर्व म्हणते चोरट्या) "शीदाची पान काहाडून इड्या तहडतीन."

बांबू भोपळा मानी यांची संसार अवजा असतात. बांबूच्या शिपट्या सगळ्या बाजू फाकवून तयार केलेले कोंबडीचे "कोळज लाकडाच्या थाळ्यातल जातं. झाडांच खांद्यांचा कुबड्यासारखा उपयोग तरी याचा अर्थ! ही दारिद्र्यावर आधारले संस्कृती नाही. ही निसर्गावर आधारले आहे. डोंगराच्या चढउतारामुळे आदिवा

काटक आहे व नाचामुळे चपळ आहे. अंगणात जळणारी खोगूट (खोड) व चुलीतला जाळ याशिवाय दिवा किंवा कंदील न वापरणारी पाडी म्हणतात की अंधारामुळे आमची नजर प्रखर राहते. तुमची मृत होते. गळोल व धनुष्यबाण यामुळे नेमवाजीचे शिक्षण त्याला जन्मतःच मिळते. पावसात, चिखलात आदिवाशी कामे करतो. डाही (शेत) भाजण्याच्या वेळी तो उन्हाळ्याचे ऊन सोसतो. आंब्याच्या झाडावर कावळ्याचा लसून असतो त्याची डिव्शी वा आंब्याचा मोहोर बांड (तरुण पोरे) कानात खोवतात. डूल वा वाळ्यांचे घोसही त्यांच्यात कानात असतात.

भवरहेद सौपुड्या घरभऱ्या काळमंदी वाटवरली टिवरी ती माझी नवरी हा खेळ मुले खेळतात. टिवरीचे गुलाबी फूल झुंवरासारखे असते. त्यांच्या लोककथांतील शंकर व राम हे सुद्धा आदिवासीच आहेत. "महादेव खातो पेतो दळतो, कांडतो, पानगं भुजतो त्याच कुल्यालं घट पडली. तो वारा मार्गचे वळीथे जातो. डावा कलतो, उजवा वळतो. काळी खातली शिनगार जोता हिवाळे वन असा जातो जंगल तोडतो. जेऊन खाऊन तिरपती होतो. इरखा (झाडे) तोडतो. लंगुटी ठावतो".

ढोल हे मानवाचे अगदी प्रथमचे वाद्य. ताडपे तारपे किंवा पावारी पावरी हेही तसेच. पावरीच्या चालीचे दोन प्रकार— एक डोंगर देवाच्या उत्सवाचे वेळचा व दुसरा लौकिकनाच्या वेळचा. कोकणा व गेली गावात राहतात. भिल्ल मात्र पावावाहेर. त्यांच्या वस्तीचे नाव भिलाटी. तेहेरचा हल्ला आला तर तो प्रथम मलाटीवर पडणार. कोकणा कोळी यांची रे झोपड्या प्रशस्त असतात पण भिला- च्या झोपड्या दरिद्री असतात. डोंगरी वरुपाच्या असतात. कारवीचा भारा क्वावर, कमरेला खोडगी, अंगात फक्त गोटी अशा स्वरूपात घामाच्या धारांत गंग उतरणे चढणे. निष्काळजीपणा,

शिकार हे भिल्ल जीवन. लोकगीते सांगतात.

खांद्यावर वाधुर लीतारी भिल-शिका- रीला चालनारी

पावसाळ्यातील ठाकूर नाचाची गाणी-

माजा जमिन रं धरतारी मायलं.

माजा जमिन रं कनसारी मायलं.

माजा जमिन रं. गावतरी मायलं.

ढोल्यापुढे राहयलु उभा ढोल्यालं भीतर याप्रमाणे नाच्यापुढं-सबापुढं-सुरत्यापढं इ.

डोकीलं माजा हात रं. वाळा मुडास वांधतु रं.

परवे रंगताल आज मी पाय देला हो आज मी पाय देला दादा रंगतु थरारला हो तेही ना रंगनाची आज केली मी धूल माती हो.

आदिवासीत स्त्रीस्वातंत्र्य असते, देशी भागात नसते म्हणून कन्या किंवा बहीण म्हणते,

भाऊ रं. भाऊ घाटाचे तोंडी मालं. देयाचा नाया.

"पांढरीला तेल वाळायचा म्हून भवाडा करतात." भवाड्यात ४-४ मैलावरून डोईवर पाण्याचा माठ भरून आणतात. झाडाच्या पान फुलांनी शृंगारलेला पाड्या- तील चौक असतो. गावोगावचे पोशा पोशी बांडगा-बांडगी एकमेकाला विचारतात

"कोन गाव चारं ?

कोन गावची वड ?

"खिसा आहाव ? बेस आहूं !"

एकीकडे तमाशा चालू असतो.

चालरं ताड्या मोटल्या बैला..... टरारी री.....रारीरी.....

तरी मी सांगा की पागी पागी घेसाल (थोडी थोडी दारू घ्याल)

भवाड्याच्या आजूबाजूला जंगल अंधार असतो. ओळखी झालेले तेथे जातात. प्रेमाचा आस्वाद घेऊन येतात. तमाशा सुरू असतो. रंग डुले डुले जाय रंग डुले डुले जाय.

एक संवाद-धुग धुग कठं जाय

मासा मासला मारशी किलीक

चावा चुक

लयशी किलीक खांदा वळचा

रांधशी कशामा सुताराना पाळामा.

वाढशी किलीक अठं तठं

खाशी किलीक किच्या मिच्या.

ऱ्हाशी कठं वारा डोंगरावर

होळीच्या पेरण्या नाचाचं गाण

होळीवा होळीवा मनासू पहिलाच खांव चढावसू

त्याचप्रमाणे वाटंवर जाई कोणी रोपली रं.- रोपली रामू.

पानी कां तिला कोनी देला रं-

देलारी रामू.

होळीच्या दिवसात १५/१६ वया मातली पोरे प्रत्येक दाराशी जाऊन खटखुवा म्हणतात.

कोशिवाच्या डालीत दिडकीला मेण त्यात मोरपीस म्हणते खटखुवा-खटखुवा

दाराशी उभा

ताराका मारादेव नाचरे सुकुरदेव.

नीचेक नागल्या देरे सुकूर देव.

कोंबड्याच्या आतड्यांची केली धनुकली पहारे पोशा हो माझी धनुकली.

स्वराज्य मिळताच आदिवासी भागात शाळा व वसतिगृहे सुरू झाली. टेकेदार कंठाटदार यांच्या पिढवणुकीतून आदिवासींना सोडविण्यासाठी वाळोसाहेब खेर, मुख्यमंत्री, मुंबई राज्य यांनी जंगल कामगार सहकारी सोसायट्या सुरू केल्या. आदिवासी भागात सुरू केलेल्या शाळांत त्यांच्या थोर जीवनमूल्याचा विचारही केला गेला नव्हता. वनसंपत्ती जपणे, वाढविणे याचा मागमूसही त्यांच्या शिक्षणात नव्हता. आपण शहरवासी त्यांना सुधारण्यासाठी जात आहोत. या अहंगंडाने आदिवासी जीवनमूल्यांचा आणि वनांचा नाश झाला. आज जंगल संपलेले आहे आणि त्या बरोबर आदिवासी जीवनमूल्येही.

○ ○ ○

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने पाठ्यपुस्तकांचा विचार

डॉ. भा. व्यं. गिरधारी, जव्हार.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोणातून इयत्ता १ ली ते इ. ७ वी पर्यंतच्या, मराठी पाठ्यपुस्तकांचा विचार येथे केला आहे. एकंदरीत आदिवासी विद्यार्थ्यांची मराठी विषयाची अवस्था लक्षात घेता त्या मानाने पुस्तकांचा दर्जा त्यांच्या दृष्टीने न पेलणारा वाटतो. साररूपाने सांगावयाचे तर निसर्ग, पशुपक्षी, कृषिजीवन आणि संस्कृती या विषयावरील गद्य-पद्य पाठ सोडल्यास ही पुस्तके आदिवासींना समोर ठेवून तयार केलेली वाटत नाहीत. प्रत्येक जातिजमातीला वा प्रदेशाला समान स्थान देणे हे जरी अशक्य असले तरी तितकेच खरे आहे की, आदिवासी विद्यार्थ्यांना जिन्हाळा वाटावा, काही आपल्या ओळखीच्या जीवनाच्या खुणा त्यात दिसाव्यात. आपल्या मनाचे जगण्याचे, संस्कृतीचे, चालीरीतीचे, श्रद्धांचे, काही प्रतिबिंब त्यात दिसावे अशी वस्तुस्थिती नाही. त्यामुळे फार तर हुशार विद्यार्थ्यांना पोपटपंची पद्धतीने ती पाठ असतीलही. परंतु प्रत्यक्षात आशयाच्या दृष्टीनेही पुस्तके आपल्यासाठी आहेत असे वाटले पाहिजे. असे फारसे काही कोठे गवसले नाही. म्हणूनच आदिवासींची मराठीची कुवत अधिक वाढविण्याची आवश्यकता विशेषत्वाने जाणवते. वस्तुतः आदिवासींसाठी काही गद्य-पद्य पाठांचा समावेश कोणत्या तरी वर्गाच्या पाठ्यपुस्तकात करता येणे सहज शक्य होते. पण प्रत्यक्षात आदिवासींचा विचार पाठ्यपुस्तकांच्या निर्मितीच्या वेळी केला गेला पाहिजे, असे आढळत नाही. असे पाठ्यपुस्तकाच्या स्वरूपावरून म्हणायला वाव आहे.

याचा अर्थ इ. १ ली ते ७ वी ची मराठीची पुस्तके वयोगटानुसार रोचक नाहीत असे म्हणावयाचे नाही. खरोखरच काही गद्य-पद्य पाठ उत्कृष्ट आहेत. संस्कारक्षम आहेत. विविध शैलीचे दर्शन, तसेच विविध वाङ्मयप्रकारांचे दर्शन यातून घडते. पण महाराष्ट्रात ५ लाखांहून अधिक आदिवासी असणाऱ्या, मराठा आदिवासी बोलणाऱ्या

आदिवासी विद्यार्थ्यांचा गद्य-पद्यवेचे निवडताना विचार केला गेला नाही असेच म्हणावे लागेल.

प्रामुख्याने शहरी मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा वर्गाचे चित्र निर्मात्यांच्या डोळ्यासमोर दिसते. सुशिक्षित घर आणि कुटुंब येथे गृहीत असावे. अडाणी आदिवासींच्या झोपडीचा विचार येथे झालेला दिसत नाही. निदान लेखकांची नावे न नोंदविता आलेले काही पाठ वगळून आदिवासींच्या जीवनाला व संस्कृतीला सामोरे जाता येणे सहज शक्य होते.

आदिवासींच्या दृष्टीने काही चांगले पाठ सांगावयाचे म्हणजे इयत्ता ३ रीच्या पुस्तकातील पाठ क्र. १ जमाडी जन्मत/वि. वा. शिरवाडकर, पाठ क्र. ५ तोडणे सोपे जोडणे अवघड/राम शेवाळकर, पाठ क्र. ८ मुलांची तक्रार/व्यंकक बापूजी ठोंबरे, पाठ क्र. १२ जिद्द/यदुनाथ थत्ते, पाठ क्र. १३ सोन्याची जांभळे/व. द. कुलकर्णी, पाठ क्र. १९ सेनापती बापट/ना. ग. गोरे, पाठ क्र. २० कळी/वंदना विटणकर हे उत्कृष्ट संस्कार पाठ आहेत.

इयत्ता ४ थीच्या पाठ्यपुस्तकातील पाठ क्र. ३ झाडाची माया/वा. भ. बोरकर, पाठ क्र. १५ आभाळाचा निरोप/अनिल, सोनार, इयत्ता ६ वी तील भास्करराय/ग. प्र. प्रधान, अप्पा पटवर्धन/गोविंदराव शिंदे, मोहिम फत्ते/अरुण पराळेकर, महापूर/. पु. भा. भावे हे उल्लेखनीय आहेत. परंतु आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने या पुस्तकामधून "छात्र छायाकृती", बहार, जैबुण, राजद्रोह, डोंब, रोड, भडोरा, आगगाडी, विमान, वर्ग, वाचक, एस. टी. भाचरे, बेली परड्या, हाऊस बोर परडे, इत्यादी शब्द अवघड असून अपरिचित भावविश्वातील आलेले आहेत.

आदिवासींना आपली वाटणारी परिचित नावे मुलामुलींची सहज योजता आली असती. पण पुस्तकात शरद, अभय, कुमुद, सुहास, नंदा, चंदा, अशी नावे आढळतात. यापेक्षा ग्रामीण भागातील,

महादू, हरि, गोमा, सोमा, धर्मा, ही नावे सयुक्तिक झाली असती. साधी पुस्तकातील चित्रेही आदिवासींच्या दृष्टीने अनुकूल व त्यांना ओळखीची वाटतील. त्यामुळे विषय आपला अशी भावना मराठीमध्ये निर्माण झाली असती. पण वाव असूनही आदिवासींना अनुकूल अशी ओळखीची चित्रे पुस्तकात नाहीत. आदिवासींच्या दृष्टीने अनेक कठीण शब्दांचे अर्थ द्यायला हवे होते, पण नेमके कठीण शब्दांचे अर्थ दिले नाहीत. उदा. ४ थी च्या पुस्तकातील २१ व्या पद्य पाठातील महतू राजाची चाहूल या कवितेतील वाहल्याने, या शब्दाचा अर्थ द्यायला हवे होते. पण नेमक्या कठीण शब्दांचे अर्थ दिले नाहीत. असे अनेक शब्दांच्या बाबतीत झाले. क्वचित चुकीच्या शब्दांचे अर्थही दिले आहेत. उदा. ४ थीच्या पुस्तकातील पान १९ वर दिगंतरा शब्दाचा अर्थ आकाशाऐवजी दुसरी दिशा असा दिला आहे. काही ठिकाणी अपेक्षित व तारतम्य पाळले नाही. उदा. ४ थी च्या पुस्तकात पान १९ वर हाऊस बोट यासारखा इंग्रजी शब्द, इंग्रजी विषय सुरू नसताना आलेला आहे. इ. ५ वी-सारख्या वर्गाला पद्यपाठ क्रमांक २७ अन्योक्ती/कृष्णशास्त्री चिपळूणकर सारखी कविता आहे. इ. ५ वी च्या दृष्टीनेही कल्पना खरोखरच अवघड आहे. पण अन्योक्ती कल्पनेची सांगड घालावी म्हणून या कवितेचा समावेश झाला असावा. इ. ५ वीच्या पुस्तकातील "बीज पेरल गेलं." हा गद्यपाठ म्हणजे चंदू बोर्डे यांची आत्मकथा आहे. परंतु आदिवासी विद्यार्थ्यांना हा धडा समजणे अवघड आहे. त्यांच्यापर्यंत क्रिकेट हा खेळ पोहोचलेलाच नाही. याचा अर्थ दुर्गम, डोंगराळ भागातील आश्रमशाळा व पाड्यापाड्यातील विद्यार्थ्यांचा विचार पाठ्यपुस्तक तयार करताना नीट केला जात नाही असे म्हणायला वाव आहे. याच पुस्तकातील ५ वा पाठ आजोने पाहिलेलं चोर हा चांगला असला तरी आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने त्यातील वातावरण

परिचयाचे नाही. तसेच इ. ६ वी च्या पुस्तकातील उभा जन्म लोकसेवेला वाहीन, विश्राम माझा विरंगुळा यशवंतराव चव्हाण, झुबेलालसर/इंदिरा हे पाठ विद्यार्थ्यांच्या आकलनाच्या दृष्टीने अवघड वाटतात.

आदिवासींच्या दृष्टीने खोप्यामधी खोपा/ ही बहिणावाईची कविता अतिशय चांगली समजण्याजोगी आहे. तशीच बालकवीची निझरास ही कविताही आदिवासींच्या दृष्टीने अप्रतिम समजण्याजोगी आहे. इ. ५ वी तील पाठ ११ कल्पकतेचे वरदान, नानाशंकर शेठ हा १६ वा पाठ किंवा इ. ६ वी तील साने गुरुजी हा पाठ निश्चित चांगला आहे. इ. ५ वी च्या पुस्तकातील "एक ऐतिहासिक क्षण" या पाठातील पान ९० वरील एक विधान संस्काराच्या दृष्टीने फार महत्वाचे व चमकदार आहे. कारण त्याचे प्रयत्न अनुभव व ज्ञान यांची शिदोरी आमच्या

पाठीशी होती. म्हणूनच आम्ही हे भव्य यश मिळवू शकलो ही जमेची वाजू म्हणून सांगता येईल.

पाठ्यपुस्तकातील शुद्ध लेखनाच्या व रचनेच्या दोषांचा विचार या ठिकाणी अप्रस्तुत असल्याने केलेला नाही. पाठ्यपुस्तके एक साधन आहे. त्याला साध्य मानता त्याखेरीजही इतर अनेक साधनांनी ज्ञान संपादनाची भाषेची कौशल्ये प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मातृभाषा मराठीच्या दृष्टीने विद्यार्थ्याला प्राथमिक शिक्षणात सुसंगत व स्पष्ट बोलता आले पाहिजे. दुसऱ्याच्या बोलण्याचा आशय समजला पाहिजे. स्वतःचे विचार साध्या व सोप्या भाषेत स्वच्छपणे त्याला लिहिता आले पाहिजेत. साधारणपणे या क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये याव्यात अशी अपेक्षा आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकांचे आकर्षण निर्माण होईल.

पुस्तके शिक्षण, लेखन, वाचन, अर्थपूर्ण वाटेल अभ्यासात त्यांचे मन रमेल असे त्यांच्या रुचीचे बहुसंख्य पाठ पाठ्यपुस्तकांत समाविष्ट केले जावे. त्यांच्या ओळखीचे वातावरण गद्य-पद्य पाठांतून घ्यावे. अमूर्त कल्पना, न पाहिलेल्या गोष्टींची वर्णने व वस्तूची माहिती यामध्ये त्यांचे मन रमणे अवघड आहे. शाळेत शिकविले जात असलेले विषय आपले नाहीत ते परक्या भाषा विश्वातील आहेत. विद्यार्थ्याला दसरा, बोहाडा, अक्षय-तृतीया यासारखे परिचित सण-उत्सव पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट करावेत. कोकणी शब्दाप्रमाणे आदिवासी बोलीतील काही शब्द घेतल्यास त्यांना ते कळतील. पुस्तकातील मराठी भाषेतील संदर्भ, संकल्पना, परिस्थिती व वातावरण नित्य परिचयाचे वाटेल. भाषा सुबोध असल्यास आकर्षणही सुलभ होईल. अन्यथा सर्वांसाठी समान असलेल्या शिक्षण पद्धतीचा फेर-विचार करावा लागेल.

○ ○ ○

वृत्तविशेष

१. संशोधन अहवाल

ऑक्टोबर १९८७ मार्च १९८८ अखेर संस्थेने पुढील संशोधन मूल्यमापन प्रकल्प/अहवाल पूर्ण केले.

१. सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचा पायाभूत अभ्यास अहवाल.

२. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी शेतकरी व शेतमजुरांचा अभ्यास व शेतीविषयक पाहणी.

३. आदिवासी भागातील वनौषधी व कंदमुळांचा अभ्यास प्रकल्प.

४. १९८१ च्या जनगणनेनुसारच्या सद्य; आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व माडा क्षेत्राचा विस्तार.

५. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणातील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण, कारणे व उपाययोजना.

६. प्रकल्पग्रस्त आदिवासींसाठी पुनर्वसनाच्या दृष्टिकोणातून प्रशिक्षणाची विशेष योजना.

७. वार्षिक प्रशासकीय अहवाल १९८४-८५

८. ठाणे जिल्ह्यातील सूर्या पाटबंधारे प्रकल्पामुळे विस्थापित आदिवासींच्या पुनर्वसनाचा मूल्यमापन अहवाल.

९. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य आणि उद्दिष्टे एक समालोचन.

१०. आदिवासी विकास विभागासाठी प्रशिक्षण अभ्यासगटांचा अहवाल.

11. Statistics-Tribal and Tribal Sub Plan areas of Maharashtra State - At a glance (1987-88)

12 Status paper on caste verification.

13 Proposed primitive tribes - A study.

पुढील संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प/अहवालांचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या जमीन हस्तांतर प्रकरणांचा मूल्यमापन अहवाल.

२. वृक्षतोडीविषयी कायद्याचा अहवाल.

३. मत्स्यविकास व आदिवासी जीवनावर होणारा परिणाम-मूल्यमापन अहवाल.

४. स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या आश्रमशाळेच्या कामाचा विशेषात्मक अभ्यास.

5. Model Project Report of I. A. D. P. Kinwat.

२. प्रशिक्षण कार्यक्रम

आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्रे

ऑक्टोबर १९८७ ते मार्च १९८८ या कालावधीत संस्थेने खालीलप्रमाणे सत्रे आयोजित केली

अनु-क्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षार्थींची संख्या
१	२	३	४
१.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्र-१.	१०	१९
२.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्र-२.	१०	१९
३.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे अध्यापन प्रशिक्षण सत्र-१.	१०	२४
४.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे अध्यापन प्रशिक्षण सत्र-२.	१०	२९
५.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्र-१.	१०	३०
६.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्र-२.	१०	२७

अनु-क्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षार्थींची संख्या
१	२	३	४

७.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे अध्यापन प्रशिक्षण सत्र-१	१०	२३
८.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे अध्यापन प्रशिक्षण सत्र-२	१०	२८
९.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्र-१	१०	१७
१०.	शासकीय आश्रमशाळा शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षण सत्र-२.	१०	२४

आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे

ऑक्टोबर १९८७ ते मार्च १९८८ या कालावधीत संस्थेमध्ये सुशिक्षित आदिवासी युवकांसाठी खालीलप्रमाणे सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली होती.

अनुक्रमांक	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षार्थींची संख्या.
१	२	३
सत्र-१	१०	४४
सत्र-२	१०	५०
सत्र-३	१०	८२
सत्र-४	१०	३१
सत्र-५	१०	६८
सत्र-६	१०	२६

अदिवासी युवकांचे नेतृत्व शिबिर

ऑक्टोबर १९८७ ते मार्च १९८८ या कालावधीत संस्थेने अदिवासी युवकांसाठी खालीलप्रमाणे नेतृत्व प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली.

अनुक्रमांक	ठिकाण	प्रशिक्ष- प्रशि णाचा क्षणा- काला- थींची वधी संख्या (दिवस)
------------	-------	---

सत्र-१	गणोरे, ता. कळवण, जि. नाशिक.	४ २८
सत्र-२	जुन्नर, जि. पुणे.	४ ३६
सत्र-३	राजूर, ता. अकोले, जि. अहमदनगर.	४ ४४
सत्र-४	शहापूर, जि. ठाणे.	४ ३७
सत्र-५	वडेश्वर, ता. मावळ, जि. पुणे.	२ ५४

याव्यतिरिक्त खालील विशेष प्रशिक्षण शिबिरे संस्थेतर्फे आयोजित करण्यात आली होती.

अनुक्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम प्रशि- प्रशि- क्षणाचा क्षणा- काला थींची वधी संख्या (दिवस)
१	२ ३ ४
१. अदिवासी उपयोजना क्षेत्रात काम करणाऱ्या वर्ग-२ अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण.	५ ३८
२. गडचिरोली जिल्ह्यातील अदिवासी विकासाचे कार्य करणाऱ्या कर्म-चाऱ्यांचे प्रशिक्षण सत्र.	१० २७
३. अदिवासी साहित्यिकांचे प्रशिक्षण शिबिर.	४ ४६
४. अदिवासी क्षेत्रातील स्वयंसेवी संस्थांचे चर्चासत्र.	१ ३०

३. अदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्वयंस्फूर्त संस्थाप्रमुख-प्रतिनिधी यांचे चर्चासत्र

या संस्थेमार्फत दिनांक २८ मार्च, १९८८ रोजी एक दिवसाचे चर्चासत्र संपन्न झाले. या चर्चासत्रास अदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध स्वयंस्फूर्त संस्थांची एकूण ३० तज्ज्ञ उपस्थित होते.

या चर्चासत्राचा उद्देश म्हणजे "स्वयंस्फूर्त संस्थांनी आजपावेतो. अदिवासी क्षेत्रात फार मोलाचे कार्य करून अदिवासी विकासास मोठा हातभार लावला आहे." ७ व्या पंचवार्षिक योजना कालावधीत "अदिवासी क्षेत्रात प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या विविध संस्थांना त्यांचे कामात गती प्राप्त व्हावी, प्राधान्य देण्यात यावे आणि त्यांच्या विविध समस्या समजून घ्याव्यात आणि त्या सोडविण्यासाठी उचित मार्गदर्शन करता यावे यासाठी त्या त्या संस्थांचे प्रमुख/प्रतिनिधी यांना फक्त आसन्नित करून विचारविनिमय करणे" असा होता.

या चर्चासत्रात उपस्थितांनी आपापल्या संस्थेच्या कामाच्या विविध योजनांचा अहवाल कथन केला आणि प्रत्यक्ष अदिवासी क्षेत्रात काम करताना कोणकोणत्या समस्या येतात, त्यांच्या सोडवणुकीसाठी कोणकोणते प्रयत्न केलेत, शासनाने त्या सोडवणुकीसाठी अपेक्षित प्रतिसाद दिला किंवा काय? शासनाकडून काय काय अपेक्षा आहेत, या संदर्भात आपापले मनोगत व्यक्त केले.

संस्थेचे संचालक डॉ. गोविंद गारे यांनी स्वयंस्फूर्त संस्थांनी आतापावेतो दिलेल्या मोलाच्या योगदानाबाबत समाधान व्यक्त केले आणि उपस्थितांनी कथन केलेल्या समस्या सोडवणुकीसाठी शासनाकडे प्रस्ताव पाठविण्यात येत असल्याबद्दल निवेदन केले. तसेच अदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या सर्व स्वयंस्फूर्त संस्थांमध्ये आपापसात योग्य ती एकजूट असावी. आवश्यकतेनुसार संस्थांमध्ये सहकार्य ठेवणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारची चर्चासत्रे वेळोवेळी आयोजित करण्याची अपेक्षा असल्याचे सांगितले आणि एक चर्चासत्र स्वयंस्फूर्त संस्थांचे प्रमुख/प्रतिनिधी आणि शासनाच्या विविध खात्याचे अधिकारी वर्ग यांचे एकत्रित विचारविनिमय करणे गरजेची बाब असल्याने तो प्रयत्न करण्यात येईल असेही समारोपप्रसंगी सांगितले.

४. अदिवासी कला, जीवन व संस्कृती यावर लघुचित्रपटांची निर्मिती

महाराष्ट्रात एकूण ४७ अदिवासी जमाती आहेत. त्यातील भिल्ल, गोंड, ठाकूर, कोरकू, महादेव कोळी, मल्हार कोळी, परधान, कोलाम इत्यादी प्रमुख जमाती आहेत. या सर्व जमाती प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील ठाणे, पुणे, धुळे, अहमदनगर, अमरावती, चंद्रपूर, गडचिरोली इत्यादी, जिल्ह्यात विखुरलेल्या आहेत. अदिवासी जमातींची सांस्कृतिक मूल्ये, जीवनपद्धती, कला इत्यादी भिन्न व समान्य समाजापासून अलग आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांच्या लग्न-पद्धती, नृत्यप्रकार, समाजिक चालीरीती, देवदेवते ही त्यांच्या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये आहेत.

महाराष्ट्र शासनाने सुरू केलेल्या अनेक योजनांमुळे अदिवासींना मूळ प्रवाहात आणण्याची प्रक्रिया सुरू झालेली आहे. त्यामुळे त्यांच्यातील कला, सांस्कृतिक बाबी हळूहळू नष्ट होऊ लागल्या आहेत. नागरी जीवनाशी संबंध येत आहे. तसे तसे त्यांची जीवनपद्धतीही आधुनिकीकरणकडे झुकत आहे.

अदिवासी संस्कृती, वैशिष्ट्ये, कला व जीवनपद्धती जतन करण्याच्या दृष्टीने व पुढील पिढ्यांना मार्गदर्शनात्मक ठरावे या उद्देशाने अदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ही अदिवासीतील प्रमुख जमातीवर लघुचित्रपट तयार करून त्यांचे जतन करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आतापर्यंत १० लघुचित्रपटांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. त्यापैकी अदिवासीचे नृत्य दर्शन, गोंडवनाचे राजे (गोंड) वारली कला व जीवन, बोहाडा (अदिवासी नृत्य नाट्य), ठाकूर (एक अदिवासी जमात), कोरकू-अदिवासी, भिल्ल, मल्हार कोळी इत्यादी जमातींवर लघुचित्रपट निर्माण करण्यात आलेले आहेत. सर्वसामान्य लोकांना अदिवासींची उच्च कला व संस्कृती तसेच त्यांचे सध्याचे खडतर जीवन यांचे दर्शन लघुचित्रपटातून होत असल्यामुळे अदिवासी जमातीकडे पाहण्याचा पूर्वग्रहदूषित समज नाहीसा होत आहे. त्यांचेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलण्यास व त्यांचे सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक पुनर्स्थापन होण्यास ह्या लघुचित्रपटाची मदत होईल व अदिवासींचा सांस्कृतिक व कलात्मक वारसा जतन होईल अशी खात्री आहे.

५. पुणे येथील बालगंधर्व कलादालना- तील "आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन"

दनांक २०-११-८७ ते ३०-११-८७

एक उपक्रम

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे या संस्थेने दिनांक १० नोव्हेंबर १९८७ ते ३० नोव्हेंबर १९८७ या काळात पुणे येथील बालगंधर्व नर्मदिराच्या कलादालनात निवडक १४ आदिवासी कलाकारांची हस्तकला प्रत्यक्षीक, कलेचे प्रदर्शन आयोजित केले होते. या प्रदर्शनात चिबट गवतापासून तिलेल्या टोप्या व बांबूच्या विविध वस्तू, (१) वारली चित्रकला, (३) लाकडी व कागदाचे मुखवटे, (४) देवदेवतांच्या मूर्ति, (५) दागदागिने, (६) लाकडी कोरीव काणाचे नमुने इत्यादी कलांचे प्रदर्शन करण्यात आले होते.

१। प्रदर्शनासाठी निवड झालेल्या कुशल कलाकारांना दररोज रुपये १०० व त्यांचा सहाय्यकास रुपये २५ मानधन देण्यात आले. तसेच त्यांच्या येण्या-जाण्याचा प्रवासखर्च, पुण्यातील निवास व भोजनाची सोय, संस्थेमार्फत करण्यात आली होती.

दिनांक २० नोव्हेंबर १९८७ रोजी या प्रदर्शनाचे उद्घाटन माननीय देवव्रत मेहत आयुक्त, पुणे महानगरपालिका, पुणे यांनी दुपारी ठीक ४ वाजता केले. आदिवासींच्या या कला प्रदर्शनाला पुण्यातील नागरिकांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. या प्रदर्शनाच्या कालावधीत दररोज सुमारे २५०० / ३००० लोकांनी प्रदर्शनात भेटी दिल्या. पुण्यातील काही शाळांनी या प्रदर्शनासाठी खास सहली आयोजित केल्या होत्या. पुण्याबाहेरचे हौशी हलावंतांनीही या प्रदर्शनाला भेटी दिल्या. या कलाप्रदर्शनाला वृत्तपत्रांनी भरपूर प्रसिद्धी दिली व उपक्रमाचे कौतुक केले. महाराष्ट्र टाइम्स, केसरी, सकाळ, प्रभात, तरुण भारत, इंडियन पोस्ट, पूना मिराळ इत्यादी वृत्तपत्रांतून या उपक्रमाला खास लेखही प्रसिद्ध झाले. पुणे आश्रवाणीने कलाकारांच्या मुलाखती प्रसारीत केल्या. ११० दिवसांतील या प्रदर्शनास हलाकारांच्या सुमारे २४,००० रुपयांच्य कलावस्तूंची विक्री झाली. या प्रदर्शनाचे सुमारे ३०/३५ हजार लोकांनी लाभ घेतले. त्यामुळे अनेक कला,

प्रेमींना आदिवासी हस्तकलेची ओळख झाली.

या प्रायोगिक प्रदर्शनानंतर मे १९८८ मध्ये आदिवासी हस्तकलेची मोठ्या प्रमाणावर ओळख करण्यासाठी दिनांक १८ मे ते २६ मे १९८८ या कालावधीत पुण्यातील बालगंधर्व कलादालनात एकूण १२ आदिवासी हस्तकलांचे, २२ कलाकारांचे भव्य प्रदर्शन संस्था आयोजित करित आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाचा हा उपक्रम आदिवासीमधील कलागुणांना प्रोत्साहन देणारा आहे.

६. ठाणे जिल्ह्यातील वारली स्त्रिया व वृद्धांसाठी पारंपरिक रंगकला व चित्र- कला स्पर्धा

एक नवा उपक्रम

ठाणे जिल्ह्यातील वारली आदिवासींनी त्यांची धार्मिक व सामाजिक स्वरूपाची "वारली चित्रकला" श्रद्धेपोटी परंपरेने जोपासली आहे. या चित्रकलेत वारलीच्या आदिम परंपरा, जीवन संस्कृती आणि संकेत कमीत कमी रंगात व कमीत कमी आकारात दाखविलेली असते. या कलेस शासनाकडून प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने शासन निर्णय क्रमांक टीआरआय-१०८५/१५/३, दिनांक १९ सप्टेंबर १९८६ अन्वये ठाणे जिल्ह्यातील वारली चित्रकला, आदिवासी कलाकारांच्या स्पर्धा, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे यांनी आयोजित केल्या.

आदिवासीमधील सुप्त कलागुणांचा शोध घेणे, त्यांची पारंपरिक कलाकुसर, व शैली जोपासण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन देता यावे या उद्देशाने या स्पर्धामध्ये प्रौढांचा खुला गट व शालेय विद्यार्थी गट अशा दोन स्तरावर घेण्यात आल्या.

१. स्पर्धा लग्नाच्या हंगामात घेण्यात येतात.

२. आदिवासी प्रौढांसाठी बल्लारपूर पेपर किंवा गोणपाटावर जलरंगात चित्रे काढण्यासाठी साहित्य पुरविले जाते.

३. विद्यार्थ्यांसाठी ११" X १५" आकाराचा ड्राईंग पेपर पुरविला जातो.

४. सोईचे मध्यवर्ती ठिकाण निवडून कलाकारांना येण्याजाण्याचा प्रवासखर्च व स्पर्धेच्या दिवसाचे मानधन देण्यात येते.

५. स्पर्धेसाठी आवश्यक ते सर्व साहित्य संस्थेमार्फत पुरविण्यात येते व ते कलाकारांना कायमचे देण्यात येते.

६. लग्नसमारंभाच्या निमित्ताने घरा-घरातून भिंतीवर किंवा अंगणात काढलेल्या चौकाचा व चित्रांचा मुद्रा या स्पर्धांसाठी विचार केला जातो.

७. प्रौढ गटातील पहिल्या २० चित्रांना रुपये २०१ पासून रुपये २५ पर्यंत बक्षिसे दिली जातात.

८. शालेय गटातील पहिल्या तीन चित्रांना रु. ७५ ते रु. २५ अशी रोख बक्षिसे दिली जातात.

९. या स्पर्धांसाठीचे अर्जाचे नमुने नजिकच्या आश्रमशाळा, जंगल कामगार सहकारी संस्था, आदिवासी विकास अधिकारी, डहाणू यांचे कार्यालयात ठाणे जिल्हा आदिवासी समाजोन्नती संघ इत्यादी संस्थांकडे उपलब्ध केले जातात. अधिक माहितीसाठी संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, २८, क्वीन्स गार्डन, पुणे-१ यांचेकडे चौकशी केल्यास सविस्तर माहिती देण्यात येते.

७. "आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह" (८ ते १४ फेब्रुवारी १९८८)

आदिवासी विकास विभागाची एक अभिनव योजना

शासन आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने आज अनेक योजना राबवीत आहे. आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी, शासनाने डोंगर दऱ्याखोऱ्यात आश्रमशाळा सुरू केल्या आहेत. आदिवासी उपयोजना सुरू केली आहे. तरी-मुद्रा आदिवासींचा जलदगतीने विकास घडवून त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणणे व या मार्गात आदिवासींच्या ज्या अडचणी असतील त्या दूर करणे यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. आदिवासी विकासाच्या योजना समान्य आदिवासींना समजून देणे व त्या त्यांना सहज मिळतील अशी परिस्थिती निर्माण करणे तसेच त्यांच्या अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा यांच्या चक्रातून बाहेर काढणे याला अधिक महत्त्व देण्यात आले आहे. दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय, क्रमांक टीआरआय-१०८७

प्र. क्र. ७१/का-३ दिनांक १० सप्टेंबर १९८७ नुसार आदिवासी भागात "आदिवासी जाणीव जागृती व प्रसिद्धी सप्ताह" साजरे करून आदिवासी जनमानसात व क्षेत्रात नवे चैतन्य आणण्याचा शासनाचा प्रयत्न आहे. हे काम आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थे-माफत आश्रमशाळा संकेद्र मानून त्यांच्या अवतीभवतीच्या खेड्यापाड्यांत केले जाते.

प्रथम ही योजना प्रयोग म्हणून पुणे जिल्ह्यातील ११ आश्रमशाळाद्वारा सुमारे ६०/७० गावांमध्ये राबविण्यात आली. त्यानंतर या कामातील अनुभव व गरजा लक्षात घेऊन पुढेही जागृती सप्ताहाची योजना उरलेल्या १५ आदिवासी जिल्ह्यांत २१ आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांच्या कार्यक्षेत्रातील २०० आश्रमशाळांमध्ये राबविण्यात आली. आश्रमशाळा व तिच्या पंचक्रोशीत सुमारे ७ ते ८ गावे या हिशोबाने महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यांतील १५०० ते १६०० गावांमध्ये जवळ जवळ ४ लाख ४८ हजार आदिवासी जनसमुदायास हा "आदिवासी जाणीव जागृती सप्ताह" साजरा करण्यात आला.

जाणीव, जागृती आणि प्रसिद्धी सप्ताहात प्रामुख्याने प्रचलित माध्यमांचा वापर करण्यात आला. त्यात भजन, कीर्तन, अनुबोधपट, मेळावे, स्वच्छता मोहिम, प्रभातफेरी, प्रात्यक्षिके, मदतकार्य, चर्चा, हळदीकुंकू व करमणुकीचे कार्यक्रम, कृति-सत्वे, पोस्टर्स माहितीपत्रके, अधिकाऱ्यांच्या व कार्यकर्त्यांच्या भेटी, शिक्षक व ग्रामसेवकांचे मार्गदर्शन, डॉक्टरांचे मेळावे, शिविरे अंधश्रद्धा विरुद्ध मेळावे इत्यादींचा वापर करण्यात आला. याद्वारे सामुदायिक, कार्यक्रमाचे महत्त्व, ग्रामसफाई, पिण्याच्या पाण्याची सोय, ग्राम रस्ते, शाळा दुरुस्ती इत्यादी कार्यक्रम घडविता आले व त्याबरोबरच आदिवासींमधील अंधश्रद्धा, अज्ञान, सामाजिक जाचक रुढी, खर्चिक धार्मिक विधी याबाबत लोकांना जाणीव करून देण्यात आली. पंचायत समिती, जिल्हा परिषदा व इतर शासकीय कार्यालयांतील अधिकारी व कर्मचारी यांचेद्वारे शासनाचे विकास योजनांची माहिती, आदिवासींचे संरक्षणचे कायदे व त्यांची अंमलबजावणी, तसेच आदिवासी उप-योजना इत्यादीबाबतची माहिती आदिवासी जनतेत प्रसारित करण्यात आली.

कुटुंबांचा विकास, गावाचा विकास, गावातील भेदभाव कमी करणे, या सर्व कार्यक्रमांबरोबरच पर्यावरण व वृक्ष-संवर्धन यावरही या काळात भर देण्यात आला.

सप्ताहासाठी आदिवासी क्षेत्रात २०० केंद्रे निवडली होती व या केंद्राद्वारे हा सप्ताहाचा कार्यक्रम १५०० ते १६०० खेड्यापर्यंत व सुमारे ४.५० लाख लोकांपर्यंत एकाच वेळी पोहोचविण्यात आला व सुमारे १.७५ लाख लोकांचा या कार्यक्रमाला प्रत्यक्ष उत्तम प्रतिसाद मिळाला. ही अभिनव योजना सर्व खेड्यांमध्ये राबवावी अशी अनेकांनी अपेक्षा व्यक्त केली. पुढील वर्षी आरोग्य दिंडी, जागृती दिंडी, अंधश्रद्धा निर्मूलनाची पालखी यासारखे नवीन कार्यक्रमेही या सप्ताहात घेण्याचा संस्थेचा विचार आहे.

८. जव्हार येथील आदिवासी साहित्यिक प्रशिक्षण शिबिर

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या रोप्य महोत्सवानिमित्ताने संस्थेने जव्हार येथील कला व वाणिज्य महाविद्यालयाच्या सहकार्याने महाविद्यालयाच्या प्रांगणात दिनांक २६/२९ फेब्रुवारी १९८८ दरम्यान आयोजित केलेले आदिवासी साहित्यिक प्रशिक्षण शिबिर यशस्वीरीत्या संपन्न झाले. राज्याच्या सर्व भागातील सुमारे ५० नवोदित आदिवासी साहित्यिक या शिबिरात सहभागी झाले होते.

या प्रशिक्षण शिबिराचे उद्घाटन शुक्रवार दिनांक २६ फेब्रुवारी १९८८ रोजी दै. "केसरी" पुणे चे संपादक डॉक्टर शरदचंद्र गोखले यांचे शुभहस्ते झाले. समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी जव्हार येथील प्रथितयश अॅड. राजाराम मुकणे होते. प्रमुख वक्ते म्हणून आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे संचालक मा. डॉक्टर गोविंद गारे उपस्थित होते.

या संस्थेतील अधिव्याख्यता श्रीनिवास कर्वे यांनी प्रास्ताविकात या प्रशिक्षण शिबिराचा उद्देश स्पष्ट करून उद्घाटक व प्रमुख वक्त्यांचा यथोचित शब्दात परिचय करून दिला. यानंतर जव्हार येथील कला व वाणिज्य महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉक्टर भास्कर गिरधारी यांनी उद्घाटक, प्रमुख वक्ते

व उपस्थित आदिवासी स्वागत केले.

डॉक्टर शरदचंद्र गोखले यांनी आपला उद्घाटनपर भाषणात मोलाचे विचार मांडले.

"साहित्यिक आपल्या अनुभवांचा, भावभावनांचा आविष्कार का करते? आपल्याला काहीतरी सांगायसं वास्तं म्हणून आपण सांगतो, का सांगतो तर कुणीतरी ऐकणारे आहे म्हणून सांगो. अनुभवांचा, भावभावनांचा आविष्कार हा उभयान्वयी संबंध आहे. सर्वसाक्षी वाक व श्रोता हा आपल्या मनातील अनुसृत भाव आहे. उत्कट व जिवंत अनुभव ओळखण्याची क्षमता साहित्यकाकडे असली पाहिजे.

दलित साहित्यापेक्षा आदिवासी साहित्याचे असलेले वेगळेपण स्पष्ट करताना डॉक्टर गोखले पुढे म्हणाले, "दलित व आदिवासी भोवतालची सांस्कृतिक चौक व वातावरण वेगळे आहे. आदिवासींना मृद संस्कृतीची चौकट आहे. आदिवासींच्या संस्कृतीला मातीचा सुगंध आहे. स्मूळे आदिवासी साहित्य ही दलित साहित्याची नक्कल न होता त्याला स्वतःचं असं वळण व शैली असली पाहिजे".

आदिवासींच्या बोली भाषा अतशय समृद्ध असून आदिवासी संस्कृती वश व आदिवासी बोलीभाषा कोश तयार करण्याचे महत्त्वाचे कार्य शासन व विद्यापीठे यांनी सहकार्याने करावे अशी सूचना डॉक्टर गोखले यांनी केली. आदिवासी लेखकांचे साहित्य "केसरी" मध्ये प्रसिद्ध करण्यास आनंद वाटेल असे त्यांनी या प्रसंगी जाहीर केले.

प्रमुख वक्ते म्हणून उपस्थित सलेले आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे संचालक मा. डॉक्टर गोविंद गारे यांनी आदिवासी साहित्यिकांनी वैयक्तिक दुःखे व वेदना यापेक्षा आदिवासी समाजाची दुःखे व वेदना यांना आदिवासी साहित्यात प्राधान्य द्यावे असा मोलाचा सल्ला आदिवासी साहित्यिकांना दिला व लोकगीते लोककथांचा समृद्ध ठेव आदिवासी समाजाने मौखिक स्वरूपात अजूनपर्यंत जपून ठेवला आहे, त्याला आदिवासी साहित्यिकांनी लिखित स्वरूप द्यावे अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली.

धुळे जिल्ह्यातील प्रसिद्ध आदिवासी कवी श्री. वाहरु सोनवणे यांच्या "गोधड" या काव्यसंग्रहाला महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा मराठी साहित्यातील प्रतिष्ठेचा "कुसुमा-प्रज पुरस्कार" मिळाल्याबद्दल डॉक्टर शरदचंद्र गोखले यांचे शुभहस्ते त्यांचा संस्थेच्या वतीने या प्रसंगी सत्कार करण्यात आला.

आपल्या अध्यक्षीय भाषणात अॅड. राजा-राम मुकणे म्हणाले, "दलित व उपेक्षित समाजाची दुःखे वेशीवर टांगली जातात ल्हाच त्यांना न्याय मिळतो".

श्री. सुधीर जोग यांनी समयोचित शब्दात आभार प्रदर्शन केल्यानंतर पसाय-दाने या उद्घाटन समारंभाची सांगता झाली. यानंतर दुपारच्या सत्रात श्री. श्रीआद जोशी यांनी "काव्यलेखन" या विषयावर मार्गदर्शन केले.

रात्रीच्या सत्रातील कविसंमेलन चांगलेच रंगले. जव्हार येथील कवी श्री. भा. विशे यांनी प्रसिद्ध आदिवासी कव्व श्री. भुजंग मेश्राम यांच्या अध्यक्षते-खाल बहारदार संचालन केले.

नांक २७ फेब्रुवारी रोजी सकाळच्या सत्रा श्रीमती मंदाकिनी भारद्वाज यांनी कादंबरीलेखनासंबंधी व श्री. म. पां. भावे यांनी "लोकसाहित्याचे संवर्धन" या विषयावर मार्गदर्शन केले. श्री. भि. शि. शिंदे यांनी दलित व आदिवासी रंगभूमीविषयी महत्त्वाचे विचार मांडले.

दुपारच्या सत्रात डॉक्टर वसंत बोर-गावड यांनी चरित्र व आत्मचरित्र लेखनांबंधी अभ्यासपूर्ण मार्गदर्शन केले. डॉक्टर भाऊ मांडवकर यांनी आदिवासींच्या लोकसंहिताचे खुमासदार शैलीत विवेचन केले.

रात्रच्या सत्रात कथाकथनाच्या तंत्रा-संबंधी श्री. अशोक जोशी यांनी मार्गदर्शन केल्यानंतर कथाकथनाचा कार्यक्रमही चांग-लाच गेला. जव्हार येथील साप्ताहिक "काल्रंग" चे संपादक श्री. दयानंद मुकणे। श्री. सुनिल सोनवणे यांनी या कक्रमाचे उत्कृष्ट संचालन केले.

दिन २८ फेब्रुवारीला सकाळच्या सत्रात गीमती सिधूताई अंबिके यांनी आदिवा लोकगीतांतील माधुर्याचे दर्शन घडवले. यानंतर "आदिवासी साहित्याच्या

प्रेरणा, स्वरूप व पुढील दिशा" यावरील परिसंवाद चांगलाच रंगला. या परिसंवादात श्री. भुजंग मेश्राम, श्री. विना-यक तुमराम व श्री. मारुती कुळमथे इत्यादींनी भाग घेतला.

दुपारच्या सत्रात प्रा. शरद कुलकर्णी यांनी साहित्य व समाज यांच्या नात्याचे अभ्यासपूर्ण व प्रभावी विवेचन करून आदिवासींच्या वास्तव जीवनाचे प्रतिबिंब आदिवासी साहित्यात पडावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली. प्रसिद्ध कवी श्री. वाहरु सोनवणे यांनी आपल्या अस्सल शैलीत आदिवासी संस्कृती व लोकसाहित्याचे दर्शन घडविले.

रात्रीच्या सत्रात कापरीच्या पाड्या-वरील आदिवासींनी पारंपरिक लोक-नृत्य सादर केली.

दिनांक २९ फेब्रुवारीला सकाळच्या सत्रात प्रसिद्ध नाटककार श्री. शाम फडके यांनी आकाशवाणीसाठी एकांकिका लेखनासंबंधी मार्गदर्शन केले.

यानंतर श्री. शाम फडके यांच्या अध्यक्षतेखाली या प्रशिक्षण शिबिराचा समारोप झाला. शिबिरातील मार्गदर्शना-विषयी श्री. मरसकोले, श्री. रत्नम गोडले, श्री. लक्ष्मण, श्री. टोपले इत्यादींनी आपले मनोगत व्यक्त केले. श्रीनिवास कर्वे यांच्या आभार प्रदर्शना-नंतर या यशस्वी व उपयुक्त शिबिराची सांगता झाली.

९. आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचे सर्वेक्षण

युनिव्हर्सल बॅच मार्क सर्वेक्षण

केंद्र शासनाच्या आदेशाप्रमाणे सन १९७८-७९ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र तसेच सुधारित क्षेत्र विकास खंड मिळून "आदिवासी उपयोजना" क्षेत्रातील गाव, पाडा (वाडी) व कुटुंब पातळीवरील मूलभूत माहिती गोळा करण्याच्या उद्देशाने युनिव्हर्सल बॅच मार्क सर्वेक्षण हाती घेण्यात आले. यामागील प्रमुख उद्देश अशा सर्वेक्षणा-तून उपलब्ध होणाऱ्या माहितीच्या आधारे आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांची नियोजनाच्या शास्त्रीय दृष्टी-कोनातून उकल करून त्यांवर परिणाम-कारक व प्रभावी उपाययोजना करता यावी.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील १५ जिल्ह्यातील ७५ विकास गटांतील एकूण ६७६७ गावे व त्यातील सुमारे १४००० पाडे (वाड्या) व एकूण ७.५ लाख कुटुंबांचा या सर्वेक्षणात अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

गाव, पाडा तसेच कुटुंब पातळी-वरील माहिती गोळा करण्याचे कामी स्थानिक पातळीवरील ग्रामसेवक व प्राथ-मिक शिक्षकांची मदत घेण्यात आली. सर्वेक्षणामध्ये क्षेत्रीय देखरेखीचे काम जिल्हा परिषदांमधील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांमार्फत करण्यात आले. मूलभूत माहिती भरलेली गावपत्रके/ कुटुंबपत्रके एकत्रित संकलन करण्याचे काम एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील प्रकल्प अधिकाऱ्याकडे एकत्रित करण्यात आली. सर्वेक्षणाचे क्षेत्रीय काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना पत्रके भरण्यासाठी मानधन देण्यात आले. तसेच वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनाही देखरेखीच्या कामाचा मोबदला मानधन स्वरूपात देण्यात आला. सर्वेक्षणाचे क्षेत्रीय काम सन १९८० मध्ये पूर्ण झाले.

अशा प्रकारे मूलभूत माहिती भरलेली गावपत्रके / कुटुंबपत्रके आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेमध्ये पृथक्करणासाठी एकत्रित संकलित करण्यात आली. तात्पुरत्या (हंगामी) स्वरूपातील कर्मचारी नेमून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प पातळीवर एकत्रित माहिती अहवाल तयार केले.

कुटुंबपत्रकातील माहितीत अनेक बाबींचा समावेश असल्याने तिच्या पृथ-क्करणाचे काम संगणकाच्या सहाय्याने करण्यात आले. संगणकास माहिती सांके-तिक भाषेत पुरवावयाची असल्याने या संस्थेने ही माहिती "सांकेतिक भाषेत" तयार केली व पृथक्करणासाठी मे. कॉम्प्युटर मॅटेनन्स कॉर्पोरेशन लि., हैदराबाद यांचेकडे सुपूर्द केली. त्यांनी विविध विषयांवर माहितीची मांडणी करून सन १९८४ मध्ये संगणक स्वरूपा-तील एकूण ४५ अहवाल संस्थेला सादर केले. प्रत्येक पंचायत समिती पातळी-वरील संगणक अहवालांची एकूण संख्या सुमारे १३००० इतकी आहे. ही सर्व

माहिती संस्थेतील "सांख्यिकी संच कोष" (Data Bank) दालनात सर्वांना सहज उपलब्ध होईल अशा पद्धतीने सुलभरीत्या करण्यात आली आहे. गाव/पाडा पातळी-वरील पथकांतील माहिती ही गाववार/वर्गीकरण करून पंचायत समितीनुसार ठेवण्यात आली आहे.

संगणक स्वरूपातील अहवाल अंकात्मक (Numerical Form) स्वरूपात प्रकाशित केले आहेत. त्या माहितीचे विश्लेषणात्मक अहवालही संस्थेने तयार केले आहेत.

या संस्थेतील "सांख्यिकी माहिती संचकोष" (Data Bank) विभागात आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील गावे व

पाडे यांची मूलभूत माहिती विगतवारीने सुव्यवस्थितरीत्या संकलित करून जतन केलेली आहे. आदिवासींच्या विकासामध्ये रस घेणारे संशोधक, प्रशासक यांनाही माहिती अत्यंत उपयोगी ठरणारी आहे. आदिवासींच्या विकास कार्यक्रमांची आखणी करण्यासाठी केंद्र शासन व राज्य शासन यांना ही माहिती खूपच उपयोगी पडत आहे.

○ ○ ○

संस्था परिचय

जाणीव संघटना

स्थापना—दिनांक २६ जानेवारी १९८२

ध्येय, धोरणे व उद्दिष्टे

दारिद्र्यात पिचत पडलेल्या, गतानुगतिक, कालबाह्य परंपरांमध्ये अडकलेल्या स्थितिशील आणि अगतिक समाजामध्ये संपूर्ण परिवर्तन घडविणे हे “जाणीव” चे अंतिम ध्येय आहे.

“जाणीव” चा कोणत्याही राजकीय पक्षाशी व निवडणुकीच्या राजकारणाशी संबंध नाही.

लोकांमध्ये जागृती निर्माण करावी, पांना त्यांच्या पायावर उभे करावे व त्यांच्याच सहाय्याने त्यांचा विकास साधावा “जाणीव” ला वाटते. “जाणीव”

प्रस्थापित झालेली सध्याची कोण- विचारसरणी परिपूर्ण वाटत नाही. राजातले आर्थिक व सामाजिक दृष्टीने उन्नत असलेले जे घटक आहेत त्यांच्या- वल “जाणीव” ला पोटतिडीक आहे. म्हणून दलित, भटके व विमुक्त, आदिवासी शहरी झोपडपट्ट्यांतील लोक, सर्व स्तरा- ती स्त्रिया, आर्थिकदृष्ट्या मागास अशा सर्व समाजघटकांना प्राधान्य देऊन “जाणीव” ने गम करायचे ठरवले आहे. शहरी व ग्रामीण अशा दोन्ही विभागांत काम कराची गरज आहे. उगवत्या पिढीवर सार्वजनिकतेचे संस्कार झाले तर पुढील काळातील अडचणी कमी होतील म्हणून

सर्व स्तरांतील मुलांमध्ये देखील काम करावे असे “जाणीव” ला वाटते.

आर्थिक प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करणे, विकास साधणे व धीरे-धीरे परिवर्तन साधणे यावर “जाणीव” चा विश्वास आहे. आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक अशा स्वरूपाचे हे काम आहे. लोकांचे मन परिवर्तनासाठी उत्सुक बनवणे हे खरे शैक्षणिक कार्य आहे, असे “जाणीव” ला वाटते. विधायक व रचनात्मक कामे करता करता वाटते जे अडथळे येतील ते सर्व ताकदीनिशी पार केले पाहिजेत व तसे ते करता येतील असा “जाणीव” ला विश्वास आहे.

विधायक कार्य हा “जाणीव” चा पाया आहे, तर आवश्यक पडल्यास संघर्ष करायला घुटमळायचे नाही, हे “जाणीव” चे धोरण आहे.

“जाणीव” आधुनिक विज्ञान व वैज्ञानिकता हा परिवर्तनाचा आधार समजते.

वरील ध्येय-धोरणे डोळ्यासमोर ठेवून “जाणीव” ने कामे हाती घेतली आहेत.

१. गोसावी वस्ती सर्वांगीण विकास प्रकल्प.

२. परित्यक्ता, विधवा व अन्य गरीब स्त्रियांचे आर्थिकदृष्ट्या पुनर्वसन.

३. अभिरुची वर्ग.

४. कलापथक

५. अभ्यासवर्ग

६. फेरीवाल्यांची संघटना.

७. आदिवासी जागृती प्रकल्प.

८. विज्ञान-तंत्रज्ञान व ग्रामीण विकास प्रकल्प.

९. युवक संघटना.

१०. नीहार.

“जाणीव” चे सभासद कोणालाही होता येते, स्त्री-पुरुष, लहान-मोठे असे कोणीही सभासद होऊ शकते. त्यात जात, पंथ, धर्म, भाषा अडथळे बनू शकणार नाहीत.

मात्र सर्वांनी प्रत्यक्ष कामात सहभागी व्हावे अशी “जाणीव” ची इच्छा आहे. प्रत्यक्ष कामात सहभागी व्हायला अडचण असलेल्यांना अन्य विविध मार्गांनी “जाणीव” बद्दलची अतमीयता व्यक्त करता येईल व असे सर्व “जाणीव” चे सभासदच मानण्यात येतील.

पत्ता :—

जाणीव संघटना,

द्वारा विश्वकर्मा मुद्रणालय,

मोदी गणपतीजवळ,

नारायण पेठ,

पुणे - ४११ ०३०.

2858/Free